

5-й прим.

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ЦК ВКП(б) у 1938—1941
рр.

Радянська воєнна наука
напередодні фашистсь-
кого вторгнення

Візантійсько-руський со-
юзницький трактат 987 р.

Петро Акерович — гада-
ний митрополит всея
Русі

Соціально-економічне та
політичне життя УРСР
(середина 60-х — поча-
ток 80-х рр.). На допо-
могу викладачу історії

До історії міжнаціональ-
них процесів на Украї-
ні

Нестор Махно: звивисті
стежки політичного аван-
тюриста

Костомаров. Мазела

6'90

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Леценко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спирін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярko.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*

канд. іст. наук *В. М. Волковин*

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Художній редактор *В. П. Литвиненко*

Технічний редактор *Н. Є. Любич*

Коректор *Є. І. Міхнова*

Здано до набору 12.04.90. Підп. до друку 28.05.90.
БФ 02676. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис.
друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл.-
вид. арк. 15,99. Тираж 15575 пр. Зам. 5-48. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги
252004 Київ 4, вул. Рєпіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 6 (351),
июнь, 1990. Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии
Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при
ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит
ежемесячно. (На украинском языке). Главный редактор
М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».
Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Киевская
книжно-журнальная типография научной книги. 252004
Киев 4, ул. Рєпина, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 6 (351)

ЧЕРВЕНЬ 1990

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Количев В. Г. (Москва). ЦК ВКП(б) у 1938—1941 рр. (закінчення) 3
Савушкін Р. О. (Москва). Радянська воєнна наука напередодні фашистсько-го вторгнення (закінчення) 12
Поппе А. (Польща). Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. 20

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Кривошея В. В. В. І. Ленін і більшовицькі організації України (серпень 1903 р.— лютий 1917 р.) 34

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

- Толочко О. П. Петро Акеревич — гаданий митрополит всея Русі 45

* * *

- Реєнт О. П., Лисенко О. Є. (с. Гора Київської обл.). Участь робітничого класу України в боротьбі проти бюрократизму в державному апараті (1919—1920 рр.) 54

- Борисов В. І. (Ворошиловград), Сердюк О. В. (Ворошиловград). Здійснення більшовицької політики товарообміну на Україні (березень 1917 р.— лютий 1918 р.) 60

- Степанович Є. П. Студентські наукові товариства на Україні в дожовтневий період 68

Трибуна молодого автора

- Мона Ж. М. (Сімферополь). Особливості колгоспного будівництва в Кримській АРСР у 1933—1934 рр. 76

- Русіна О. В. Формування і зміст топоніму «Сіверська земля» 80

- Гуцало С. Є. Ліга арабських держав і повстання палестинців на окупованих Ізраїлем територіях 88

- Кураєв О. О. Висвітлення україно-французьких мистецьких зв'язків на сторінках російських журналів кінця XIX ст. 97

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ	
Курносів Ю. О. Соціально-економічне та політичне життя УРСР (середина 60-х—початок 80-х рр.)	101
ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ	
До історії міжнародних процесів на Україні	109
ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ	
Волковинський В. М. Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста (<i>продовження</i>)	119
З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ	
Костомаров М. І. Мазепа (<i>закінчення</i>)	131
КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ	
Гордієнко Л. М. В. Г. Городяненко. Опыт и проблемы повышения активности трудящихся в управлении производством	145
Сургай Г. І. М. Н. Вивчарик, П. П. Панченко. На принципах дружбы и взаимопомощи	146
Клапчук С. М. П. Ф. Белый, П. С. Дышлевый. Единство действий в защиту завоеваний революции	147
Вашенко В. П. (<i>Одеса</i>), Попова Т. М. (<i>Одеса</i>). О. В. Тодийчук. Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских	148
Макарчук С. А. (<i>Львів</i>). Я. Качмарчик. Богдан Хмельницький	149
Савельев В. Л. В. Н. Ткаченко. Интернационализация общественной жизни и буржуазная советология	151
ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ	
Анніна І. О. До питання про переклад партійних кличок на українську мову	154
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	
Склярєнко Є. М. Установча конференція Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині	156
Брайченко О. Д. (<i>Кіровоград</i>). «Круглий стіл» на історичному факультеті Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна	157
Сміян П. К. (<i>Луцьк</i>), Кічий І. В. (<i>Луцьк</i>), Пришляк В. В. (<i>Луцьк</i>). Вшанування доктора іст. наук, професора О. Г. Михайлюка у зв'язку з його 70-річчям	157

СТАТТІ

В. Г. Количев (Москва)

ЦК ВКП(б) у 1938—1941 рр. *

У статті на основі головним чином архівного матеріалу розглядається внутрішнє життя ВКП(б), її склад і розстановка партійних сил напередодні Великої Вітчизняної війни. По-новому висвітлюється організаторська й ідеологічна діяльність партії по підготовці радянського народу до оборони країни. Автор викладає свій погляд на роль адміністративно-командної системи у зміцненні обороноздатності Радянської держави.

У передвоєнні роки дедалі більше місце в діяльності ЦК ВКП(б) та його Політбюро займали питання військового будівництва, зміцнення бойової могутності армії та флоту. Наприкінці квітня 1937 р. було ліквідовано Раду Праці і Оборони. За рішенням ЦК ВКП(б) від 27 квітня «з метою об'єднання всіх заходів і питань оборони» при Раднаркомі СРСР було створено Комітет оборони на чолі з В. М. Молотовим³⁰. До його складу входили 8 членів і кандидатів у члени Політбюро та 3 члени Центрального Комітету. В грудні 1937 р. було затверджено виділення з Наркомату оборони СРСР самостійного Комісаріату у військово-морських справах. Йому були підпорядковані всі флоти і флотилії, частини берегової оборони та морської авіації. Першим наркомом у військово-морських справах став колишній начальник Політуправління РСЧА і заступник наркома оборони армійський комісар 1-го рангу П. О. Смирнов. 13 березня 1938 р. за рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР при Наркоматі оборони було створено Головну військову Раду РСЧА у складі К. Є. Ворошилова (голова), Й. В. Сталіна, І. Ф. Федька, Л. З. Мехліса, Ю. О. Щаденка, Б. М. Шапошникова, В. К. Блюхера, С. М. Будьонного та Г. І. Кулика. В жовтні 1938 р. склад Ради було збільшено до 111 чол. А незабаром було затверджено Головну військову Раду Військово-Морського Флоту, до якої ввійшли нарком ВМФ П. О. Смирнов, кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК ВКП(б) А. О. Жданов та 7 інших партійних і військових працівників.

Політбюро займалося затвердженням ділянок роботи персонально за кожним членом Комітету оборони і головних військових рад. У 1937—1938 рр. на багатьох засіданнях Політбюро з їх складу були виключені десятки репресованих згодом членів або вирішувалося питання про арешт того чи іншого члена Комітету оборони чи головних військових рад як «ворогів народу», «агентів японської або німецької розвідки». Склад цих органів майже повністю змінювався кілька разів. Політбюро затверджувало персональне призначення кожного працівника вищого командного складу Збройних Сил.

Центральний Комітет розглядав також питання про створення військових рад в округах й запровадження інституту військових комісарів (1937 р.), дальше посилення Червонопрапорного Балтійського, Чорноморського, Північного й Далекосхідного флотів (1939 р.), реорганізацію Управління бойової підготовки Червоної Армії, організаційну структуру Наркомату оборони, Військово-Повітряних сил Червоної Армії, утворення інспекції НКО, протиповітряну оборону СРСР, про впровадження

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 5.

³⁰ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза: Документы, 1917—1981.— М., 1981.— С. 268.

повної єдиноначальності й скасування інституту військових комісарів (1940 р.), про розробку мобілізаційних планів на 1940 р. і 1941 р. тощо.

Коли 7 січня 1939 р. в шести військових округах було оголошено часткову мобілізацію до Червоної Армії, вона виявила цілий ряд значних недоліків в обліку особового складу, приписаного до певних військових частин, плутанину у постачанні частинам і з'єднанням, що формувалися, автотранспорту, стройових і обозних коней та упряжі, іншого спорядження. У ряді місць до армії мобілізували всіх керівних працівників підприємств і навіть цілих районів, і вони виявилися безглавленими. Органи місцевого військового управління були застигнуті зненацька, а деякі їх працівники спочатку розгубилися й втратили контроль над обстановкою. Через це місцевим партійним комітетам доводилося брати на себе все керівництво мобілізаційними заходами, і вони за допомогою комуністів зуміли швидко налагодити справу³¹.

Для узагальнення досвіду проведеної мобілізації й розробки необхідних заходів щодо поліпшення її в майбутньому і ліквідації виявлених помилок та недоліків Центральний Комітет ВКП(б) створив у жовтні 1939 р. комісію в складі 38 чол. (до неї ввійшли К. Є. Ворошилов, А. О. Жданов та ін.). Комісія дійшла висновку, що хоч мобілізацію й було проведено в призначені урядом строки, в роботі місцевих партійних і радянських органів мали місце великі недоліки.

За рекомендаціями комісії Центральний Комітет ВКП(б) і Рада Народних Комісарів СРСР накреслили цілий ряд заходів, щоб у майбутньому помилки в проведенні мобілізації не повторилися. Запроваджувався єдиний облік військовозобов'язаних запасу, включаючи й тих, хто знаходився на особливому обліку в наркоматах. При Комітеті оборони РНК СРСР було створено Центральну комісію по відстрочках для кваліфікованих працівників оборонної промисловості. Було визначено, що перші секретарі партійних комітетів і голови відповідних виконкомів Рад особисто відповідають перед ЦК ВКП(б) і РНК СРСР за успішну підготовку й проведення мобілізації. На випадок нової мобілізації на місцях створювалися комісії у складі першого секретаря парткому, голови виконкому, завідуючого військовим відділом партійного комітету, військового комісара і начальника управління (відділу) НКВС. Усі рішення комісії мали силу постанови відповідного Раднаркому чи виконкому й втілювалися в життя негайно.

Першим секретарям республіканських і місцевих партійних комітетів та завідуючим їхніми військовими відділами належало найближчим часом розробити мобілізаційні плани. В них мали бути списки комуністів, що мобілізувалися до РСЧА, із зазначенням їхньої кваліфікації, дібраних на їхнє місце нових керівних працівників і комуністів, що не призивалися до армії і займалися політико-масовою роботою з населенням та призовниками тощо. Списки тих, хто підлягав мобілізації, необхідно було перевіряти раз у три місяці для внесення змін, що сталися.

Березневий (1940 р.) Пленум ЦК ВКП(б), обговоривши підсумки і уроки війни з Фінляндією, виявив серйозні недоліки в підготовці частин і з'єднань Червоної Армії до бойових дій. Значення карельської ділянки, як і всього фінляндського театру воєнних дій, а також фінська армія як реальний противник були недооцінені. Війська Ленінградського округу до війни з фінською армією не були підготовлені ні з організаційно-технічного, ні з тактичного боку. Погано підготовленими виявилися до керівництва частинами й підрозділами командири полків і особливо рот та взводів. Вимушене висування командирів на вищі посади через масові репресії привело до того, що полками нерідко командували капітани, а ротами — лейтенанти й молодші лейтенанти, які не мали необхідної підготовки, командирських навичок і службового

³¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 71, оп. 25, спр. 3540, арк. 10.

досвіду. Вони погано вели розвідку противника, не вмiли належним чином налагодити взаємодiю й командування боєм. Мали місце iстотнi недолiки в пiдготовцi молодшого командного й рядового складу, в навченостi бойових дiй у складi пiдроздiлiв i частин.

Пленум вiдзначив слабку роботу мiсцевих партiйних, профспiлкових i оборонних органiзацiй по пiдготовцi трудящих Радянської краiни до захисту Батькiвщини. Вiйськовозобов'язанi запасу, призванi до Червоної Армiї, виявилися погано навченими ближнього бою, маскуваннiя й орієнтуваннiя на мiсцевостi. 18—19-рiчнi юнаки морально й фiзично були слабо пiдготовленими до труднощiв похiдно-бойового життя, не вмiли дiяти на заснiженiй мiсцевостi i в лiсi, ходити на лижах, швидко влаштовувати пункти зiгрiвання, готувати страви пiд час переходiв.

У передвоєннi роки Центральний Комiтет партiї придiляв велику увагу технiчному оснащенню Збройних Сил. За його рiшенням у 1937 р. було збiльшено обсяг капiталовкладень по Наркомату оборонної промисловостi i оборонних об'єктах Наркомату важкого машинобудуваннiя. А коли в сiчнi 1939 р. Наркомат оборонної промисловостi було подiлено на чотири — авiацiйної промисловостi (нарком Л. М. Каганович, потiм — О. І. Шахурiн), суднобудуваннiя (нарком І. Ф. Тевосян), боеприпасiв (І. П. Сергеев) i озброєння (Б. Л. Банников), асигнуваннiя для них стали ще бiльшими. На потреби оборони краiни з державного бюджету в 1939 р. було випущено 39,2 млрд. крб., у 1940—56,8 i в 1941 р.—70,9 млрд. крб. Це становило, вiдповiдно, 25,6, 32,6 i 43,4% усiх витрат бюджету³². Прирiст оборонної промисловостi протягом трьох рокiв третьої п'ятирiчки утричі перевищував загальний прирiст промислової продукцiї.

Полiтбiро ЦК ВКП(б) тримало в своїх руках керiвництво розробкою нових систем озброєння i якнайшвидшим впровадженням їх у серiйне виробництво. На його засiданнях обговорювалися питання про реконструкцiю iснуючих i будiвництво нових авiацiйних i авiамоторних заводiв, про органiзацiю серiйного виробництва лiтакiв І-26 (Як-1), сконструйованих О. С. Яковлевим, лiтакiв типу «100» у варіантi пiкiруючого бомбардувальника, збiльшення дальностi винищувачiв i налагодження їх виробництва на заводах, про виготовлення нових зразкiв озброєння для Наркомату оборони.

Для швидшого розвитку авiацiйної промисловостi у схiдних районах ЦК партiї доручив у лютому 1940 р. ряду обкомiв узяти пiд свiй контроль виконання її замовлень, подати авiазаводам максимальну допомогу в забезпеченнi електроенергiєю, паливом i робочою силою, а також полiпшити на них партiйно-масову роботу. Коли наприкiнцi 1940 р. гостро постало питання про переозброєння вiйськової авiацiї новими типами лiтакiв, Полiтбiро своїм рiшенням зажадало вiд директорiв заводiв щоденних повiдомлень у ЦК ВКП(б) i Наркомат авiацiйної промисловостi про кiлькiсть прийнятих вiйськпредами моторiв, бойових i учбових лiтакiв кожного типу³³.

Центральний Комiтет партiї уважно стежив також за випуском нових зразкiв танкiв, артилерiйських гармат та iншого озброєння. В травнi 1940 р. Полiтбiро розглянуло питання про збiльшення випуску танкiв КВ, а на початку червня — Т-34. Обговорювалися також питання про постачання Червоної Армiї мотоциклiв, налагодження виробництва гвинтiвок на Подiльському механiчному заводi. Наприкiнцi 1940 р. Полiтбiро затвердило програму випуску авiацiйного озброєння, лiтакiв та авiамоторiв на 1941 р. i доручило Наркомату держконтролю СРСР взяти пiд особливий нагляд план вiйськового суднобудуваннiя на 1941 р.³⁴

³² Красная звезда.— 1989.— 22 июня.

³³ Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 2.— С. 194—195.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, спр. 1029, арк. 2.

Все це свідчить про те, що ЦК ВКП(б) і його Політбюро напередодні війни постійно тримали у полі зору підготовку країни і армії до оборони. На жаль, ця робота проводилася такими посиленними темпами не на початку і, навіть, не в середині 30-х років, а тоді, коли війна стояла вже на порозі, і багато важливих рішень виконати вже не вдалося.

Серйозно і ґрунтовно займалися оборонними питаннями, підготовкою населення до збройного захисту країни республіканські й місцеві партійні комітети. На з'їздах компартій союзних республік, крайових, обласних, міських і районних партійних конференціях ці проблеми були серед основних у доповідях і виступах делегатів. Гостро ставилися питання, критикувалися наявні недоліки. Стан оборонно-масової роботи, діяльність місцевих органів Тсоавіахіму, Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, спортивних товариств та організацій були предметом обговорення на багатьох пленумах і засіданнях бюро республіканських та місцевих партійних комітетів.

На Пленумі ЦК КП(б) України, наприклад, у липні 1939 р. було заслухано звіти Дніпропетровської і Кам'янець-Подільської обласних рад Тсоавіахіму про стан масово-оборонної роботи. Відзначалося деяке поліпшення в діяльності оборонних організацій України, активізація керівництва ними з боку партійних комітетів у зв'язку із створенням військових відділів обкомів, міськкомів і райкомів партії.

Оборонно-масова робота на місцях значно пожвавилася із створенням військових відділів у республіканських, крайових, обласних, міських і районних комітетах партії. Вони були запроваджені за рішенням XVIII партз'їзду в березні—липні 1939 р. До їх складу входило від 3-х чол. у райкомах й міськкомах до 9—10 чол.—у центральних комітетах компартій союзних республік. Вони вели мобілізаційну роботу, подавали допомогу місцевим військовим комісаріатам у налагодженні обліку військовозобов'язаних, проведенні часткових мобілізацій, підготовці та здійсненні призовів молоді до РСЧА і ВМФ, спрямовували оборонно-масову роботу громадських організацій, особливо оборонних товариств. Військові відділи створювалися в ряді союзних і республіканських наркоматів, а також у редакціях центральних і республіканських газет та журналів.

На перших порах у роботі військових відділів мали місце істотні недоліки. В ряді місць вони надто повільно розгортали свою діяльність, деякі з їхніх працівників не зрозуміли своїх завдань і свою роль зводили лише до голого контролю та фіксації роботи військкоматів, а бюро парткомітетів недостатньо ними керували.

Поступово військові відділи позбувалися недоліків. У 1940—1941 рр. вони стали справжніми організаторами оборонно-масової роботи на місцях. Цьому сприяло те, що республіканські й місцеві партійні комітети та їхні бюро відшукали способи кращої допомоги своїм військовим відділам, поміпшили керівництвом ними. В центральних комітетах компартій союзних республік, у крайкомах і обкомах періодично проводилися інструктивні наради, семінари, а в ряді місць—10—15-денні курси працівників військових відділів, на яких відбувався обмін досвідом роботи.

Предметом особливої турботи республіканських і місцевих партійних комітетів та їхніх військових відділів була підготовка до чергових призовів молоді в Червону Армію та Військово-Морський Флот. Це зумовлювалося посиленням воєнної небезпеки, надходженням на озброєння армії і флоту нової техніки, а також зниженням призовного віку у зв'язку з прийняттям нового Закону про загальну військову повинність. Юнаки, що закінчували середні школи чи технікуми, вже незабаром після випуску призивалися в армію або на флот, маючи при цьому ті знання з військової справи, які вони здобували в школі. У 1939 р. в країні було запроваджено початкову й допризовну підготовку у се-

редніх школах та інших навчальних закладах. Значні недоліки, виявлені в справі підготовки поповнення для армії і флоту під час радянсько-фінляндської війни, змусили партійні комітети та їхні військові відділи разом з військкоматами удосконалити організацію роботи з призовниками.

Військові відділи партійних комітетів посилили контроль за допризовною підготовкою у навчальних закладах, а також військовою підготовкою допризовників з робітничої молоді, яка проводилася 1—2 рази на тиждень по 2—4 години. Нерідко організовувалися кількадевні збори допризовників на підприємствах, в установах і закладах із звільненням від роботи для опанування ними основ військової справи і для перевірки їхньої підготовки до призову в армію.

Приписка до призовних пунктів юнаків 1922—1923 рр. народження, проведена в країні у січні—лютому 1941 р., пройшла своєчасно, при великій політичній активності юнаків. Не сталося жодного аморального вчинку. На зборах, у пресі і в заявах до військкоматів призовники висловлювали свою готовність до захисту соціалістичної Батьківщини. Багато з них подавали заяви про дострокове зарахування до лав Червоної Армії. Приписка показала, що у 1941 р. в армію і на флот надійде грамотне молоде поповнення. Однак серед призовників тільки 0,3% мали вищу і 2,8 — середню освіту. Щоправда, 11,2% юнаків призовного віку навчалися у вузах і середніх спеціальних навчальних закладах, 23% — мали незакінчену середню освіту. Вони були підготовлені до вступу у військові училища, могли поповнити підрозділи й частини механізованих та технічних військ. Важко було опанувати складну військову техніку призовникам з освітою 4—6 класів, а їх налічувалося 45,6%. Серед них було й чимало малописьменних (14,9%), які йшли переважно в стрілецькі підрозділи й нестройові частини і з якими командармам довелося чимало попрацювати, щоб вони опанували військову справу³⁵.

Дещо вищим був рівень підготовки призовників до служби у Військово-Морському Флоті. Майже половину юнаків, призваних на флот у 1939 р., становили індустріальні робітники; 2,8% з них були комуністами і 54,3% — комсомольцями. 95% юнаків мали вищу і середню освіту. Це дало можливість близько 30% призовників направити в школи учбових загонів флотів, а решту — на кораблі та в стройові частини Військово-Морського Флоту³⁶.

В цілому ж допризовна підготовка молоді до служби в армії і на флоті протягом двох останніх передвоєнних років значно поліпшилася. Цьому сприяла велика увага місцевих партійних комітетів і керованих ними комсомольських та оборонних громадських організацій.

Іншим значним питанням, яким упритул займалися республіканські й місцеві парткоми, особливо в останні передвоєнні роки була військова підготовка та перепідготовка командно-начальницького складу і політпрацівників запасу. За постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 13 березня 1940 р. було проведено переатестування і присвоєння воїнських звань працівникам парткомів, переглянуто систему їх військового навчання³⁷. Секретарі і завідувачі відділами міських, окружних, обласних, крайових і центральних комітетів компартій союзних республік, секретарі й завідувачі військовими відділами райкомів партії, а також відповідальні й номенклатурні працівники ЦК ВКП(б) проходили військову перепідготовку на півторамісячних курсах, організованих Наркоматом оборони. Такі курси були створені при Військово-політичній академії імені В. І. Леніна, а також у селах Мар'їне (Курська обл.) та Карпівка (Горьковська обл.), містах Пушкіні (Ленінградська обл.)

³⁵ Там же, ф. 17, оп. 121, спр. 98, арк. 41—48.

³⁶ ЦДА ВМФ, ф. Р-1877, оп. 1, спр. 13, арк. 21.

³⁷ Див.: КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза: Документы, 1917—1981.— С. 288—289.

та Хабаровську. До квітня 1941 р. ці курси закінчили 8950 керівних партійних працівників³⁸.

Більшість співробітників партійних комітетів та інших політпрацівників запасу проходили перепідготовку на окружних військових зборах і на заняттях за місцем роботи 1—2 рази на тиждень по 3—4 години. Програму занять розробляли військові відділи парткомів за участю командування воїнських частин. У 1940 р. більшість обкомів партії прийняли спеціальні рішення про військове навчання партійного активу, в яких зобов'язали відвідувати їх без відриву від партійної роботи. До керівництва військовими заняттями залучалися командири запасу, а в місцях, де були гарнізони,— кадровий командний склад.

У квітні 1941 р. начальник Головного управління політичної пропаганди РСЧА О. І. Запорожець доповідав у ЦК ВКП(б), що близько 76 тис. політпрацівників запасу, або 44% тих, що перебували на обліку, пройшли військову перепідготовку на зборах і курсах, з них до 1939 р.—10,2 тис., у 1939 р.—26 тис. й у 1940 р.—39,7 тис. чол.³⁹ Решта—56%—мали скінчити перепідготовку в 1941 р. Та вони, звичайно, не встигли цього зробити до початку Великої Вітчизняної війни.

До комплексу заходів щодо підготовки до війни входили завдання підвищення моральної всеозброєності радянських людей.

Однак зміцнення духовних сил народу в передвоєнні роки відбувалося суперечливо. З одного боку, у трудящих сильною була не тільки віра, а й переконаність в ідеалах соціалізму, закладена творами класиків марксизму-ленінізму і революційними перетвореннями в Радянській країні. Ця переконаність підтримувалася й зміцнювалася ідейно-виховними заходами партії, які демонстрували реальні досягнення і вселяли надії на краще майбутнє. Вона породжувала у радянських людей оптимізм, високу політичну і трудову активність, готовність пожити особистими інтересами й навіть життям в ім'я своєї країни, її державних інтересів. З іншого боку, антигуманні, репресивні методи «стимулювання» політичної стабільності в країні й трудової активності народу, які впроваджувалися сталінським керівництвом, викликали у багатьох людей страх перед репресіями і, як наслідок, апатію та пасивність. А це породжувало чимало негативних проявів у діях і вчинках людей, ускладнювало ідеологічну роботу партії.

Бойові дії військ Червоної Армії в регіональних конфліктах 1938—1940 рр. свідчили, що для перемоги потрібні добре навчені і згуртовані збройні сили, забезпечені всім необхідним для ведення війни, матеріальна й моральна підтримка армії з боку всього радянського народу. В боях виявилось значення морального духу воїнів, про що неодноразово нагадував В. І. Ленін, готовність радянських бійців і командирів до масового героїзму. Участь радянських добровольців у війні за республіканську Іспанію в 1936—1939 рр., боротьбі китайського народу проти агресії японського мілітаризму, допомога Монгольській Народній Республіці у відсічі агресії Японії в 1939 р., солідарність з усіма жертвами фашизму стали яскравими проявами інтернаціоналізму радянських людей.

Все це підкреслювало актуальність і значущість ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни, застосовність положень марксизму-ленінізму до сучасності. У творах К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна радянські люди знаходили відповіді на багато запитань, що виникали в процесі соціалістичного будівництва у складній міжнародній обстановці. Ніколи раніше не було такого попиту на марксистсько-ленінську літературу, як у два передвоєнні роки. Якщо в 1938 р. у країні було видано 10,5 млн. примірників творів класиків⁴⁰, то в

³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 127, спр. 84, арк. 71.

³⁹ Там же, арк. 70.

⁴⁰ Социалистическое строительство Союза ССР, 1933—1938 гг.—М., 1939.—С. 131.

1939—1940 рр. загальний тираж цієї літератури становив 54 млн. примірників⁴¹. Наприкінці 30-х років завершився випуск зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса. За рішенням Центрального Комітету партії в 1941 р. почався випуск четвертого видання творів В. І. Леніна.

Великий інтерес у радянських людей викликала, зокрема, марксистсько-ленінська література про війну і армію. Неодноразово видавалися «Вибрані військові твори» Ф. Енгельса. Особливо важливе значення мали опубліковані в збірнику праці, в яких викривалися расова теорія й історичні фальсифікації німецьких мілітаристів. У 1940 р. вийшов підготовлений Інститутом Маркса—Енгельса—Леніна збірник статей Ф. Енгельса «Замітки про війну». Партійна преса відзначала зростання актуальності цього збірника у зв'язку з початком другої світової війни. У статтях Ф. Енгельса засуджувалася Німеччина за пограбування Франції, робився висновок про відповідальність французької буржуазії за поразку у війні⁴². Наприкінці 1939 р. було випущено збірник промов і статей В. І. Леніна під назвою «На захист соціалістичної Вітчизни», де викладалися його думки й положення про причини, походження та характер війни в сучасну епоху, про фактори, які впливають на її хід і результат, коли на захист вітчизни виступають робітники й селяни. З інтересом зустріли читачі видану в 1940 р. російською мовою працю Ф. Мерінга «Нариси з історії війни і воєнного мистецтва».

У квітні 1940 р. в країні широко відзначалося 70-річчя з дня народження В. І. Леніна. За рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) 100-тисячним тиражем було видано біографію вождя і збірник спогадів про нього. Особлива увага приділялася тим аспектам життя і діяльності Володимира Ілліча, які були зв'язані з організацією ним збройного захисту завоювань Великого Жовтня.

Посилювався інтерес трудящих до вивчення історії СРСР, особливо до героїчних традицій боротьби народів Росії проти іноземних загарбників, проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції у роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни. На підприємствах і в установах організовувалися гуртки й семінари з історії СРСР. Тема збройного захисту Батьківщини звучала на теоретичних конференціях, у військово-історичних лекторіях. Їй присвячувалися походи молоді по рідному краю, по місцях революційної і бойової слави радянського народу. Величезний вплив на трудящих справляли зустрічі з учасниками Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни.

Для вивчення героїчного минулого трудового народу широко використовувалися ювілеї знаменних подій. У 1939—1940 рр. відзначалося 20-річчя визволення багатьох міст, областей і республік від іноземних інтервентів та білогвардійських військ, 230-та річниця Полтавської битви, 560-та — Куликовської битви, 750-та — «Слова о полку Ігоревім» і поеми Ш. Руставелі «Вітязь у тигровій шкурі», 1000-ліття вірменського народного епосу «Давид Сасунський» та інші історичні дати.

У військово-патріотичному вихованні велику роль відіграли зустрічі з героями — сучасниками, розповіді й публікації в пресі та по радіо про мужність челюскінців, про перших льотчиків, удостоєних звання Героя Радянського Союзу за їх врятування, безприкладні за дальністю й тривалістю польоти екіпажів В. П. Чкалова й М. М. Громова, світовий рекорд льотчика В. К. Коккінакі, підкорення Північного полюса і героїчний дрейф четвірки папанінців на станції «Північний полюс-1», про ратні подвиги 555 бійців і командирів Червоної Армії, удостоєних у передвоєнні роки звання Героя Радянського Союзу⁴³. Вирішальний вплив на інтернаціональне виховання справили заходи Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямовані на подолання фактичної нерівності

⁴¹ История Великой Отечественной войны, 1941—1945.— М., 1960.— Т. 1.— С. 428.

⁴² Партийное строительство.— 1940.— № 13.— С. 58—64.

⁴³ Підраховано за: 50 лет Вооруженных Сил СССР.— М., 1968.— С. 220, 227, 233; Правда.— 1984.— 9 июля.

націй і народностей у політичній, економічній, соціальній та культурній сферах, братерська допомога трудящих Москви, Ленінграда, Києва, багатьох міст і областей раніше відсталим народам колишніх окраїн у створенні власної промисловості, великого сільськогосподарського виробництва, підготовці кваліфікованих кадрів в усіх галузях народного господарства. Значними подіями у національно-державному будівництві в передвоєнні роки стали возз'єднання Західної України і Західної Білорусії з народами Української й Білоруської РСР, створення Молдавської та Карело-Фінської союзних республік, входження Литви, Латвії і Естонії до складу Радянського Союзу. Незважаючи на допущені Сталіним та його оточенням деформації й викривлення в національній політиці, на прояви в ряді місць великодержавного шовінізму й місцевого націоналізму, братній союз радянських народів не був підірваний, він зміцнювався й розвивався.

У формуванні патріотів-інтернаціоналістів, захисників Батьківщини значну допомогу подавали партії діячі літератури й мистецтва. Головний герой художніх творів 30-х років — людина, народжена Великим Жовтнем, самовідданий і мужній захисник його завоювань, будівник нового, соціалістичного суспільства. До 1940 р. 40 видань витримав роман М. Островського «Як гартувалася сталь». Масового читача здобула книга Д. Фурманова «Чапаєв», випущена 1926 р.

Почуття любові до Батьківщини викликали глибоко патріотичні фільми «Олександр Невський», «Мінін і Пожарський», «Суворов». Увійшли в життя народу військово-патріотичні пісні й музика, театральні спектаклі, присвячені мужності і стійкості трудящих у боротьбі за соціалістичну революцію і захист її завоювань, трудовому ентузіазму будівників соціалізму.

Уся ця багатогранна ідеологічна діяльність дала б значно більше користі і більший ефект, якби їй не протистояли пов'язані з культом особи Сталіна негативні фактори. Суперечливу роль відіграла постановка ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з виходом «Короткого курсу історії ВКП(б)». З одного боку, вона подавалася як значна подія в ідейному житті країни, що сприяє підвищенню рівня марксистсько-ленінської освіти трудящих, з іншого, — постановка посилювала догматизм у теоретичній і пропагандистській роботі. Вона проголошувала «Короткий курс історії ВКП(б)», що мав, як це сьогодні всім зрозуміло, великі недоліки й помилки, єдиним посібником та керівництвом з теорії й історії більшовицької партії. Він був названий могутньою ідейною зброєю партії, що дає офіційне, перевірене ЦК ВКП(б) тлумачення основних питань марксистсько-ленінізму й історії партії, недопускаючи при цьому ніяких довільних оцінок⁴⁴. Постановою проголошувалася жорстка централізація керівництва партійною пропагандою, яка потім дістала підтвердження на XVIII з'їзді ВКП(б) і значною мірою сприяла скоюванню ініціативи й творчої думки не лише в пропагандистській, а й у теоретичній діяльності партії.

Постанова, по суті, освятила існуючий тоді полегшений підхід до військово-патріотичного виховання в країні, ідейної підготовки народу до захисту державних інтересів Радянської країни. Вважалося, що наша держава сильна і в економічній, і у військовій галузях, що капіталістичні країни побоятися на нас напасти, а ми нападати ні на кого не збираємося. У частини людей з'явилися пацифістські настрої, а пропагандисти не зуміли провести чітку межу між точкою зору марксистсько-ленінізму на війни справедливі і несправедливі і точкою зору пацифізму. Вкоренився шкідливий забобон, що в разі нападу якоїсь держави на Радянський Союз трудящі її повстануть проти «своєї» імперіалістичної буржуазії і припинять війну. Сили можливого противника не-

⁴⁴ Див.: Большевик.— 1938.— № 21—22.— С. 2.

дооцінювалися, не враховувався вплив його пропаганди на свідомість населення. Засоби масової інформації мало показували армії вірогідних противників, розвиток у них техніки і озброєння.

Пропаганда переоцінювала силу й могутність Червоної Армії та Військово-Морського Флоту, наділяючи їх такими епітетами, як «велика й непереможна», «всепереможна сила» тощо. Трудящих переконували, що будь-якого агресора буде розгромлено «малою кров'ю, могутнім ударом». Ці легковажні настрої підтримувалися і вищими керівними колами. На XVIII з'їзді ВКП(б) у доповіді Й. В. Сталіна, а також виступах К. Є. Ворошилова та деяких інших делегатів було проголошено, що на удар агресора Червона Армія відповість подвійним і, навіть, потрійним ударом⁴⁵. З'явилася впевненість, що вірогідний противник буде розгромлений наступальними діями радянських військ на його власній території.

Певне отверезіння настало після воєнних подій на р. Халхін-Гол, де довелося переконатися, що в майбутній війні Радянські Збройні Сили зіштовхнуться з противником, який нітрохи не поступатиметься, а, можливо, й переважатиме у бойовому відношенні. Цьому сприяли також прихована мобілізація військовозобов'язаних запасу в шести військових округах у вересні 1939 р. і, особливо, хід радянсько-фінляндської війни (листопад 1939 р.— березень 1940 р.), які виявили серйозні недоліки в боєздатності армії. За вказівками березневого (1940 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), наради з питань ідеологічної роботи у Збройних Силах (квітень 1940 р.) в країні вживалися заходи до посилення військово-патріотичної роботи, виховання готовності до подолання труднощів під час відбиття воєнної агресії.

Великої шкоди підготовці суспільної свідомості народу до відсічі збройного нападу на СРСР завдали радянсько-німецькі договори, укладені у серпні—вересні 1939 р. і засуджувані нині громадськістю нашої країни. Наступного дня після укладення пакту про ненапад, 24 серпня 1939 р. газета «Правда» опублікувала редакційну статтю із застережливими словами про припинення ворожнечі між СРСР і Німеччиною. Радянська преса і пропаганда припинили викриття фашизму. Німецький посол у Москві в цьому зв'язку, зокрема, писав: «Раптовий поворот у політиці Радянського Союзу після багатьох років пропаганди, спрямованої саме проти німецьких агресорів, ще не дуже зрозумілий населенню. Особливі сумніви викликають заяви офіційних агітаторів про те, що Німеччина більше не є агресором. Радянський уряд робить усе можливе, щоб змінити ставлення населення до Німеччини. Пресу ніби підмінили»⁴⁶. Трудящі СРСР, комуністи й прогресивні люди світу не могли зрозуміти, як можна налагоджувати «дружні стосунки» з німецькими фашистами, які розтоптали свободу свого народу і розпочали світову війну з метою загарбання і поневолення інших народів.

Щоправда, Сталін і сам, очевидно, зрозумів усю згубність згортування антифашистської пропаганди, поступово усвідомлюючи, що з фашистською Німеччиною так чи інакше доведеться воювати. Саме так присутні на його виступі в Кремлі перед випускниками військових академій зрозуміли його промову як напуття перед війною з Німеччиною. А незабаром, свідчать архівні документи, працівники ЦК ВКП(б) під керівництвом А. О. Жданова розпочали підготовку проекту директиви Центрального Комітету партії про завдання пропаганди на найближчий час, в якому відзначалося, зокрема, як значний недолік майже повне припинення антифашистської пропаганди й критики фашистської ідеології, а також висувалося завдання її відновлення. Однак проект так і залишився проектом, директива не була опублікована до початку війни.

⁴⁵ Див.: XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) : Стеногр. отчет.— С. 15, 104, 141, 204.

⁴⁶ Цит. за: Известия.— 1989.— 1 июля.

Незважаючи на існуючі офіційні вказівки, радянські люди вважали своїм головним класовим ворогом німецький фашизм як крайній прояв світового імперіалізму. В їхній свідомості міцно укріпилася пересторога В. І. Леніна про небезпеку імперіалістичного нашестя і необхідність бути наготові до його відсічі. І ніякі повороти в політиці не могли відвернути суспільство від пошуків конкретного противника. Радянський народ знав, що війна з німецьким фашизмом наближається і, як міг, готувався до неї.

Ідейно-політична і моральна готовність трудящих Країни Рад до захисту своєї Батьківщини, незважаючи на грубі помилки її політичного й військового керівництва напередодні війни, допомогла вистояти в ту лиху годину, спинити фашистських загарбників, визволити окуповані радянські землі й поневолені народи Європи і перемогти. Цьому сприяли і заходи, що їх вживала Комуністична партія в передвоєнні роки для зміцнення обороноздатності країни.

Одержано 09.08.89.

В статье на основе главным образом архивного материала рассматривается внутренняя жизнь ВКП(б), ее состав и расстановка партийных сил накануне Великой Отечественной войны. По-новому освещается организаторская и идеологическая деятельность партии по подготовке советского народа к обороне страны. Автор излагает свой взгляд на роль административно-командной системы в укреплении обороноспособности Советского государства.

Р. О. Савушкін (Москва)

Радянська воєнна наука напередодні фашистського вторгнення (Закінчення) *

Розробивши теорію глибокої наступальної операції і бою, радянська військово-теоретична думка завоювала широке світове визнання. На жаль, у другій половині 30-х років внаслідок розгорнутих сталінським керівництвом масових репресій у Збройних Силах СРСР радянському воєнному мистецтву було завдано жорстокого удару. Праці репресованих воєнних теоретиків вилучалися з обігу, оголошувалися шкідливими. Однак хід подій у світі зумовлював неминуче «відновлення в правах» їх творчої спадщини і дальший розвиток на цій основі радянської воєнної науки. Значну роль у цьому відіграла нарада вищого начальницького складу Червоної Армії, яка проходила 23—31 грудня 1940 р.

У міжвоєнні роки радянське воєнне мистецтво найбільш повно і ґрунтовно було розроблене в галузі тактики. У 1940 р. почалося уточнення окремих його деталей. Однак загальна концепція глибокого наступального бою та глибокої оборони залишалася незмінною. Її правильність дістала підтвердження в роки Великої Вітчизняної війни.

У 30-ті роки метою наступального бою був розгром тактичного угруповання противника і утворення прориву в його обороні, через який армійське командування мало б змогу проштовхнути в оперативну глибину свою рухому групу. В наступні роки у цьому питанні істотних змін не відбулося, чого не можна сказати про форми бою.

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 5.

Після радянсько-фінляндської війни всі розмови про форми наступального бою припинилися. Бій, що його вело з'єднання, яке діяло на напрямку головного удару армії, міг мати лише одну форму — удар усім фронтом з'єднання з метою прориву тактичної зони оборони противника.

Значні зміни відбулися у побудові бойового порядку. Зберігся лише його кістяк: перший ешелон; група танків безпосередньої підтримки піхоти; артилерійські групи: підтримки піхоти, далекої дії; загальновійськовий, танковий і протитанковий резерви.

На грудневій нараді вищого начальницького складу РСЧА 1940 р. насамперед було піддано критиці прагнення до глибокого ешелонування в усіх ланках бойової побудови з'єднання. У доповіді начальника Генерального штабу Червоної Армії К. О. Мерецкова наводилися розрахунки співвідношення між кількістю учасників атаки і чисельністю бійців, які вели наступ у більш глибоких ешелонах. Для дивізії, що діяла на напрямку головного удару, вони були такими: у першій лінії в атаку йдуть 16 взводів або 640 бійців із 17-тисячної дивізії¹. Решта — наступають у подальших ешелонах.

Взагалі, прагнення до ешелонування бойового порядку відбивало суть глибокого наступального бою, який вимагав нарощування сил із глибини. Однак, як показала практика, ешелонування сил і засобів у ланках взвод — рота не виправдало себе. Досвід радянсько-фінляндської війни виявив також недоцільність створення ударної та сковуючої груп бойового порядку, оскільки це прирікало війська сковуючої групи на пасивне очікування результату дій ударної групи. Скасування такого поділу, підкреслив К. О. Мерецков, «одразу ж дало більші успіхи і менші втрати»². Не виправдав себе й поділ танків на групи підтримки піхоти і далекої дії. Він утруднював завдання одночасного потужного удару по противникові, що оборонявся. Зросла роль у бойовому порядку загальновійськового й протитанкового резервів. Вони використовувалися для уникнення випадковостей, що могли виникнути в ході бою, посилення протитанкових засобів частин бойового порядку та для швидкого висування вперед при розвитку успіху³.

У заключній промові на цій нараді наркома оборони Маршала Радянського Союзу С. К. Тимошенка також містилися дуже важливі теоретичні узагальнення з тактичних питань⁴.

Виступи учасників грудневої (1940 р.) наради вищого начальницького складу, польові статuti, а також видана в 1940—1941 рр. література дають можливість відтворити загальну картину ведення наступу в масштабі фронту і армії й показати місце стрілецьких з'єднань у глибокій наступальній операції. Вона мала такий вигляд. За добу до початку операції передовими батальйонами, що виділялися від кожної дивізії першого ешелону, на широкому фронті проводиться розвідка боєм.

Початком першого етапу операції — прориву тактичної зони оборони противника — і початком бою стрілецьких з'єднань був момент початку артилерійської підготовки. Остання мала розпочинатися одночасно в усій смузі наступу фронту (армії) і вестись по можливості на всю глибину 1-ї і 2-ї смуг оборони, тобто тактичної зони оборони противника. У ході артилерійської підготовки в тилу оборонної смуги противника викидаються тактичні авіадесанти.

Після артпідготовки стрілецькі корпуси, посилені артилерією, танками та хімічними засобами, при потужному сприянні авіації присту-

¹ Центр. держ. арх. Рад. Армії, ф. 4, оп. 14, спр. 2742, арк. 21 (далі — ЦДАРА).

² Там же, арк. 23.

³ Див.: *Общая тактика*. — М., 1940. — Т. 1. — С. 123.

⁴ Тимошенко С. К. *Заключительная речь на военном совещании 31 декабря 1940 г.* — М., 1941. — С. 64.

пають до прориву тактичної зони оборони. З цього моменту артилерія починає вирішувати завдання підтримки атаки піхоти й танків.

Бій піхоти і танків від початку атаки до повного виконання поставленого завдання поділявся на два етапи, які включали в себе послідовний прорив першої та другої смуг оборони противника.

Прорив першої смуги оборони противника (перший етап) здійснювався так. Перед початком руху в атаку піхоти й танків безпосередньо підтримуючий піхоту вогонь артилерії по найближчих цілях досягає найбільшої напруги, причому в ньому бере участь максимально можлива кількість батарей.

Кидок піхоти в атаку здійснюється в момент, коли танки безпосередньо підтримки піхоти, вирвавшись на передній край, починають подавлення вогневих точок. Артилерія в цей час підтримує атаку методом послідовного зосередження вогню і вогневим валом.

Піхота знищує противника на передньому краї, ліквідує вогнища опору, відбиває контратаки і невпинно просувається вперед, нарощуючи темп наступу, утворюючи тріщини, прогалини і прориви у ворожій обороні. У той же час другі ешелони розчищають і розширяють прорив, блокують і знищують опорні пункти противника, що залишилися в тилу першого ешелону, і в потрібний момент посилюють його війська.

Після прориву піхотою першої смуги в прорив переходила корпусна група танків далекої дії (танковий резерв). Вона повинна була розвинути прорив у глибину і спільно з авіацією та повітряними десантами розбити корпусні і найближчі оперативні резерви, надалі вийти в район другої смуги, не даючи закріпитися на ній відступаючому противникові. Разом з групою танків далекої дії або слідом за нею могло здійснюватися скидання механізованих десантів.

В ході наступу стрілецьких корпусів першого ешелону штурмова авіація сприяє своїм військам у вирішенні тактичних і оперативних завдань. В окремих випадках для розв'язання деяких з цих завдань мала залучатися й бомбардувальна авіація.

Допускалося, що в ході прориву стрілецькими корпусами оборонних смуг противник може здійснити ряд дій у відповідь, спрямованих на відбиття прориву: користуючись глибокими резервами, шляхами сполучення у своєму тилу, вигідними рубежами, зробити спробу на кризовий момент бою (вихід наступаючих військ у район артилерійських позицій і дивізійних резервів) підтягнути свої далекі резерви, підготувати контратаку, організувати оборону на вигідних рубежах. Тому в період наступу стрілецьких корпусів передбачалися дії, спрямовані на ізоляцію ділянки прориву. Значною мірою це завдання розв'язувалося силами авіації, штурмової та бомбардувальної.

Підсумком бойових дій стрілецьких корпусів був розгром противника в тактичній зоні оборони, утворення в ній прориву, створення умов для введення туди ешелону розвитку успіху армії (фронту).

Другий етап операції — розвиток тактичного успіху в оперативний — розпочинався після прориву тактичної зони оборони з моменту введення в прорив ешелону розвитку успіху (рухомої групи).

Вважалося, що, вирвавшись на оперативний простір, рухома група здійснюватиме розгром живої сили і технічних засобів, що входили до складу оперативних резервів, а також резервів, які противник висував із глибини; паралельно переслідуватиме відступаючого противника, позбавляючи його можливості затримуватися на проміжних рубежах, дезорганізуючи його відступ; знищуватиме живу силу ворога, завдаючи ударів у фланг і тил його основного угруповання; розстроюватиме управління і постачання (тилове забезпечення) військ противника.

В розвитку тактичного успіху в оперативний значна роль відводилася висадженню та дії в оперативному тилу противника повітряного десанту.

Наступний розвиток операції передбачався так. Під ударами з фронту й тилу оборона противника у смузї наступу ударної армії починає розвалюватися, над ним нависає загроза оточення, і його командування приймає рішення про відхід на проміжні рубежі. З початком відступу противника війська, які ведуть наступ, переходять до його переслідування.

Передбачалося застосування двох основних способів переслідування — фронтального і паралельного. Фронтальне переслідування повинне було здійснюватися менш рухомими з'єднаннями і частинами. Паралельне — механізованими з'єднаннями. Завдання останнього полягало в тому, щоб відрізати шляхи відходу противника і тим самим сприяти військам фронту в оточенні і знищенні ворога.

У ході переслідування важлива роль відводилася авіації.

Під час наступу військ ударної армії на другому етапі операції передбачався прорив з ходу армійської (тилової) оборонної смуги противника силами армійської рухомої групи. В кульмінаційний момент розвитку наступу, який визначався розгромом армійських резервів, в «оперативні ворота», що розкрилися, вводилися другі ешелони армій. Їх передбачалося викидати на автомашинах. Завершувати армійську операцію планувалося маневром на оточення в оперативній зоні і знищенням угруповання противника. Підсумки другого і третього етапів глибокої наступальної операції мали бути такими: прорив армійської смуги оборони (а інколи й смуги резервів групи армій); розгром найглибших оперативних резервів, глибокий обхід або повне оточення і знищення угруповання противника у межах всієї армійської зони його оборони; переростання армійського прориву у прорив фронтового масштабу за рахунок розширення ділянки прориву.

Після прориву армійської оборонної смуги (а іноді й раніше — відразу ж після прориву тактичної зони оборони) в прорив, створений на найважливішому операційному напрямку, слідом за армійським ешелonom розвитку прориву вводився фронтовий ешелон — армія розвитку прориву, що складалася з кількох механізованих, моторизованих, кавалерійських і авіаційних з'єднань. Переслідування противника передбачалося вести всіма засобами (авіація, авіадесант, мотомеханізовані з'єднання, кіннота, лижники, самокатники та ін.) з повною напругою сил. Авіація завдає ударів по колонах, що відходять, знищує переправи, громить аеродроми, тили, резерви, які підходять, ізолюючи останні від відступаючих частин. Рухомі війська відрізають шляхи відходу і забезпечують оточення, взяття в полон або знищення противника. Стрілецькі з'єднання чинять вплив на відступаючого ворога у тісній взаємодії з рухомими військами, ізолюють окремі колони противника і знищують його по частинах. Підсумком дій військ мало бути оточення і цілковите знищення ворожого угруповання на театрі воєнних дій.

Велика Вітчизняна війна показала, що основні положення і нормативи глибокого наступального бою та операції відповідали вимогам об'єктивних процесів збройної боротьби. Деякі положення в ході війни були переглянуті, переважна більшість взята за основу і розвинута стосовно до конкретних умов.

В останні два роки перед початком війни оборонний бій стрілецького з'єднання неодноразово ставав предметом найуважнішого аналізу. Особливо багато уваги напередодні війни приділялося позиційним формам боротьби в обороні, попередженню спроб прориву позиційної оборони. Запорукою стійкості останньої правомірно визнавалася добре організована протитанкова оборона (ПТО). Її найважливіші проблеми на основі детальних розрахунків викладалися в книзі В. М. Балабанова «Противотанковая оборона в основных видах боя» (М., 1940). Питання ПТО розглядалися також у працях із загальної тактики, артилерії, фортифікації та ін. Однак на грудневій нараді 1940 р. обгово-

рення оборонного бою, по суті, прийшло як незначний епізод. Загальний наступальний настрій, з яким працювали, а потім роз'їхалися по своїх округах учасники наради, притупив гостроту й важливість цієї проблеми і, очевидно, знизив увагу до неї при організації бойової підготовки напередодні війни. А тим часом при серйозному ставленні до оборони командирам було на що спертися. В їхньому розпорядженні знаходилася надзвичайно багата література.

При розробці питань оборони радянська військово-теоретична думка виходила з особливостей характеру дій військ фашистської Німеччини в наступі. Під цим кутом зору коригувалися теоретичні положення, сформульовані у 30-ті роки.

Оборона поділялася на позиційну та маневрену. Основним її видом вважалася позиційна на нормальному фронті. Допускалося ведення оборони й на широкому фронті. При цьому підкреслювалося, що нездоланну оборону можна створити тільки на нормальному фронті в умовах її завчасної підготовки. Рухома (маневрена) оборона могла застосовуватися при абсолютній перевазі противника і лише тоді, коли можна пожертвувати частиною території для виграшу часу, збереження живої сили і свободи маневру⁵. Передбачалося, що в основі такої оборони будуть «оборонні бої, які не доводяться до кінця (переважно вогневі), вислизання від противника, поєднуване з короткими ударами і засідками»⁶.

Вироблені в 30-ті роки погляди на цілі, характер, структуру і спосіб ведення оборони не зазнали істотних змін. Однак деякі нормативи були уточнені. Стрілецький корпус одержував для оборони смугу завширшки 25—30 км і завглибшки 16—20 км⁷. Стрілецька дивізія в обороні займала оборонну смугу по фронту 8—12 км і в глибину 4—6 км.

Істотну роль у досягненні непереборності оборони мали відіграти нові положення про побудову бойових порядків. У 30-ті роки бойовий порядок стрілецького корпусу складався із сковуючої та ударної груп (при малій кількості сил замість ударної групи міг створюватися резерв), загону оборони тилу від повітряних десантів⁸. Корпусні групи артилерії далекої дії мали створюватися з розрахунку на кожен дивізію, але залишатися в підпорядкуванні начальника артилерії корпусу. Створювалася також зенітно-артилерійська група.

Перед війною у бойовому порядку з'явилися нові елементи — танковий і артилерійсько-протитанковий резерви⁹. Вважалося, що танки в бойовому порядку загальновійськового з'єднання в обороні можуть становити або частину ударної групи, входячи до її складу, або самостійний резерв. В обох випадках вони мали використовуватися як для самостійних контратак, так і для спільних дій з ударною групою або резервом корпусу.

Рухомий протитанковий резерв призначався для боротьби з танковими групами противника, що прорвалися в глибину оборони. Елементи бойового порядку корпусу розташовувалися на місцевості у межах смуг оборони, обладнаних в інженерному відношенні. Перед переднім краєм оборони (до 12—15 км) передбачалося створення смуги інженерно-хімічних загороджень (передпілля).

Оборона передпілля покладалася на передові загоны, складені з підрозділів піхоти, які виділялися командирами корпусів і дивізій¹⁰.

⁵ Князев М. С. Оборона стрелкового корпуса.— М., 1940.— С. 19 (Див. також: Общая тактика.— Т. 1.— С. 266—267).

⁶ Князев М. С. Указ. соч.— С. 19.

⁷ Там же.— С. 22, 27.

⁸ Див.: Временный Полевой устав РККА 1936 г.— С. 151 (далі — ПУ-36).

⁹ Князев М. С. Указ. соч.— С. 3, 34; Кузнецов Т. П. Тактика танковых войск.— М., 1940.— С. 133, 142; Общая тактика.— Т. 1.— С. 20, 71.

¹⁰ ПУ-36.— С. 134.

У проміжку між смугою загородження і переднім краєм оборони створювалася позиція бойової охорони. Наступною смугою, у якій організувалася оборона, була перша або основна оборонна смуга. На ній займали оборону стрілецькі дивізії сквоючої групи корпусу, вся артилерія корпусу і основна маса інженерних частин¹¹. Глибина основної оборонної смуги дорівнювала глибині оборони стрілецької дивізії, тобто 4—6 км¹². За основною оборонною смугою створювалася тилова (друга) оборонна смуга, попереду і в межах якої розташовувалися війська ударної групи і резерви корпусу.

Між основною та другою смугами оборони передбачалося створення відсічної позиції, що забезпечувала можливість фланкування вогнем ворога, який прорвався, а також створення вигідних умов для проведення флангових контратак.

На грудневій нараді 1940 р. в розглянуту схему бойових порядків були внесені істотні зміни. Насамперед це торкнулося сквоючої та ударної груп. У доповіді К. О. Мерецькова відзначалося, що за змістом статутів у нас немає такої групи, яка б мала своїм завданням активно вести оборонний бій. Все, що виділяється для оборони головної смуги, називається сквоючою групою¹³. Це теоретично, практично й психологічно неправильно. Головне завдання оборони полягає не в скюванні противника. «Головне завдання оборони,— говорив К. О. Мерецьков,— полягає в тому, щоб дезорганізувати взаємодію наступаючого противника, розколоти бойові порядки його піхоти й танків, позбавити їх підтримки артилерії і авіації і, знищуючи противника частинами, завдати йому остаточної поразки»¹⁴. У зв'язку з цим було запропоновано групи ліквідувати, а спрямованість їхніх дій змінити. Вони відповідно стали називатися ешелонами і резервами¹⁵.

Досягнення стійкості оборони багато в чому пов'язувалося з інженерним обладнанням місцевості. Велика стурбованість щодо інженерного обладнання місцевості була висловлена на грудневій нараді 1940 р. З метою посилення тактичної зони оборони було запропоновано між першою і другою смугами оборони створити смугу загороджень глибиною 6—10 км¹⁶. В основу головної смуги оборони намічалося покласти траншейну систему, наситити її «найбільш сильними оборонними спорудами» і протитанковими районами. Однак викладені погляди не стали надбанням практики. Інженерне обладнання місцевості на навчальних заняттях у районах прикриття, розташованих уздовж західного державного кордону, продовжувало залишатися осередковим. Війська звиклися з думкою, що позиційна оборона з її траншейною системою буде застосовуватися як виняток.

Особливо важлива роль у забезпеченні непереборності оборони відводилася організації і веденню вогню як основному засобу знищення противника. Під системою вогню розумілося поєднання всіх видів підготовленого вогню і їх застосування в ході бою для рішучого знищення наступаючого противника. Загальна система вогню включала в себе: а) систему протипіхотного вогню; б) систему протитанкового вогню; в) систему зенітного вогню.

Значною мірою непереборність оборони повинна була забезпечуватися дійовою протитанковою обороною. В оборонному бою вона включала в себе систему протитанкового вогню у поєднанні з природними і штучними протитанковими перешкодами (загородженнями); з маневреними діями протитанкових і танкового резервів; з використанням протитанкових засобів піхоти (бронебійних куль, гранат, пляшок із

¹¹ Князев М. С. Указ. соч.— С. 30.

¹² ПУ-36.— С. 135.

¹³ ЦДАРА, ф. 4, оп. 14, спр. 2742, арк. 23.

¹⁴ Там же, арк. 25.

¹⁵ Там же, арк. 23, 25, 26.

¹⁶ Там же, спр. 2741, арк. 25, 26; Тимошенко С. К. Указ соч. — С. 19.

займистою рідиною тощо); з ударами авіації по місцях скупчення танків.

Важливу роль у загальній системі протитанкової оборони відігравали протитанкові райони. Кожний з них являв собою район місцевості у глибині оборони, який за своїми природними властивостями, інженерним обладнанням і наявністю там вогневих засобів протитанкової оборони міг протистояти найпотужнішій танковій атаці, вести протитанкову оборону в умовах повного оточення і завдавати рішучого ураження танкам¹⁷. Успішне втілення в життя вимог непереборності оборони мало забезпечуватися також надійною протиповітряною обороною.

Ведення оборонної операції і бою згідно з поглядами тих років являло собою таку картину. Одержавши від розвідки дані про час переходу противника у наступ, командуючий армією ставив перед стрілецькими корпусами завдання проведення артилерійської контрпідготовки. До участі в ній залучалася також штурмова й бомбардувальна авіація.

Після артилерійської контрпідготовки, якщо наступ противника не зірвано, війська, що обороняються, без паузи приступають до розв'язання першого й одного з основних завдань — нейтралізації спроб противника здійснити одночасне подавлення нашої оборони на всю її оперативну глибину. З артилерією противника ведуть боротьбу артилерія і авіація, з авіацією — авіація і засоби ППО, з десантами — армійські резерви.

Після того, як ворожі війська, змушені розгорнутися в передовій оперативній зоні загороджень, розпочнуть рух до переднього краю, до їх відбиття приступали частини першого ешелону армії, артилерія і авіація.

В період атаки противником переднього краю головним завданням стрілецьких з'єднань, що обороняються, є зрив спроб противника прорвати основну смугу оборони. Якщо, незважаючи на всі спроби військ, які ведуть оборону, противникові вдасться увірватися в межі оборони, артилерія починає вирішувати завдання, пов'язане з блокуванням прориву. Підтримуючи своїм вогнем контратаки ударних груп полків і дивізій, вона веде боротьбу з піхотою, артилерією і танками противника.

Бойові дії за тактичну зону велися з повною напругою сил і засобів, наявних у розпорядженні з'єднань і армійського командування. У цей період здійснювався маневр силами й засобами на напрямках, де противник завдавав свого головного удару, посилював вогонь артилерії, висувалися резерви, завдавалися контрудари. Проблеми підготовки і здійснення останніх у працях радянських авторів з теорії оперативного мистецтва міжвоєнного періоду надавалося особливе значення. Успішне її розв'язання ставилося в залежність від правильного використання бронетанкових і механізованих військ.

Певне місце в оперативному мистецтві і в тактиці займала проблема організації і ведення бойових дій в оточенні. Вважалося, що в майбутній війні противник прагнучим до здійснення глибоких наступальних операцій, використовуючи такі форми оперативного маневру, як глибокий удар з наступним проривом у тил танків і піхоти на бронетранспортерах, що мали завдання відрізати шляхи відходу наших головних сил і охопити їх з одного чи з обох флангів. У цих умовах дії противника можуть створити обстановку оточення¹⁸.

У працях радянських авторів вказувалося, що оточення з'єднань і частин армії найбільш вірогідне при несподіваному нападі переважаючих сил противника; внаслідок неуспішної оборони та невдалого ви-

¹⁷ Тактика артиллерии.— М., 1941.— С. 138.

¹⁸ Ангарский М. С. Бой в окружении.— М., 1939.— С. 13.

ходу з бою (за умови, коли той, хто оборонявся, упустив можливість своєчасного виходу з бою чи не мав права скористатися нею); при зустрічному бою, що склався несприятливо. Нарешті, підкреслювалося, що при усіх видах бойової діяльності військ оточення може бути зумовленим ще й недоліками в їх забезпеченні та в організації належної взаємодії з сусідом¹⁹.

Вважалося, що війська, які потрапили в таку ситуацію, «мають залишатися і вести бій в оточенні лише в тому випадку, коли це диктується обстановкою або зумовлюється особливими міркуваннями вищого командування. За всіх інших умов вони повинні негайно виходити з оточення, рішуче прориваючись до своїх військ»²⁰.

Підкреслювалося також, що вище командування може негайно піти на залишення військ в оточенні для того, щоб, утримуючи певний район місцевості, виграючи час, сковуючи противника, обмежуючи його маневр і викликаючи більшу затрату сил на оточення, створити сприятливу обстановку для перегрупування військ і завдання контрудару. В матеріалах проекту «Порадника по водінню вищих з'єднань РСЧА» зазначалося: «Оборона найважливіших районів має бути круговою і здатною відбити атаки не тільки з флангів, а й з тилу. Окремі райони мають бути здатними до тривалої оборони в умовах оточення»²¹.

Вихід з оточення повинен був здійснюватися шляхом нищівного удару по противнику в обраному напрямку основною масою піхоти, танків та інших бойових засобів. У гострі моменти оборонної операції могли використовуватися повітряні десанти.

Погоджені дії всіх елементів оперативної побудови армії (фронту), стійкість і мужність військ, які оборонялися, повинні були знекровити ударні угруповання противника і позбавити його можливості вести дальший наступ. Залучення ударного ешелону фронту, авіації та повітряних десантів мало сприяти переломові в ході оборонної операції на нашу користь і відкинути наступаючого противника на вихідне положення.

Оптимістична в цілому картина ведення оборонних дій потьмарювалася відомостями, одержаними з Заходу. Зростає сила наступу щодо оборони, яка виявилася після початку другої світової війни під час бойових дій у Європі, викликала розмови про початок кризи оборони. Дебатувалася ця проблема й серед радянських воєнних теоретиків. Підбиваючи підсумки грудневої (1940 р.) наради, С. К. Тимошенко відзначав, що висновок про кризу сучасної оборони є безпідставним. Успіх німецьких військ на Заході, наголосив він, зумовлений тим, що вони «не зустріли належної відсічі, яка могла б бути їм вчинена при належному використанні противником наявних засобів оборони (механізації оборонних робіт, різноманітного арсеналу інженерних засобів, потужних протитанкових засобів)»²².

Однак досвід бойових дій усе ж не міг не відбитися на ставленні до можливостей оборони. Зародилася цілком природна думка, що в ході оборонних дій може виникнути така ситуація, яка вимагатиме залишення зайнятих рубежів. У тактичному плані це питання дістало відображення в літературі і армійських документах (Польовий статут 1939 і 1941 років та ін.). Так, у праці «Загальна тактика» відзначалося: «Відхід, якому при тісному зіткненні з противником передуює вихід з бою, може відбутися у випадку, коли дальше продовження бою безцільне й не вигідне та коли тільки відходом можна уникнути поразки»²³. Далі детально розглядалися питання виходу з бою.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.— С. 14.

²¹ ЦДАРА, ф. 37977, оп. 3, спр. 506, арк. 170.

²² Тимошенко С. К. Указ. соч.— С. 11.

²³ Общая тактика.— Т. 1.— С. 268.

В цілому радянська теорія воєнного мистецтва мала струнку систему поглядів на організацію і ведення оборонної операції і бою, що ґрунтувалася на зрослій матеріально-технічній базі Червоної Армії і врахуванні наступального характеру дій нашого можливого противника. Досвід Великої Вітчизняної війни підтвердив правильність положень, вироблених у передвоєнні роки. Разом з тим ряд положень було в її ході уточнено, основна маса — розвинута і впроваджена в практику збройної боротьби.

Одержано 18.09.89

Разработав теорию глубокой наступательной операции и боя, советская военно-теоретическая мысль завоевала широкое мировое признание. К сожалению, во второй половине 30-х годов вследствие развернутых сталинским руководством массовых репрессий в Вооруженных Силах СССР советскому военному искусству был нанесен жестокий удар. Труды репрессированных военных теоретиков изымались из обращения, объявлялись вредными. Однако ход событий в мире обуславливал неизбежное «восстановление в правах» их творческого наследия и дальнейшее развитие на этой основе советской военной науки. Значительную роль в этом сыграло совещание высшего начальствующего состава Красной Армии, проходившее 23—31 декабря 1940 г.

А. Понне (Польша)

Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р.

Наприкінці 80-х років Х ст. між Руссю і Візантією склалися політичні відносини, які прискорили введення християнства на Русі. В 987 р. у Візантійській імперії спалахнуло повстання проти Василя II під проводом Варди Фоки, який оголосив себе імператором. Василій II звернувся до князя Володимира по допомогу, висловлюючи готовність віддати за нього заміж свою сестру Анну. Автор статті спробував дещо інакше подати хід подій, які сприяли зближенню між Константинополем і Києвом і перетворенню Русі в християнську державу.

Створена більш як через сто років після подій 987—989 рр. літописна повість про хрещення Русі і покладена в її основу так звана корсунська легенда не є, на нашу думку, вірогідним джерелом про цю подію. Так само не підтверджується, що Володимир здобував візантійське місто, лояльне до імператора Василя II. Хронологія подій, а також інші дані про Корсунь*, приводять до висновку, що в 986—989 рр. він опинився в таборі ворогів законного імператора. Руські війська діяли на Кримському півострові на тих же підставах і з тією ж метою, що і їхні товариші по зброї, вислані 988 р. князем Володимиром на допомогу Василю II в його боротьбі з бунтівними феодалами¹.

* Літописний Корсунь — візантійський Херсон, він же — античний Херсонес Таврійський — давнє місто-держава на південно-західному березі Криму. Руїни міста — за 2 км на захід від сучасного Севастополя.

¹ Див.: Поппэ А. В. О причине похода Владимира Святославича на Корсунь 988—989 гг. // Вестн. Московского ун-та: История.— 1978.— № 2.— С. 45—58. Викладена тут точка зору, за невеликими винятками, не прийнята або пройшла непоміченою. У переважній своїй більшості автори останніх публікацій продовжують дотримуватися традиційної точки зору про роль Корсуна в хрещенні Русі. Пор. наприклад: Брайтчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі.— К., 1988.— С. 151—159; Зубарь В. М., Павленко Ю. В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси.— Киев, 1988.— С. 174—185; Рапов О. М. Русская церковь в IX—

Ця в основі своїй відмінна оцінка місця Херсона в подіях 986 — 989 рр. спонукає інакше, ніж це було досі, дивитися на хід подій, які, з одного боку, визволили Візантійську імперію від хаосу громадянської війни, а з іншого — залучили Київську Русь до християнської цивілізації.

Відчутна воєнна, а ще більшою мірою престижна поразка в битві з болгарами 17 серпня 986 р. змусила Василя II переглянути розроблені Цимісхієм принципи політики імперії щодо Болгарії. Молодий імператор вже тоді мав ясно уявляти, що результат подій біля ущелини «Троянові врата» зумовлений не тільки успіхами болгарського меча, а й інтригами тієї частини вищої військової аристократії, яка, позбавлена впливу або залякана на своїх посадах, вважала, що недовірливому і занадто самостійному, але не досвідченому у воєнних справах імператору потрібен такий урок². Він же, жадаючи реваншу, не хотів іти на поступки вищому командуванню (його недовіра до нього, як виявилось, була небезпідставною) і мусив придивлятися до союзника, здатного приборкати бунтівливих болгар. Досить недавнє завоювання Болгарії Святославом підказувало крок до поновлення рішень трактатів 944 р. і 971 р., якими передбачалися збройні акції з боку Русі проти ворогів Візантії. Очевидно, одразу ж після невдалого відступу з Болгарії у Василя II й виникла думка про наведення контактів з Києвом. Через кілька місяців по тому, коли візантійська аристократія осмілила і відкрито виступила проти македонської династії, Василій був готовий на все, щоб не допустити політичних інтриг з її боку, але вже не мав іншого виходу.

Після того, як стало відомо про розгром військ Василя болгарами, проти імператора в грудні 986 р. повстав Варда Склір. Підтриманий у Багдаді еміром Самсамом ад-даула Марзубаном з династії Бундів на початку лютого 987 р. Склір дістався Мелітени і проголосив себе імператором³. За допомогою загонів на вербованих арабських кочівників і курдів, але передусім завдяки підтримці з боку вірменського населення східних провінцій Візантії Склір швидко поширив свої володіння, в межах яких ще того ж місяця опинилася Севастія. Її митрополит Феоділакт змушений був втекти від помсти вірменського населення міста до столиці, де імператор доручив йому незабаром спеціальну місію. Василій II звернувся за допомогою до сильно підозрюваного в участі у змові 985 р. талановитого воєначальника і водночас честолюбного політика Варди Фоки, який вже одного разу переміг Скліра в 979 р. Василій ніколи не довіряв Фоці, але не мав вибору і розраховував, можливо, на незгаслі антипатії між двома давніми суперниками. У квітні 987 р. імператор повернув Варді Фоці титул domestikа Сходу і довірив йому головне командування над спрямованою проти Скліра армією, що складалася з грецьких та іверійських (грузинських) частин. Фока не додержав даної імператорові священної присяги. Не гаючи

первой трети XII в.: Принятие христианства.— М., 1988.— С. 221—225, 236—240. Названі праці викликають заперечення насамперед в джерелознавчому плані. До питання про місце Херсона у візантійсько-руських відносинах останньої чверті X ст. автор повернеться в окремій статті.

² Див.: Лев Діакон. История / Перевод М. М. Копыленко.— М., 1988.— С. 89—90; Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца: Извлечения из летописи Яхъи Антиохийского.— СПб., 1883.— С. 20—21, 172—174; Ioannis Scylitzae synopsis historiarum.— Berlin; New York, 1973.— P. 331—332; Пор.: Васильевский В. Г. Труды.— СПб., 1908.— Т. 2.— С. 84—87; Златарски В. История на Българската държава през средните векове.— София, 1971.— Т. 1.— Ч. 2.— С. 635—641; Каждан А. Социальный состав господствующего класса Византии 11—12 вв.— М., 1974.— С. 206—209, 255—256; Ostrogorski G. Dzieje Bizancjum.— Warszawa, 1968.— S. 252—257.

³ Див.: Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца.— С. 22; Всеобщая история Степаноса Таранского, Асохика по прозванию — писателя XI столетия. / Перевод Н. Эмнна.— М., 1864.— С. 177 (далі — Асохик). Вірменський текст видавався двічі (СПб., 1885; Париж, 1859) і перекладався російською, німецькою і французькою мовами.

часу, він уже в травні почав переговори із Скліром за посередництвом Костянтина — брата останнього і свого швагра. Після уладнання непорозумінь щодо поділу імперії відбулося дві зустрічі обох претендентів на трон. Під час другої зустрічі Варда Фока підступно ув'язнив Варду Скліра. Після цього він виступив відкрито, оголосивши себе імператором: за Іоанном Скліцею — 15 серпня, за Ях'єю — в день Воздвиження Христа Господнього — 14 вересня 987 р. Ця перша дата з урахуванням того, що інформація візантійського хроніста не є такою докладною, як арабського історика з Антіохії, могла стосуватися ув'язнення Скліра. Тим більше, що між заточенням останнього у фортеці Тиропіон, недалеко від Іконія, і проголошенням Фоки імператором, яке відбулося при дворі кападокського сановника Євстафія Малейна, мав пройти певний час. Перша зустріч у Джейхані, на середині шляху між Антіохією і Мелітеною, сталася не пізніше, ніж на початку липня, можливо, в червні. Однак самі переговори і угода, укладена між обома Вардами, припадали б десь на травень — червень. У той самий час про зраду Варди Фоки довідався Василій II. Достовірну інформацію про таємні переговори між двома узурпаторами імператор почув з уст сина Скліра — Романа, який не вірив Фоці і, запідозривши його в підступних намірах, спрямованих проти його батька, подався до Константинополя⁴.

Найкращі бойові частини візантійської армії — вірменські, що ставили на Скліра, та іверійці, що стояли на боці Фоки, опинилися в руках противників Василя II. Через вороже ставлення військової і земельної аристократії, опозицію церкви і недобррозичливі настрої населення імперії Василій не сумнівався, що союз проти нього двох Вардів означає початок кінця його панування. Він вживав усіх заходів, щоб перешкодити взаємодії всіх цих грізних сил. Однак для врятування трону необхідно було протиставити арміям узурпаторів іншу силу, здатну викликати повагу. І хоча невідомо про переговори з руським володарем (що здається мало ймовірним), вісті зі сходу не залишали часу на вагання. Дипломатичну місію було наділено повноваженнями, які мали забезпечити не тільки успіх в одержанні військових підкріплень, а й у повному схиленні Володимира на бік македонської династії. Ця місія, очевидно, вирушила після того, як узимку надійшли вісті про виступ Скліра, найпізніше — після одержання імператором звістки про зраду Варди (що готувалась), тобто в травні — червні 987 р. — час, найбільш сприятливий для мореплавання. Подорож могла тривати близько 40—50 днів⁵. Таким чином, місія прибула до Києва десь у липні — серпні. Вона могла прийти й восени, але наведені нижче дані свідчать про те, що головна місія, яка уклала союзницький трактат, зупинилася в Києві не пізніше й не раніше, ніж протягом літніх місяців 987 р. У будь-якому разі версія, що побутувала серед науковців досі і обгрунтовувалася часовим перебігом подій у Яхії, про вислання місії до Києва тільки тоді, коли війська Варди Фока дійшли до вод, які відділяють Європу від Азії, є неприйнятною⁶.

Якщо попередні спроби здобути руську військову підтримку мали на меті операції проти Болгарії, принаймні на рівні, який забезпечив би імперії відносний спокій у європейських провінціях під час дій проти Скліра, то влітку 987 р. візантійський імператор розраховував на

⁴ Див.: Лев Діакон. *История*.— С. 90; Розен В. Р. *Указ. соч.*— С. 3, 12, 20, 22—23; Асохик.— Кн. 3.— § 15, 25.— С. 135, 148; Михайл Пселл. *Хронография*. / Перевод М. Любарского.— М., 1978.— С. 9—11; Scylitzae synopsis.— Р. 324—327, 332, 335—336.

⁵ Див.: Порре А. *La dernière expedition russe contre Constantinople // Byzantinoslavica*, 32.— 1971.— Р. 239—245; Поп.: Ludwig P. *Untersuchungen, über die Reise- und Marschgeschwindigkeit im XII und XIII Jahrhundert*.— Berlin, 1987.— С. 21, 122, 131—132, 144, 155—159, 163, 184—185.

⁶ Див.: Порре А. *The Political Background to the Baptism of Rus // Dumbarton Oaks Papers*, 30.— 1976.— Р. 226—227, 235. Там же читач знайде докладнішу аргументацію представлених тут поглядів.

значно більше і по жертвував теж значно більшим. Звідси і ранг місії мусив відповідати меті, якої хотілося досягти. До складу місії входив, а, можливо, й стояв на чолі Феофілакт — митрополит севастійський. Вплутаний у бурхливі конфлікти з вірменським кліром Севастії, він після вибуху повстання Скліра навесні 987 р. сховався в столиці і зв'язав свою долю з долею македонської династії.

Якщо з легенди, поданої Асохіком, вилучити факт місії митрополита Севастії у справі заміжжя сестри Василя і зіставити його з подіями 986 р. і 987 р., а також із заснуванням митрополії Русі між 970 р. і 997 р. та переведенням Васиєм митрополита севастійського Феофілакта на кафедру митрополії Русі, то виявиться, що відданий імператору церковний сановник як ніхто інший підходив для доручень і дипломатичних, і місіонерських. Досягнуті ним результати сприяли тому, що він став першим послом імперії при дворі руського князя і першим керманічем руської церкви⁷.

Три вузлові справи були предметом розмов і рішень візантійської і руської сторін. Володимир заявляв про готовність прийняти хрещення від свого імені і своїх підданих — «боярів і всіх людей землі руської». З метою насадження і зміцнення християнської віри було вирішено створити відокремлену руську церковну провінцію — митрополію, юридично зв'язану з патріархатом Константинополя. Візантійська сторона брала на себе справи її організації. Руський володар забезпечував свою опіку і умови для діяльності митрополії. Царі Василій і його брат Костянтин через послів висловлювали бажання поріднитися з руським князем, видати за нього свою сестру Анну, як тільки він стане християнином. Володимир зобов'язувався подавати військову допомогу в боротьбі з усіма ворогами імперії: передусім якнайшвидше відправити до Царгорода кількатисячну дружину; почати у відповідний час збройні дії проти Херсона, який перекинувся на бік узурпаторів.

Головні пункти укладеного союзу мали супроводжуватися іншими, додатковими, але дуже істотними в повсякденних візантійсько-руських контактах, як свідчать трактати X ст., що збереглися.

У дослідників завжди викликало подив, що найважливіша постановка цього трактату, який не зберігся, не дістала ні найменшого відгуку у візантійському письменстві X—XI ст. Очевидно, пояснення треба шукати в тому, що, оскільки широкі кола візантійської громадськості були занепокоєні присутністю дружин з півночі, не дуже вірили в прийняття Руссю нової віри, остільки офіційні придворні кола стояли на тому, що хрещення Русі було вже давно звершеним фактом. Свідчення на користь цієї точки зору знаходимо у посланні патріарха Фотія від 867 р. і в написаному Костянтином Багрянородним близько 950 р. житті Василя I⁸. Очевидно, діючий у Києві християнській общині приписували у той час більше, ніж це було насправді, значення. Така інтерпретація цілком зрозуміла, адже не годилося признаватися, що під Абідосом в день, який, за Пселлом, вирішив майбутнє імперії, найбільший серед християнських володарів змушений був спертися на язичницьку Русь у боротьбі проти своїх одновірних підданих. Тому в Константинополі для збереження пристойності Русь було трактовано як християнську державу, а в самій Візантії досягнуте порозуміння представлене як особисте хрещення Володимира разом з ще не охрещеними його підданими, а також як затвердження юридично-організаційних положень щодо статусу церкви на Русі.

⁷ Див.: Асохик.— Кн. 3.— § 20, 22, 24.— С. 142, 175, 177; Поппе А. Заснування митрополії Русі в Києві // Укр. іст. журн.— 1969.— № 6.— С. 91—105; Порре А. The Original Status of the Old-Russian Church // Acta Poloniae Historica, 39.— 1979.— P. 20—35.

⁸ Epistola XIII.— § 35 // Partologia Graeca.— Т. 102.— Col. 736 d.— 737 a; Theophanus Continuatus.— Vopnae, 1838.— P. 342—343 (De Basilio Macedone V, § 97). В українському перекладі див.: Грушевський М. Віймки з жерел до історії України-Руси до половини XI віку.— Львів, 1895.— С. 34, 61.

Велике значення мало встановлення строків реалізації досягнутої між Руссю і Візантією згоди. Для візантійської сторони найважливішим було якнайшвидше прибуття до Константинополя сильного руського війська. Якщо союз був укладений, як ми гадаємо, в серпні—вересні, то до настання весни, поки не припинилася навігація, практично ще можна було чекати на прибуття підрозділу кількох сот воїнів. Однак для приготування і виїзду армади, яка б налічувала кілька тисяч чоловік, потребувався значно більший час. Напевне, стільки й налічувала розкидана по території неосяжної держави воєнна дружина руського князя. Володимир не міг залишитися без своєї збройної сили, що охороняла безпеку його краю. Отже, він мусив виставити додаткові військові частини, стягуючи їх з різних кінців держави, а найманих варягів, можливо, аж зі Скандинавії. Потрібно було багато часу, щоб відповідно спорядити такий експедиційний корпус, при цьому — сплавити корабельний ліс, збудувати і оснастити відповідним обладнанням близько 120 великих човнів, здатних до річкового і морського плавання, кожний із 40—60 воїнами на борту. Згоди в Києві було досягнуто не пізніше, як у вересні. Тоді Володимир мусив віддати всі розпорядження, щоб устигнути своєчасно спорядити такий корпус. Отже, наприкінці квітня чи в травні, коли високий рівень весняних вод полегшував переправу через дніпрові пороги важких бойових човнів, корпус міг вирушити в дорогу. Шлях униз по Дніпру був легшим. Воєнний флот, що рухався швидко, міг подолати відстань від Києва до Константинополя за 26—30 днів⁹. Навіть при дещо повільнішому темпі можна було чекати його на Босфорі протягом червня.

Неважко визначити, коли ж прийняли хрещення Володимир і його піддані — можновладці, княжа дружина, а також населення Києва. При цьому слід враховувати, що частина суспільної верхівки разом з її клієнтурою і купецтвом вже була християнською. Візантійська місія дала змогу завершити обряд хрещення у відповідному часі, перед прибуттям порфіроносної Анни на Русь. Найбільш ранньою датою могло бути літо 988 р.

Видання заміж дівчини з імператорської родини майже через рік після укладення угоди може здатися мало правдоподібним, якщо зіставити його зі стараннями правителів Германської імперії Оттонів. Три роки Оттон I вів переговори з Нікіфором Фокою про видання порфіроносної за свого сина, і все — без успіху. Його посланця, єпископа Кремони Людпранда, під час аудієнції в царському палаці у 968 р. повчали: «Це нечувана річ, щоб порфіроносна з порфіроносних, це значить народжена в пурпурі дочка в пурпуріродженого була віддана чужим». Більше шести років потратив Оттон III, щоб висватати дочку імператора¹⁰.

Якщо ж ініціативу брав у свої руки сам імператор, то справа просувалася значно швидше. Так, через півтора року дійшло до одруження Оттона II з Феофано, щоправда, не порфіроносною, а тільки родичкою I. Цимісхія. Стоячи перед необхідністю згрупування всіх військових сил Болгарії у боротьбі проти Святослава, він визнав недоцільним продовження збройної конфронтації із Західною імперією в Італії. Отже, у вересні 970 р. Цимісхій почав переговори з Оттоном I, а наділена відповідними повноваженнями візантійська місія не тільки домовилася про припинення воєнних дій, а й тієї ж осені уклала узгоджений до подробиць шлюбний контракт. Наприкінці 971 р. Феофано вирушила на захід, а 14 квітня 972 р. в Римі відбувся її шлюб з Оттоном II¹¹.

⁹ Див.: Poppe A. La dernière expedition... — P. 244—245, 249.

¹⁰ Див.: Schramm P. E. Kaiser, Könige und Päpste, III. — Stuttgart, 1969. — S. 204—208, 218—220, 235—238; Ohnsorge W. Die Heirat Kaiser Ottos II mit der Bysantinerin Theophano (972) // Branschweigisches Jahrbuch, 54. — 1973. — S. 25—34.

¹¹ Ohnsorge W. Op. cit. — S. 35—60.

Часткові труднощі, які змусили Цимісію переглянути політику свого попередника щодо Оттонів, не можна навіть порівняти з тим становищем, у яке потрапив Василій II. Події 986—987 рр. призвели до того, що він став царем без царства. В азіатських провінціях його імперії господарював бунтівливий Варда Фока, на значній же частині європейських — панували болгари. Вірменські та іверійські частини підтримували узурпатора. Василій не міг також спиратися на греків. Як писав Пселл, переважна більшість армії стояла за Вардою Фокою, якого підтримували також найбільш впливові роди. Василій усвідомлював, що серед ромеїв не всі йому вірні¹². Для того, щоб урятувати свій трон, він не міг зважати на жодну традицію. Його не могло також спинити застереження його діда, який накликав анафему на того, хто, порушуючи традицію й імператорське право, схилиться до прохання «невірних і гідних презирства мешканців півночі» про поріднення з імператором ромеїв¹³. Повною мірою усвідомлюючи ступінь власної небезпеки і загрози для самої македонської династії, він вирішив зламати дотримуване доти правило не видавати заміж за кордон імператорської дочки. Уклавши угоду про одруження Анни з Володимиром, він був глибоко зацікавлений в доведенні її без зволікань до кінця. Завдяки присутності сестри в Києві він міг бути певним у дійовій підтримці з боку швагра, міг безбоязно спиратися на руські частини, що прибули для придушення повстання феодалів. Імператор Василій і його оточення добре пам'ятали урок, даний візантітям кільканадцять років тому Святославом Ігоровичем. Запрошений для заспокоєння болгарів і щедро винагороджений, руський князь продемонстрував тоді власні честолюбні плани. Думка про нове запрошення Русі на допомогу мала, таким чином, викликати певні побоювання. Однак іншого виходу не було, щоб запобігти несподіванкам з цього боку і забезпечити собі тривалу військову допомогу. Найвірнішим засобом було поріднення обох династій. Таким чином, не руський князь домігся цього зв'язку, а власне імператор в ситуації, що склалася, став ініціатором одруження Володимира і Анни. Отже, корсунська легенда в цьому світлі більше дотримується імперіальної матримоніальної доктрини, ніж історичної дійсності.

Для Володимира близькість дати одруження була дуже бажаною. Те, чого не могли досягти інші християнські правителі, ставало можливим для нього — язичника, честолюбного будівника великої і складної держави, однак, усе ж варвара в очах спадкоємців Римської імперії. Старання Оттонів і їхній напівуспіх в одруженні з непорфіроносною Феофаною були сприйняті, як свідчив німецький хроніст Тітмар, з незадоволенням великою частиною знаті імперії Оттонів. Не були вони таємницею й для двору в Києві, що не цурався міжнародних контактів. Відомості про хрещення нових і нових слов'янських та скандинавських династій могли посилити почуття ізоляції і бажання відкрити Русь для християнського світу, що підкріплювалося вже наверненим у християнство оточенням київського правителя. В цій ситуації вже давно продумане і визріле рішення про прийняття хрещення в світлі пропозиції про поріднення з імператором ромеїв мало особливу притягальну силу. Київський князь, вводячи Русь у коло християнських держав, не тільки входив до європейської родини правителів, а завдяки одруженню з порфіроносною, одразу посідав у цій ієрархії чільне місце¹⁴. Зв'язок між обома династіями — македонською і Рюриковичів — полегшував шлях до християнізації Русі.

¹² Михаил Пселл. Хронография.— Кн. I.— § 10, 13.— С. 9, 10.

¹³ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Изд. Г. Ливанова, А. П. Новосельцев.— М. 1989.— С. 54/55 (§ 13). Пор.: Острогорски Г. Византија и Словени.— Beograd, 1970.— С. 140—142.

¹⁴ Ostrogorsky G. The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order // The Slavonic and East European Review, 35.— 1956.— P. 5—14; Wasilewski T. La

Оскільки обидві сторони були однаково зацікавлені в якнайшвидшій реалізації досягнутого порозуміння, то тієї ж осені руська місія мусила відправитися до Константинополя сватати Анну. В присутності місії трактат мав бути ратифікований самим імператором¹⁵.

Про те, що цей кортеж у жовтні, найпізніше на початку листопада прибув до столиці імперії, свідчить також одержання дворами Західної Європи вже в січні 988 р. відомостей про досягнення успіху сватами Володимира. На час укладення візантійсько-руського союзу, на нашу думку, крім того, проливає світло відхилений замір короля Франції Гуго Капета взяти порфіроносну царівну в дружини для свого сина Роберта¹⁶. Лист у цій справі до візантійських імператорів (тобто Василя і його брата Костянтина), написаний після коронації Роберта (25 грудня 987 р.), швидше за все, не був висланий, оскільки звістка про те, що Анну видають заміж за руського правителя, дійшла до французького двору незабаром після написання листа. Таким чином, звістка та мала вийти з Константинополя не пізніше як на початку листопада (два місяці пішло на подолання відстані близько 1650 км). Отже, все це свідчить про те, що візантійсько-руська угода була укладена в Києві не пізніше вересня 987 р.

Звернення в ході громадянської війни до зовнішньої сили не могло не викликати резонансу серед громадськості імперії. Крім того, неспокій посилювали противники македонської династії. Він поширився і на лояльні до панівних кіл верстви. Навіть після перемоги введення руських військ викликало побоювання, які висловив, хоча і непрямо, Лев Диякон у своїй «Історії», написаний в середині 90-х років X ст. Він належав до придворних кіл, але не був апологетом Василя II¹⁷. Те, що історик обминув мовчанням факт присутності русів під Хрисополісом і Абідосом, а також одруження порфіроносної Анни, треба розуміти як осуд ним тих методів, до яких вдавався імператор, щоб урятувати трон. Завоювання Херсона «тавроскіфами» Лев тлумачив як ще одне нещастя. Він жахався здачі цього грецького міста на милість і здобич «варварів», жорстокість яких глибоко засіла в його пам'яті. Лев Диякон, не шкодуючи похвал для імператора Фоки і пишучи вже після громадянської війни, яка закінчилася перемогою Василя, малює мало привабливу картину, яка дуже відрізняється від благополучних часів правління Фоки і Цимісхія (963—976 рр.). Багато уваги історик приділив візантійсько-руській війні в Болгарії. При цьому треба підкреслити, що незалежно від джерел, якими він користувався, писав він про неї з перспективи років і, що важливо, в часи, коли руси перебували вже в іншій ролі на землях імперії. Подаючи численні подробиці ексцесів під час кампанії Святослава в 969—971 рр., Лев Диякон показав русів як зловісного і небезпечного противника, що становив загрозу для сусідів.

Песимістичне уявлення про майбутнє імперії виніс з часів громадянської війни не тільки Лев Диякон. У написаних в 986—990 рр. поетичних творах Іоанна Геометра ідеалізований портрет Никифора Фоки і держави періоду його правління контрастував з імперією, що перетворювалася на руїни¹⁸. Країну гнітила братовбивча війна, в якій «брат,— як писав поет,— заміряється сокирою в груди брата», а «бла-

place de l'Etat russe dans le monde Byzantine pendant le haut Moyen-Age // Acta Poloniae Historica, 22.— 1970.— P. 43—51.

¹⁵ Тут належить прийняти процедуру, подібну до відомої нам з порозуміння Цимісхія з Оттоном I. Пор.: Ohnsorge W. Op. cit.— S. 35, 37.

¹⁶ Porre D. i A. Dziewosłoby o porfirogenetkę Annę // Cultus et Cogitio: Księga ku czci A. Gieysztor.— Warszawa, 1976.— S. 451—468.

¹⁷ Сюзюмов М. Я. Лев Диякон и его время // Лев Диякон. История.— С. 143—146, 149—156; Иванов С. А. Полемическая направленность «Истории» Льва Диякона // Византийский Временник, 43.— 1982.— С. 74—80.

¹⁸ Васильевский В. Г. Труды.— Т. 2.— С. 112—113; Scheidweiler F. Studien zu Johannes Geometres // Byzantinische Zeitschrift, 42.— 1952.— S. 300—319; Porre A. The Political Background.— P. 213—216.

городні міста принижені і витоптані ногами чужоземців». Іоанн Геометр часто нарікав на занепад освіти, науки і мистецтва. Від Пселла також відомо, що Василій презирливо ставився до вчених і літераторів, отже, не дивно, що ці, останні, не відчували до нього симпатії й не вірили йому як правителю. У вірші, написаному одразу після землетрусу 25 жовтня 989 р., а отже, через півроку після Абідоса і вже після складення зброї Вардою Скліром (11 жовтня 989 р.), поет ніби не помічає успіхів Василя, а бачить свою країну, змученою поразками, посухами і грабунками.

Нехить до руських пришельців дуже гостро була висловлена в поетичній епітафії Нікіфора Фоки. Поет закликає вбитого імператора воскреснути і захистити своє місто від русів:

Збройні сили русів виступають проти нас,
Плем'я скіфів жадає вбивств,
Чужоземці плюндрують наше місто —
Ті, яких колись сама твоя статуя
Перед міськими брамами Візантія наповнювала жахом¹⁹.

Вірш, на нашу думку, викликаний присутністю допоміжного руського корпусу в Константинополі у 988—989 рр. Що ж роблять руси в столиці? Незважаючи на свою кровожерливість, просто задовольняються грабінництвом. Перебування чужих військ, навіть союзницьких, завжди було клопітливим для влади і тяжким для населення країни. Руські воїни не становили при цьому винятку, хоча поет, здається, перебільшував, узагальнюючи окремі ексцеси (чи то під впливом власних переконань, чи то чуток, спеціально поширюваних силами, ворожими Василю, або тими, що недоброзичливо ставилися до його політики). Ці сили, намагаючись заручитися підтримкою суспільства, не жалували нових союзників імператора, пригадуючи їхні давні жорстокості. Для збудження візантійців достатньо було нагадати про відоме нам з розповідей Диякона садження тисяч жителів Філіппополя на кіл у 970 р., зроблене за наказом Святослава. Якщо поет і не брав безпосередньої участі в посиленні конфронтації між Васиєм II і Вардою Фокою, то, без сумніву, він був прихильно настроєний до племінника (Варди Фоки), героя своєї поеми (Никифора Фоки) і, турбуючись про свою вітчизну, рішуче засуджував втручання в її долю чужих сил.

Ще повніше відбиває тогочасні настрої суспільства «Родовідна Константинополя» — своєрідний путівник по історії і пам'ятках його старовини. Так, щодо статуї вершника на форумі Таурус у путівнику сказано, що один з барельєфів на цоколі пам'ятника свідчить про «останні дні міста, коли руси будуть його руйнувати»²⁰. Виникнення легенди про знищення міста, підготовлене русами, сягає подій несподіваного нападу їх на Константинополь у 860 р. Для нас тут є важливим те, що легенда існувала й тоді, коли цей путівник складався, тобто в 989—990 рр. Незважаючи на вже укладений з Києвом союз, і в той самий час, коли добірні руські частини воювали на болгарському і сирійському фронтах, повертаючи імперії її колишню славу і силу, мандрівник, проведений на форум Таурус, слухав той же незмінний коментар. Викликає сумнів, щоб розквартировані в столиці у 988 р. руські війська насолити її мешканцям такою мірою, щоб це викликало апокаліптичне бачення кінця міста. Однак знаменно, що пов'язана зі зростанням есхатологічних вірувань обсесія пророцтв «про кінець міста і кінець світу» вказувала власне на русів як виконавців вироку²¹. Отже,

¹⁹ Scylitzae synopsis.— P. 282. Пор.: Васильевский В. Г. Труды.— Т. 2.— С. 114—115; Sevčenko I. Poems of the Deaths of Leo VI and Constantine VII in the Madrid Manuscript of Scylitzes // *Dumbarton Oaks Papers*, 23/24.— 1969/70.— P. 189—191, 223.

²⁰ *Patria Konstantinopoleos*/Ed. by Th. Preger // *Scriptores Originum Constantinopolitanum*.— Leipzig, 1907.— V. II.— P. 176; Berger A. *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*.— Berlin, 1988.— B. 1.— S. 323—324.

²¹ Diehl C. *De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople // Byzantinische Zeitschrift*.— B. 30.— S. 194—195; Vasiliev A. *Medieval Ideals*

ставлення до русів залишалося таким же, як і в часи громадянської війни. Події, завдяки яким пізніше історіографи приписали Василю II заслуги у відродженні могутності імперії, перед його сучасниками поставали у темних барвах. Не підлягає сумніву, що нова політика Василя щодо Києва викликала у візантійців невіру і побоювання за майбутнє імперії, а в народному середовищі була перекладена на мову есхатологічного пророцтва.

Імператор і його прибічники, звичайно, намагалися переконати суспільну думку в необхідності досягнутого союзу. На користь цього твердження свідчить переказ Псевдо-Сімеона про русо-дромідів, який історики останнім часом небезпідставно пов'язують з подіями 988—989 рр. Цікавою в ньому є мотивація присутності руської дружини: «Руси швидко з'явилися на заклик тих, хто, пізнавши Прозріння боже, використали їх і затримали під своїм головуванням»²². Вже з посилання на прозріння видно, що допомога з боку Русі для візантійської громадськості була шоком. Можна тому дивуватися енергії і рішучості Василя, який, не зважаючи на настроєну проти нього більшість громадськості, зміг діяти своєчасно, хоча, власне, часу могло йому й бракувати. Імператор добре усвідомлював, що розв'язка настане на полі битви, і все ж намагався вже після укладення трактату в Києві повернути на свій бік або принаймні нейтралізувати церковні кола.

4 березня 988 р. Василь скасував едикт Никифора Фоки від 964 р., спрямований проти церковного і монастирського майна²³. Щоправда, Іоанн Цимісхій зробив те ж саме ще у 969 р., але малося на увазі письмове підтвердження його анулювання. Василь зробив це з готовністю з наміром припинити звинувачення противників, а разом досяг і додаткового ефекту, оскільки анульований акт нагадував, що в часи правління дядька Василя майнові справи зовсім не велися на користь церкви. Про те, що Василь, анулюючи едикт 964 р., керувався тактичними міркуваннями, свідчить виданий вже після перемоги указ 996 р., відверто спрямований проти великої світської і церковної власності. Вона мала характер репресалій щодо сил, які під час громадянської війни підтримали узурпаторів.

Крім головного дипломатичного кроку, який забезпечив Василю допомогу Києву, з інших його кроків на міжнародній арені треба назвати укладення між вереснем 987 р. і квітнем 988 р. миру з халіфатом Фатимідів у Єгипті²⁴. Не було випадковістю, що в час, коли східні землі імперії знаходилися під владою Фоки, Василь вислав до Каїра місію і погодився, як твердять арабські історики, на тяжкі умови. Ідучи на територіальні поступки, він міг розраховувати, що це викличе воєнні акції з боку арабів, які скують частину сил Фоки на сирійському кордоні. Він не вагався у виборі засобів, які мали служити його перемозі. Не вагався також пожертвувати для цього і власною сестрою. Коли в гру входило «бути чи не бути», йому ніколи було слухати велінь традиції.

В часи, коли імперія страждала від громадянської війни, відбулося три події різної ваги: хрещення Русі, одруження Володимира з Анною, а також облога і здобуття руськими військами Херсона. Корсунська легенда як історичне джерело про хрещення Русі викликає сумнів і щодо перебігу та місця подій. Проти того, що хрещення і одруження

of the End of the World: West and East // *Byzantion*, 16.—1942—1943.—P. 462—470—471, 478—479, 487—495; Shepard J. Some Problems of Russo-Byzantine Relations.—S. 860—1050 // *The Slavonic and East European Review*, 52.—1974.—P. 12—13.

²² Markopoulos A. Encore les Ros-Dromitai et le Pseudo-Symeon // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 23.—1974.—P. 97.

²³ Dölger F. *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, 1.—München, 1924.—B. 1.—№ 726, 772, 783.

²⁴ Ibid.—N 770; Розен В. Р. Указ. соч.—С. 202—205; Canard M. *Histoire de la Dynastie des Hamdanides de Yazira et de Syrie*.—Algiers, 1951.—V. 1.—P. 853—855.

Володимира з порфіроносною царівною відбулося саме в здобутому Херсоні, свідчить не тільки весь хід висловлених нами міркувань, а також аналіз інших руських джерел. Корсунська легенда відводила від справжніх мотивів дій русів проти Херсона. Вона переказала ще свіжі в XI ст. подробиці, пов'язані з облогою і здобуттям міста та з його участю в християнізації Русі. Разом з церковним начинням й іконами, конче необхідними для нових святинь, у Київ помандрували, безперечно, не з власної волі й численні «корсунські попи».

Навіть якщо відмовитися від давно прийнятого датування (квітень 989 р.) згадуваних Дияконом вогняних стовпів на небі, то, поза сумнівом, візантійський історик зближує падіння Херсона з часом (до? після?) проходження комети наприкінці липня — серпня 989 р. і землетрусом у Царгороді з 25 на 26 жовтня того ж року²⁵. Та й відмовившись від квітневих небесних явищ як предзнаменування взяття Херсона, можна вважати, що саме перемога імператора Василія у квітні визначила падіння бунтівного міста. Звістка про поразку і смерть узурпатора Варди Фоки у битві біля Абідоса 13 квітня 989 р., без сумніву, ослабила волю захисників обложеного Херсона і сприяла здачі його швагрю переможця.

Виходячи з того, що руські війська прибули під мури міста водним шляхом і облога була тривалою, можна зробити висновок, що вона розпочалася не пізніше як восени 988 р. За статтею 8-ю трактату 944 р. передбачалося, що коли «Корсунська країна» вийде з-під влади імперії, тоді можна руському князю її «воювати» (тобто грабувати), і він може розраховувати на візантійську допомогу*. Цей параграф добре ілюструє політику візантійських імператорів щодо бунтівного міста. Нова зрада сприяла тому, що він знову став актуальним. Василій II постановив зламати політичні амбіції Херсона. Щоб покарати місто, він цілком свідомо віддав його на пограбування і знищення. Як свідчать сліди руїн і згарищ, загарбники зробили це, коли місто вже підкорилося і відкрило брами. Незважаючи на те, що воно не прийшло повністю в занепад, однак, колишньої пишності, ні з точки зору залюднення, ні господарського значення воно вже ніколи не досягло²⁶.

Відтворюючи порядок подій, пов'язаних із «хрещенням Русі», неможливо не дослідити збіг деяких установлень з переказом «Пам'яті і похвали князю Володимирі»: «Після святого хрещення жив блаженний князь Володимир 28 років. Наступного після хрещення року він ходив до порогів, на третій — Корсунь-град здобув»²⁷. Відмінності в порядку і хронології поданих у ній подій порівняно з «Повістю временних літ» наводять на висновок, що використані у компільованій у XIII ст. «Пам'яті і похвалі» літописні записки виводяться з іншої традиції. Вона, як свідчать «житія» Бориса і Гліба, побутувала в Києві у другій

²⁵ Лев Диякон. История.— С. 90—91. Цілком позбавлене підстав твердження О. Рапова, нібито в праці Диякона міститься недвозначна вказівка на взяття русами Херсона після 26 жовтня 989 р., тобто після землетрусу. Методично його спроба хибна і через те, що, відмовляючись від прийнятого датування вогняних стовпів квітнем 989 р., він, проте, не відмовляється від них самих, пропонуючи нову невизначену і ніяким іншим джерелом не підтверджену дату. Таке пізніє датування потрібне Рапову для більш пізнього пересування в часі взяття Херсона — до 990 р. Дата падіння Херсона справді може бути предметом суперечки, але її прийоми мають залишатися в межах того інструментарію, який є в розпорядженні історика.

* Докладніше про зміст цієї статті див.: Поппэ А. О причине похода... // Вестн. Московского ун-та : История.— 1978.— № 2.— С. 55.

²⁶ Відсутність власних монет після 989 р. треба пов'язувати, на нашу думку, із скасуванням імператором привілеїв для Херсона на їх карбування. Опубліковані дані досліджень, проведених за допомогою радіоактивного методу С¹⁴, підтвердили, що наприкінці X ст. місто було знищене і лише в другій половині XI ст. почало відроджуватися з руїн (Див.: Фирсов Л. В. Этюды радиоуглеродной хронологии Херсона Таврического. — Новосибирск, 1976.— С. 116—146, 154—156).

²⁷ Память и похвала Иакова монаха и жите князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения, 37.—1963.— С. 72.

половині XI ст. Якщо відняти ці 28 років від року смерті Володимира 6523 (1015), то дата його хрещення припаде на 6495 р. (березень 987 р.—лютий 988 р.). Цей же самий рік виходить з переказу про здобуття Херсона на третій рік після хрещення. Рахуючи від 6495, це буде 6497 р.—добре відома дата падіння міста. І, врешті, на 6495 р., як на дату хрещення Володимира вказує ще одна згадка з «Пам'яті і похвали»: «Охрестився ж князь Володимир на десятий рік після вбивства брата свого Ярополка», смерть якого датується 6486 р. (978).

Ця дата хрещення Володимира має всі риси вірогідної традиції. Місія, яка залишилась у Києві після укладення союзницької угоди у вересні 6495 (987), мала досить часу, щоб «огласити», тобто підготувати руського правителя до прийняття християнства. Таїнства хрещення і помазання міг виконати лише архиєрей. Отже, на чолі місії мав бути принаймні один священнослужитель такого рангу. Оскільки не було потреби дуже поспішати, до намірів місії входило надати церемоніалові якомога урочистішого характеру. Днем хрещення обрано, найпевніше, один з найближчих канонічно ustalених днів, який би найбільше підходив для хрещення правителя — день Богоявлення Господня. Період оглашення²⁸ Володимира припадав би таким чином на різдвяний піст. Від різдвяних свят могли розпочатися урочисті вступні церемонії, до яких належало, між іншим, і сповідання віри неофітами. При хрещенні давалося нове ім'я. Володимир одержав ім'я Василя — імператора ромеїв, свого швагра і старшого брата в родині правителів. Отже, візантійський імператор патрунував обрядові хрещення руського володаря, був, можна сказати, його хрещеним батьком.

Залишається витлумачити загадкове повідомлення про ходіння Володимира до дніпрових порогів у рік, який розділив дві істотні події в його житті: хрещення 6495 р. і здобуття Херсона в 6497 р. Чи запис джерела зберігся в своєму первісному звучанні? Якщо так, то його стислість свідчила б про те, що запис зроблено тоді, коли причина цієї подорожі князя до порогів була вже очевидною.

Що могло схилити Володимира до неї в наступному після хрещення 6496 р., а точніше в першій його половині, коли Дніпро був ще судноплавний, тобто десь у період від весни до осені 988 р.? Існує припущення, що князь відправився до порогів, щоб прикрити від печенігів переправу корпусу, який вирушав на допомогу Василю. Не можна відкинути його одразу, хоча все ж здається, що кількатисячний корпус не потребував такого прикриття, а тим більше — власної присутності правителя. Скоріше напрошується інше припущення. Володимир відправився до порогів, щоб тут привітати наречену і забезпечити переправу її кортежу. На користь цього припущення свідчать відомі пізніше поїздки руських князів до порогів чи навіть до гирла Дніпра для зустрічі кортежу з княжою нареченою²⁹. Тоді, коли Володимир чекав прибуття Анни на порогах, що охоронялися його воїнами, флотилія руських човнів мала відправитися униз по Дніпру, щоб тут, ближче до гирла прийняти з морських кораблів кортеж порфіроносної царівни. Факт прибуття Анни на Русь наступного календарного року після хрещення Володимира, тобто влітку 988 р., повністю узгоджується із сукупністю висновків про зацікавлення обох правителів у втіленні в життя взаємних

²⁸ Оглашення, або катехумент — час підготовки до хрещення. За Константинопольським евхологієм на підготовку до хрещення йшло близько двох місяців (звичайний строк оглашення — 40 днів). Не було потреби його скорочувати: Володимир прийшов повне оглашення і хрестився з дотриманням усіх церковних правил. Процедура прийняття дорослого язичника в християнську церкву докладно дослідив у ряді статей М. Арранц, вміщених в «*Orientalia Christiana Periodica*» (Т. 48—53, 1982—1987); Див. також його статтю: «Чин оглашення і крещення в Древней Руси» (Символ, т. 19.—Париж, 1988.—С. 69—100).

²⁹ Див.: Полное собрание русских летописей. — СПб., 1962. — Т. 1.—Ст. 340.—341 (далі — ПСРЛ).

зобов'язань. Затягування зв'язку, який цементував цей союз, не мало сенсу для македонської династії.

Якщо все свідчить за прийняття 6495 р. як дати хрещення Володимира, то 6 січня 988 р., здається, є найбільш вірогідним днем цього акту. Однак із святом П'ятидесятниці, яке підходило для хрещення дорослих неофітів (27 травня), ми мали намір пов'язати обряд масового хрещення киян. Опис цього обряду переказала «Повість временних літ»: «Потім Володимир послав по місту гінців, говорячи: «Якщо не прийде хто завтра до ріки, багатий чи убогий, бідний чи невірний — противником моїм буде». Це почувши, люди з радістю йшли, і говорили, радіючи: «Якщо б це було недобре, то не прийняли б його князь і бояри»³⁰. Митрополит Іларіон оцінював цю подію дещо тверезіше: «І ніхто не насмілювався противитись його (Володимира) набожному наказові. І якщо навіть хтось не з бажанням охрестився, то зі страху перед тим, хто це наказав, бо його набожність була пов'язана з владою»³¹.

Слід враховувати, що, за рідкісними винятками, в ранньосередньовічний період звернення до християнства мали не індивідуальний, а груповий, колективний характер. Сприйняття нової релігії не зводилося до визнання нового віросповідання і моральних засад, але саме у зв'язку з дохристиянським світосприйняттям того часу глибоко проникало у повсякденне життя, позбавляючи можливості співіснування під одним дахом. Хрестилася родина, а точніше дім — усі домочадці. Княжий же і боярський дім-двір складався з численної челяді, вільної і невірної, та до того ж у такому міському центрі, як Київ, мав звичайно свою ремісницьку, торговельну і купецьку клієнтуру.

Умовами візантійсько-руської угоди малося на увазі, що до взяття шлюбу з Анною хреститься не тільки сам Володимир, а й «люди його країни» (тут — у розумінні верхівки населення, тобто всіх тих, від кого залежала майбутня християнізація населення Русі). Хрещення київського князя і його оточення саме в силу соціальних міркувань мало викликати без зволікань хрещення домів-дворів київської знаті, в яких час оглашення припав, очевидно, на період після 6 січня 988 р. Окремі акти хрещення могли статися уже на Великдень (у ніч із 7 на 8 квітня). Масове ж хрещення в Дніпрі через погодні умови могло бути приурочене до дня П'ятидесятниці, який канонічно для цього підходив. Оскільки знатних домів до 988 р. у Києві було не менше двохсот (до 1018 р. їх було майже чотириста, про що свідчить кількість приватних, без сумніву, садібних церковок, згаданих Тітмаром), то і число хрещених у Дніпрі досягало тисяч³². Цей акт, який відповідав побажанням візантійської сторони, створював сприятливу атмосферу до приїзду порфіроносної царівни у Київ і сприймався сучасниками, зокрема другого й наступних поколінь, як «хрещення Руської землі». У корсунській же легенді, що виникла пізніше, особлива роль відводилася корсунському духовенству, яке хоч і не могло ще брати участі в цій пам'ятній події, але через рік по тому відіграло немалу роль у християнізації країни.

³⁰ ПСРЛ. — Т. 1. — Ст. 117.

³¹ Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона. — Киев, 1984. — С. 93.

³² Враховуючи обгрунтовані міркування П. П. Толочка («Історична топографія стародавнього Києва». — К., 1972. — С. 171—175), згідно з якими наприкінці X ст. у Києві налічувалося близько 15 тис. жителів, можна твердити, що в 988 р. хрестилася досить значна кількість киян, не враховуючи вже охрещених та іноземців. Дослідники, які ставлять під сумнів існування у Києві в 1018 р. 400 церков і у 1124 р. — 600, не зважають на те, що в переважній своїй більшості це були не парафіяльні храми, а невеликі дерев'яні присадибні церковки. Тут київські бояри наслідували приклад візантійської знаті. Тому суперечка не може стосуватися ступеня християнізації усього населення, а лише його соціальної верхівки, і отже, щодо Києва, кількості боярських садіб у місті в 1018 р. Якщо їх було понад 350, то і цифра «близько 400» церков, насамперед приватних, а потім і монастирських, княжих, митрополичих і парафіяльних, не повинна викликати в нас подиву.

Виникає запитання, чому ж корсунська легенда вміщена в «Повісті временних літ» під 6496 р. (березень 988 р.— лютий 989 р.)? Сама легенда річних дат не має. Для автора — редактора «Повісті временних літ» корсунська версія була найвірогіднішою, оскільки відбивала найбільш провіденційну картину хрещення Русі. Однак, як він сам зізнався, йому були відомі й інші версії, напевно, такі ж лаконічні і заземлені, як і цитовані вище записи з «Пам'яті і похвали». Таким чином, автор «Повісті» міг диспонувати річною датою, принаймні однієї з цих подій, і на цій підставі визначив корсунській легенді місце в хронологічній конструкції літопису. Це могла бути дата прибуття Анни або вирушення військ на Херсон, однак, швидше за все, це був рік хрещення значної кількості киян. У Києві, де ще близько 1060 р. жили люди, «які пам'ятали хрещення землі руської», мав зберегтися в пам'яті наступних двох-трьох поколінь цей єдиний день — 27 травня 6496 р., коли до Дніпра «зійшлося людей безліч, увійшли вони до води і стали одні по шию, інші — по груди, молодші — по груди біля берега, діти ж ходили, тримаючись одне одного, а попи, стоячи перед ними, читали молитви»³³.

Отже, прийняття християнства на Русі не було справою випадковою. Дата і умови хрещення руського правителя і його оточення зумовлені певною політичною ситуацією, а саме — процесом проникнення християнства на землю полян, який тривав понад століття, і зростанням його ролі в придворній середовищі Києва, особливо з часу хрещення бабці Володимира княгині Ольги — Олени³⁴.

Дипломатична ініціатива візантійського імператора Василя II була викликана невідкладними політичними і воєнними цілями, що їх диктувала йому боротьба з узурпаторами. В 987—989 рр. імператор був далекий від думки про християнізацію Русі. Для македонської династії, для імператорського двору, безсумнівно, було важливим виправдати порушення традиції вищими мотивами, але в дні, коли це вирішувалось, вистачило й того, щоб новий родич і союзник, принаймні на ім'я, не був язичником. Якби думка про прийняття нової віри на Русі зародилася у Царгороді, повернення до язичества було б неминучим, як це і сталося одразу після передчасної ініціативи Фотія у 867 р., або ще за правління Ольги та її сина Святослава, коли вже відчувалась потреба у змінах, але побоювання порушити традиції переважили. Вони послаблювалися протягом наступних десятиріч, але умови, створені Василієм II, полегшили справу написання Володимира в міжнародний контекст, визначений реальною розстановкою політичних сил. Про тривалість процесу прийняття свідчить внутрішня політична зрілість панівного класу Київської держави до хрещення Русі. Є підстави вважати, що сам Володимир, вихований своєю бабцею, був і внутрішньо готовий стати істинним християнином.

У візантійському суспільстві хрещення Русі не дістало відгуку. В руських союзниках Василя II воно вбачало апокаліптичну силу, що загрожувала імперії та її столиці. Візантійські історики зберігали вражаючу стриманість щодо цієї події навіть тоді, коли імператор перемогами, здобутими завдяки допомозі руських військ, обстоював слухність свого вибору. М. Пселл у «Хронографії», написаній у 60-х роках XI ст., зображував «росів — варварів» так, що можна було зробити

³³ ПСРЛ. — Ст. 117. Той факт, що хрещення киян не могло у часі значно відставати від хрещення самого Володимира, відзначив ще М. С. Грушевський: «За тим, що се досить скоро сталося по охрещенню самого Володимира, промовляє та обставина, що в наших джерелах охрещення Русі безпосередньо в'яжеться з охрещенням самого Володимира: натяків на якийсь довгий час між ними нема. (Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1913.— Т. 1.— С. 515).

³⁴ Цей період, що підготував події 988 р., висвітлено у кн.: Müller L. Die Taufe Russlands.— München, 1987.— S. 16—91. Змістовний огляд проблеми християнізації Русі дано у кн.: Podskalsky G. Christentum und Theologische Literatur in der Kiever Rus.— München, 1982.— S. 11—48.

висновок, ніби Русь усе ще була язичеською країною. В XI ст. політична думка у Візантії ще не зуміла приладнати Русь до моделі своєї ідеальної Ойкумени³⁵.

Ініціатива прийняття нової віри на Русі визріла і вийшла із середовища панівного класу Київської держави, який у християнській системі цінностей шукав стимулів, що допомогли б вирішити його власні проблеми. Зрілість умов і вдалість прийнятого рішення визначили епохальну значимість подій 987—988 рр.

Одержано 19.01.79.

В конце 80-х годов X в. между Русью и Византией установились политические отношения, которые ускорили введение христианства на Руси. В 987 г. в Византийской империи вспыхнуло против Василия II восстание под предводительством Варды Фоки, который провозгласил себя императором. Василий II обратился к князю Владимиру за помощью, высказывая готовность отдать за него замуж свою сестру Анну. Автор статьи попробовал несколько иначе подать ход событий, которые способствовали сближению между Константинополем и Киевом и превращению Руси в христианское государство.

³⁵ Докладніше про це див.: Порре А. How the Conversion of Rus' Was Understood in the Eleventh Century // *Harvard Ukrainian Studies*, XI.—1987.— N 3/4.— P. 287—302.

До уваги читачів!

У другому півріччі 1990 р. на сторінках «Українського історичного журналу» будуть опубліковані праці М. І. Костомарова «Мазепинці» та Антоновича В. Б. і Беца В. А. «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах».

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. В. Кривошея (Київ)

В. І. Ленін і більшовицькі організації України (серпень 1903 р. — лютий 1917 р.)

Аналізується радянська історична література, присвячена зв'язкам В. І. Леніна і керованих ним центральних органів РСДРП з більшовицькими організаціями України у серпні 1903—лютому 1917 рр. Дається періодизація історіографічної розробки даної проблематики, робиться спроба визначення завдань, пов'язаних з дальшим комплексним її вивченням.

Успішна діяльність місцевих більшовицьких організацій у дореволюційний період багато в чому зумовлювалася надійністю і самим характером їх зв'язків з керованими В. І. Леніном центральними органами РСДРП. Ось чому питання про вплив останніх, особисто В. І. Леніна на роботу парторганізацій України має важливе значення. А вплив цей здійснювався різними шляхами: через контакти Володимира Ілліча з місцевими організаціями (зустрічі з працівниками цих організацій, листування, направлення професійних революціонерів для роботи на Україні), розповсюдження ленінських праць, діяльність соратників В. І. Леніна—членів та агентів ЦК на Україні, за допомогою центральних друкованих органів партії.

Радянські історики давно і плідно працюють над вивченням різних аспектів даної проблеми. Перші публікації про зв'язки В. І. Леніна з більшовицькими організаціями України з'явилися в середині 20-х років. У той час вийшов ряд збірників ленінських праць про Україну¹. Тоді ж були опубліковані матеріали з окремих питань, які стосувалися часу підготовки та ходу революції 1905—1907 рр.², періоду реакції, а також документи про ставлення В. І. Леніна до українських націоналістів³. Таким чином, на початковій стадії розробки теми (1924—середина 30-х років) було нагромаджено значний фактичний матеріал, узагальнений у спеціальному збірнику документів⁴.

Серед перших дослідників ленінського впливу на становлення й розвиток більшовицьких організацій України бачимо учасників революційних подій та соратників В. І. Леніна—В. Д. Бонч-Бруевича, В. Д. Вегмана, М. І. Васильєва-Южина, Г. М. Кржижановського, З. П. Кржижановської, К. Є. Ворошилова, В. Дьогтя, Ю. М. Коцюбинського, М. Мандельштама, В. Вакара, Д. Шварцмана, Ж. Шапа та

¹ Див.: Ленин Н. Об Украине: Сб.— Харьков, 1924.— 76 с.; Ленин Н. Пролетариат и крестьянство: Сб.— Харьков, 1924.— 129 с. та ін.

² Див.: Из переписки В. И. Ленина с Одессой // Известия (Орган Одес. губисполкома, губкома КП(б)У).— 1924.— 4 мая; Хмельницкий И. Из переписки с Одесской партийной организацией // Там же; Переписка В. И. Ленина и Н. К. Крупской с Одесской партийной организацией в 1905 году // Пролет. революция.— 1925.— № 6.— С. 5—63; № 7.— С. 5—53; № 11.— С. 3—48; № 12.— С. 5—88; Переписка Екатеринославской и Луганской организаций с Н. Лениным и Н. К. Крупской // Там же.— 1926.— № 4.— С. 5—45.

³ Див.: Из писем С. И. Гусева большевистскому партийному центру // Пролет. революция.— 1925.— № 4; Югов М. Материалы Одесского испарта о В. И. Ленине // Коммунист (Орган Одесского губкома КП(б)У).— 1924.— № 33.— С. 3—6; Ленин и «Союз визволення України» // Пролет. революция.— 1924.— № 3.— С. 245—246.

⁴ Див.: До історії боротьби більшовицьких організацій України за партію в період між II і III з'їздами. 1903—1905 рр.: Зб. документів і матеріалів.— К., 1934.— 188 с.

ін.⁵ Їхні спогади це не лише неоціненне джерело вивчення проблеми. В той час дослідження з даної проблематики були рідкістю і мемуари являли собою основну форму публікацій. Специфіка їх полягала в тому, що автори звіряли свої спогади з документами, широко ілюстрували події архівними матеріалами. В цьому плані спогади — це вже не просто джерело: в 20-ті — на початку 30-х років вони мали й історіографічне значення.

У дослідженнях В. Майорова, С. Кокошко, Д. Кардашова, В. Еліна, М. Коваленка, які не ставили своєю метою спеціальної розробки розглядуваної теми, також простежувалися окремі лінії та аналізувалися деякі факти ленінського впливу на революційний процес в основних пролетарських центрах України⁶.

Головна заслуга авторів праць даного періоду полягає в тому, що вони порушили й певною мірою окреслили найважливіші аспекти проблеми. Разом з тим тогочасні історики ще не розглядали її як самостійну. Не було зроблено такої спроби ні щодо окремих організацій, ні стосовно більшовиків регіону в цілому. Не лише мемуаристи, але й дослідники практично не використовували праць своїх попередників, не вдалося в той час здійснити і наукову обробку опублікованих джерел. Таке становище позначилося й на узагальнюючих працях з історії Компартії України⁷.

Що ж до другого періоду в історіографічній розробці даної проблеми (середина 30-х — друга половина 50-х років), то відповідні дослідження почали з'являтися лише з 1945 р. Тоді в цьому напрямку працювали І. Берхін, А. Станкевич, І. Премислер, О. Юрченко та ін. Тривала розробка питань ленінського впливу на створення більшовицьких організацій на Україні⁸, боротьби більшовиків Одеси за скликання III з'їзду партії⁹, здійснення зв'язків В. І. Леніна з більшовиками Луганська в роки першої російської революції¹⁰. Вузька джерельна база (використовувалися лише праці В. І. Леніна та опубліко-

⁵ Див.: Правдин В. Воспоминания о т. Ленине // Коммунистическая мысль (Орган Киевского губкома КП(б)У.— 1924.— № 1—2.— С. 41—45; Шап Ж. 1906 год // Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1905—1906.— Екатеринослав, 1924.— С. 487—490; Вегман В. Д. Почему я пошел в ссылку (Год на подпольной работе) // Сибирские огни.— 1925.— № 1.— С. 141—142; Кржижановский Г. М. Про Володимира Ілліча: Доповідь на вечорі спогадів про В. І. Леніна. З лютого 1924 р.— Б. м., 1925.— С. 43—50; Васильев-Южин М. И. В огне первой революции // Пролет. революция.— 1926.— № 4.— С. 230—231; Деготь В. В. Из истории партийной работы в Одессе в 1909—1910 гг. // Пролет. революция.— 1927.— № 8—9.— С. 309—310; Коцюбинский Ю. Черниговская организация большевиков во время войны // Летопись революции.— 1927.— № 2.— С. 181; Мандельштам-Одиссей. О статье В. И. Ленина, напечатанной в № 1 «Работника» (Киев) // Записки Института Ленина.— 1927.— № 1.— С. 163; Шварц Д. Киевская парторганизация в 1911—1912 гг. // Летопись революции.— 1928.— № 4.— С. 152; Бонч-Бруевич В. Нелегальная поездка в Россию.— М.; Л., 1930.— 115 с.; Кржижановская З. После II съезда // Большевик.— 1933.— № 13.— С. 42—44; Ворошилов К. Моя первая встреча с Владимиром Ильичем // Ленин, Сталин и Красная Армия.— М., 1934.— С. 100—104.

⁶ Див.: Майоров В. Більшовизм і революція 1905 року на Україні.— Харків, 1930.— 120 с.; Кокошко С. Більшовики у Києві напередодні і за революції 1905—1907 рр.— Х.; К., 1930.— 80 с.; Кардашов Д. До історії боротьби за III з'їзд РСДРП на Україні // Літопис революції.— 1930.— № 6.— С. 6—9; Елін В. Більшовики в Одесі 1905 року // Там же.— С. 106—109; Коваленко М. «Правда» в боротьбі за ленінське розв'язання українського національного питання (1912—1914 і 1917 рр.) // Там же.— 1932.— № 3—4.— С. 67—97.

⁷ Волин М. История КП(б)У в сжатом очерке.— Харьков, 1931.— 204 с.; Попов Н. Н. Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины.— Харьков, 1931.— 340 с.

⁸ Премислер И. Победа ленинской «Искры» и создание большевистских организаций на Украине // Вопр. истории.— 1949.— № 1.— С. 82—97.

⁹ Станкевич А. Більшовики Одеси в боротьбі за III з'їзд партії // Пропагандист і агітатор.— 1945.— № 7—8.— С. 57—62.

¹⁰ Берхін І. Луганська більшовистська організація в період першої російської революції.— М., 1947.— 144 с.

ване листування) не дозволяла авторам зробити крок вперед у дослідженні даної проблематики.

У зв'язку з п'ятдесятиріччям революції 1905—1907 рр. з'явився ряд статей¹¹, в тому числі й написана О. Юрченком, яка стала першим спеціальним дослідженням ленінського впливу на більшовицькі організації України. Комплексна постановка згаданої проблематики, хоч і в рамках лише одного тактичного періоду (революції 1905—1907 рр.) — це найважливіше в той час надбання історичної науки у розробці теми.

Все ж, незважаючи на позитивні зрушення, в той період, який в основному проходив в умовах культу особи, історики не мали можливостей для поглибленого аналізу проблеми. Не були використані досягнення попереднього історіографічного етапу для реалізації очевидних можливостей. Припинилася публікація джерел і мемуарної літератури з цього питання, значна частина праць попереднього періоду була передана на спеціальне зберігання, тобто виключена з наукового обігу.

Наприкінці 50-х — початку 60-х років відбувався інтенсивний процес розширення джерельної бази досліджень з розглядуваної проблематики¹². Важливим досягненням у цьому напрямі стало видання Інститутом історії партії при ЦК Компартії України спеціального збірника документів¹³. Двічі (1957 і 1969 рр.) виходять документальні збірники «Ленін і Україна».

У 1957 р. проблема у повному її обсязі вперше була поставлена як комплексна¹⁴.

Невдовзі об'єктом спеціальних досліджень стали різні аспекти ленінського впливу на більшовицькі організації Києва, Катеринослава, Одеси і Харкова. Так, М. Кравчук і П. Шморгун розглянули зв'язки з В. І. Леніним київських більшовиків. Тематично до їх дослідження примикає і популярний нарис Б. І. Корольова¹⁵. Аналогічне дослідження щодо Катеринославської більшовицької організації здійснив П. Л. Варгатюк, Одеської — С. К. Мельник, Харківської — М. І. Куліченко¹⁶.

В цих працях розглянуто, зокрема, зв'язки В. І. Леніна з В. Варкаром, факти направлення Володимиром Іллічем своїх представників на Україну для активізації роботи місцевих організацій та поїздки місцевих більшовиків до нього, аналізується його листування з цими організаціями, йдеться про вихід ленінської статті «Напередодні» у газеті «Работник», про транспортування літератури і газет з-за кор-

¹¹ Юрченко О. Боротьба В. І. Леніна за зміцнення більшовицьких організацій на Україні в період революції 1905—1907 рр. // До історіографії більшовицьких організацій на Україні: 36 статей.— К., 1955.— С. 72—119; Шемко-Шмага П. Більшовицькі організації на Україні в боротьбі за скликання III з'їзду РСДРП // Наук. записки Київ. пед. ін-ту.— Т. 18.— К., 1955.— С. 35—57.

¹² Из переписки ЦК РСДРП с местными большевистскими организациями (1911—1912 гг.) // Вопр. истории КПСС.— 1964.— № 10.— С. 72—86; Листування ленінського партійного центру з партійними організаціями України в 1901—1912 рр. // Укр. іст. журн.— 1960.— № 2.— С. 130—145; В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация: Документы и материалы.— Днепропетровск, 1962.— 203 с. та ін.

¹³ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1964.— 866 с.

¹⁴ Юрченко О. Ленін і Україна: (Про керівництво В. І. Леніном діяльністю української партійної організації) // Комуніст України.— 1957.— № 4.— С. 13—25.

¹⁵ Кравчук М., Шморгун П. В. І. Ленін і Київська партійна організація.— К., 1960.— 91 с.; Корольов Б. И. Ленин и Киевская партийная организация.— Киев, 1965.— 18 с.

¹⁶ Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація.— Дніпропетровськ, 1961.— 134 с.; Мельник С. К. Ленин и Одесская партийная организация.— Одесса, 1960.— 106 с.; Куліченко М. И. В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация (1896—1917) — Харьков, 1960.— 263 с.

дону, місцезнаходження ленінських праць у публічних бібліотеках, про випадки вилучення творів В. І. Леніна поліцією, а також висвітлюється хід проведення місцевими більшовиками ленінської тактики на різних етапах революційної боротьби.

У працях П. Варгатюка й М. Запорожець¹⁷ предметом дослідження стали зв'язки В. І. Леніна з більшовиками Донбасу. Як самостійні були в той час поставлені також питання про вивчення ленінських контактів з миколаївськими, олександрійськими, елісаветградськими та чернігівськими організаціями більшовиків¹⁸.

Спробу комплексного підходу до проблеми зв'язків більшовиків України з В. І. Леніном в умовах революції 1905—1907 рр. та в період між двома буржуазно-демократичними революціями здійснили О. Т. Юрченко і П. М. Шморгун¹⁹. У цей час з розглядуваної тематики захищені докторська і кандидатська дисертації²⁰.

Важливою подією в історіографії проблеми стала поява до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна книги О. Т. Юрченка, складовою частиною якої є дослідження зв'язків Володимира Ілліча з більшовицькими організаціями України за весь дожовтневий період — з 1903 по березень 1917 р.²¹ Автор здійснив аналіз усіх опублікованих джерел, ввів до наукового обігу нові матеріали, а також творчо використав досягнення попередників.

Дедалі ширше і ґрунтовніше почали вивчатися питання, пов'язані з виданням і розповсюдженням творів В. І. Леніна на Україні²². Так, підготовлені Книжковою палатою УРСР два видання покажчика включають дані про публікацію та передруки творів В. І. Леніна на Україні на етапі буржуазно-демократичної революції. При цьому, якщо в першому виданні цього покажчика зазначено чотири ленінські праці, то в другому — двадцять дев'ять²³.

З'являються й перші праці з цього питання, присвячені окремим хронологічним періодам, у яких, щоправда, характеристика випадків видання ленінських праць була здебільшого фрагментарна, не завжди повна²⁴. Здобутки дослідників у цій сфері узагальнили в своїй монографії І. Багмут і П. Шморгун²⁵. В ній уперше в систематизованому вигляді було представлено аналіз чотирьох відомих на той час видань ленінських творів на Україні, зроблено спробу простежити процес їх

¹⁷ Варгатюк П. Л. Партії великої заги: В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини.— Дніпропетровськ, 1970.— 208 с.; Запорожець М. Я. Истоки великих свершений: Ленин и партийные организации Донбасса.— Донецк, 1972.— 240 с.

¹⁸ Каткова З. Д., Мельников М. Ф. Зв'язки В. І. Леніна з Миколаївською партійною організацією // Укр. іст. журн.— 1970.— № 12.— С. 67—70; Дудко І. П. Ленін і Чернігівщина.— Харків, 1967.— 172 с.; Киценко М. П. Запоріжжя в бурях революції.— Дніпропетровськ, 1969.— 142 с.; Белявін Ф. К., Курас І. Ф. В серцях і зверненнях (В. І. Ленін і Кіровоградщина).— Дніпропетровськ, 1969.— 69 с.

¹⁹ Юрченко О. Т. Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр.— К., 1960.— 100 с.; Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України (1907—1917).— К., 1960.— 99 с.

²⁰ Варгатюк П. Л. В. И. Ленин и деятельность большевистских организаций Донбасса, Приднепровья и Криворожья в дооктябрьский период: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.— Киев, 1970.— 60 с.; Штерштейн А. М. В. И. Ленин и большевистская организация Одессы в 1905 году: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1974.— 22 с.

²¹ Юрченко О. Т. Ленін і більшовицькі організації на Україні.— К., 1970.— 621 с.

²² Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965): Бібліограф. покажчик.— Харків, 1966.— 176 с.; Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970): Бібліограф. покажчик.— Харків, 1971.— 699 с.

²³ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965) ... — С. 27—28; Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970) ... — С. 39—41.

²⁴ Коломійченко Л. І. З історії видання і поширення творів основоположників марксизму-ленінізму на Україні в дореволюційний період // Учені записки Харків. бібліотечного ін-ту, Вип. III.— X., 1957.— С. 79—111; Беренштейн Л. Ю. З історії розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні в дожовтневий період // Укр. іст. журн.— 1960.— № 2.— С. 80—91.

²⁵ Багмут І., Шморгун П. Твори В. І. Леніна на Україні: (Видання, розповсюдження і переклад).— К., 1960.— 143 с.

розповсюдження, доведено, що твердження про видання в Харкові праці «До сільської бідноти» і в Катеринославі — «Початок революції в Росії» не відповідає дійсності. Разом з тим, у монографії було допущено помилкове твердження щодо випадку передруку в Катеринославі «Листа до товариша про наші організаційні завдання». Його пізніше виправив П. Л. Варгатюк²⁶.

В цей же час як самостійні були порушені питання про розповсюдження творів В. І. Леніна в окремих революційних центрах: Одесі, Миколаєві, на Полтавщині та на Поділлі²⁷. З'явилися праці про вплив ленінської книги «Матеріалізм і емпіріокритицизм» на революційну думку та визвольний рух на Україні в період реакції²⁸.

Питання, пов'язані з роллю В. І. Леніна та більшовиків у національно-визвольному русі на Україні, почали досліджувати І. Ф. Курас, І. І. Компанієць, В. Г. Сарбей²⁹. Вони проаналізували ставлення В. І. Леніна до різних потоків національно-визвольного руху, націоналістичних партій, навели приклади з діяльності місцевих організацій по інтернаціональному вихованню трудящих.

Питання про вивчення В. І. Леніним історії більшовицьких організацій та джерел цього вивчення порушили М. М. Липовченко і П. М. Шморгун³⁰.

Таким чином, наприкінці 50-х — на початку 70-х років розробка розглядуваної проблематики була найбільш плідною порівняно з усіма попередніми роками, як за кількістю праць (11 монографій, 5 брошур, більше десятка статей, 2 дисертації), так і за чисельністю порушених питань та якістю їх розв'язання. Чітко визначилися три напрями досліджень: 1) В. І. Ленін і місцеві більшовицькі організації; 2) видання та розповсюдження ленінських праць; 3) В. І. Ленін і національно-визвольний рух на Україні. В цей час дослідники вже досить ґрунтовно освоїли опубліковану джерельну базу. Розширення тематики досліджень і кількості праць зумовило необхідність їх оцінки, а отже й появу спеціальних історіографічних публікацій³¹.

Дальший розвиток досліджень з даної теми характеризується, по-перше, поглибленням аналізу джерельної бази, спробами її фронтального вивчення. На цій основі продовжується комплексна розробка проблеми. По-друге, поряд із зменшенням загальної кількості праць зростає їх науковий рівень, фундаментальність.

²⁶ Варгатюк П. Необхідні доповнення // Укр. іст. журн.— 1972.— № 4.— С. 111.

²⁷ Бачинський А. Д. Поширення творів В. І. Леніна в Одесі (1902—1906 рр.) // Праці Одеського ун-ту. Т. 150. Серія сусп. наук.— Вип. 3.— Одеса, 1960.— С. 347—354; Вельянінова З. Р. Поширення творів В. І. Леніна на Полтавщині (1895—1907 рр.) // Укр. іст. журн.— 1966.— № 5.— С. 88—96; Новіков П. О. Розповсюдження творів В. І. Леніна на Поділлі (1905—1907 рр.) // Там же.— 1963.— № 2.— С. 110—112; Людківський Ш. Твори В. І. Леніна в дореволюційному Миколаєві // Архіви України.— 1971.— № 2.— С. 8—10.

²⁸ Даниленко В. Д., Воровський В. В. О книжці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» // Вопр. філософії.— 1957.— № 3.— С. 122—123; Ємельяненко Г. Г. «Матеріалізм і емпіріокритицизм» і боротьба проти філософської реакції на Україні // Геніальний філософський твір В. І. Леніна: 36. статей.— К., 1959.— С. 52—86.

²⁹ Компанієць І. І. В. І. Ленін та інтернаціональна єдність українських і російських трудящих в трьох революціях.— К., 1970.— 231 с.; Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції (березень—грудень 1917 р.).— К., 1971—195 с.; Сарбей В. Г. Критика В. І. Леніном буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення // Укр. іст. журн.— 1966.— № 3.— С. 53—59.

³⁰ Шморгун П. М. Некоторые вопросы истории большевистских организаций Украины в трудах В. И. Ленина // В. И. Ленин и историческая наука.— М., 1968.— С. 208—221; Липовченко Н. Н. К выработке взглядов В. И. Ленина на историю Украины (Библиогр. обзор).— Харьков.— 1971.— 44 с.

³¹ Савицкая Р. М. Книги о роли В. И. Ленина в создании большевистских организаций на Украине // Вопр. истории.— 1964.— № 4.— С. 142—145; Шморгун П. М. В. И. Ленин и большевистские организации на Украине в радянській історіографії // Укр. іст. журн.— 1970.— № 4.— С. 127—134.

Насамперед слід відзначити видання Біографічної хроніки В. І. Леніна, яка включає в себе 181 факт з питань, що стосуються зв'язку В. І. Леніна з організаціями РСДРП на Україні в досліджуваній період³². Важливі джерела містяться в опублікованому ІМЛ при ЦК КПРС листуванні В. І. Леніна та керованих ним установ РСДРП з місцевими партійними організаціями, що налічує 460 листів з України і на Україну за період з кінця 1903 по серпень 1905 р.³³ Архівний покажчик розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні з вересня 1903 по грудень 1916 року фіксує 1238 фактів³⁴. Важливим доповненням до названих збірників служить адресна книжка більшовицької газети «Новая жизнь»³⁵. У 1977 р. вийшло нове, більш повне видання збірника документів «Ленін і Україна». Всі ці видання сприяли формуванню нової, досконалішої джерельної бази.

Дослідникам вдалося позбутися описовості і розпочати справді наукове розв'язання поставлених питань. Найважливішим досягненням цього часу став вихід у світ монографії П. М. Шморгуна, яка охоплює весь досліджуваний період³⁶. У ній, на відміну від попередньої фундаментальної монографії О. Т. Юрченка, вже зроблено ґрунтовний історіографічний огляд проблеми, проаналізовано праці попередників, внесено ряд уточнень, введено до наукового обігу значну кількість нових архівних документів.

Продовжує розробку теми П. Л. Варгатюк³⁷. Дослідники Е. П. Демченко, І. І. Глизь, Е. М. Завадська, О. Г. Терещенко поглиблюють вивчення питань, пов'язаних з виданням і розповсюдженням ленінських праць на Україні³⁸.

Тривав пошук перевидань ленінських праць на Україні. Так, В. Г. Сарбей розшукав у газеті «Киевское слово» написану В. І. Леніним резолюцію «Постанова Виконавчого комітету Петербурзької Ради робітничих депутатів 14 (27) листопада 1905 р. про заходи боротьби з локаутом»³⁹, І. І. Глизь — видання Путивльською групою РСДРП листівки «Три конституції або порядки державного устрою», а О. В. Хороших — гектографічний примірник листа «До питання про доповіді

³² Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. 1870—1924.— М., 1970—1971.— Т. 1—3 (підрахунки автора).

³³ Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями. 1903—1905 гг.: Сб. документов в 3-х т.— М., 1977.— Т. 1—3; Переписка В. И. Ленина и руководимых им учреждений РСДРП с партийными организациями. 1905—1907 гг.: Сб. документов в 5-ти т.— М., 1979—1986.— Т. 1—3 (підрахунки автора).

³⁴ Твори В. І. Леніна на Україні (1894—лютий 1917 рр.): Покажчик архівних документів.— К., 1977.— С. 84—223.

³⁵ Адресная книжка большевистской газеты «Новая жизнь» (1905 г.) // *Вопр. истории КПСС.*— 1975.— № 3.— С. 105—115.

³⁶ Шморгун П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України.— К., 1979.— 303 с.

³⁷ Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і більшовицькі організації України (1894—початок 1918 р.) // *Укр. іст. журн.*— 1980.— № 4.— С. 53—64; Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і створення та діяльність більшовицьких організацій Придніпров'я і Донбасу (1894—1907 рр.) // *Укр. іст. журн.*— 1981.— № 4.— С. 69—80; Варгатюк П. Л. В. И. Ленин и становление большевистских организаций Украины // *Великой партии отряд: Из истории большевистских организаций Украины.*— Киев, 1983.— С. 7—48; та ін.

³⁸ Демченко Е. П. Издание марксистской книги на Украине до Великого Октября.— Киев, 1987.— 161 с.; Глизь І. І. Видання і розповсюдження перекладної марксистської літератури на Україні в 1905—1907 рр. // *Укр. іст. журн.*— 1976.— № 9.— С. 58—65; Глизь І. І., Кізченко В. І. Розповсюдження марксистсько-ленінських видань на Україні в 1905—1907 рр. // Там же.— 1980.— № 12.— С. 78—85; Завадська Е. М. Твори В. І. Леніна в нелегальних бібліотеках київських соціал-демократів (1894—1904 рр.) // Там же.— 1978.— № 8.— С. 103—110; Терещенко О. Г. Твори В. І. Леніна в бібліотеках півдня України і Криму (1897—1907 рр.) // Там же.— 1983.— № 4.— С. 99—104.

³⁹ Сарбей В. Г. Праця В. І. Леніна в «Киевском слове» в 1905 р. // Там же.— 1977.— № 4.— С. 57—61.

комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їздові»⁴⁰. Знайдено й невідомі раніше публікації ленінських праць: стаття в одеській газеті «Коммерческая Россия», а також написаний Володимиром Іллічем проект резолюції до IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП — у полтавській легальній соціал-демократичній газеті «Колокол»⁴¹. В цей же час лише стосовно періоду 1903—1907 рр. виявлено ще близько 70 фактів розповсюдження ленінських праць⁴². Тому правомірна постановка питання про необхідність їх фіксації у нових виданнях названих вище покажчиків.

Поглиблюється вивчення джерел і фактів, пов'язаних із ставленням В. І. Леніна до національного руху на Україні. Сучасний рівень дослідження цього питання відображають, хоч і по-різному, праці І. Ф. Кураса та І. Д. Назаренка⁴³. Якщо І. Д. Назаренко насамперед аналізує відповідну ленінську теоретичну спадщину, то І. Ф. Курас більше уваги приділяє розкриттю конкретно-історичного аспекту.

Таким чином, 70-ті — перша половина 80-х років характеризуються уточненням і узагальненням нагромадженого матеріалу, постановкою розробки досліджуваної проблематики на наукову основу.

І все ж, незважаючи на наявність значної кількості публікацій з даної проблеми, методика їх створення вже не відповідає рівню вимог сьогодення. Аналіз показує, що основна маса досліджень припадає на час відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, надалі відбувалося поглиблення вивчення питань видання та розповсюдження літератури. Склалося становище, коли можливості таких джерел, як 12-томна Біохроніка В. І. Леніна, його листування з місцевими партійними організаціями (союзне видання якого багатше фактичним матеріалом з історії більшовицької організації України, ніж попереднє республіканське), були використані не повністю. Не знайшла свого дальшого розвитку досліджувана тематика в нарисах історії місцевих партійних організацій. Вони не тільки не поглибили вивчення питань, а й не ввібрали в себе уже досягнутого.

Все ж у повторних чи наступних виданнях таких фундаментальних праць, як нариси історії обласних партійних організацій, історії Компартії України, багатотомна «Історія міст і сіл УРСР», автори яких не ставили своєю метою спеціальну розробку даної теми, висвітлення пов'язаних з нею питань, було кращим, ніж у попередніх.

У розкритті цієї важливої проблеми мають місце і негативні тенденції: з одного боку — перебільшення ролі В. І. Леніна в діяльності місцевих парторганізацій, а з другого — її замовчування. Зокрема, перша з названих тенденцій виявляється в неправильному розумінні стосунків В. І. Леніна із соратниками, членами ЦК. Так, ленінська порада депутатам-більшовикам IV Державної думи частіше їздити по країні⁴⁴ безпідставно трансформується авторами однієї із статей у конкретне доручення Г. І. Петровському поїхати у грудні 1913 р. в місто Миколаїв⁴⁵. Складається враження, що більшовики все робили тільки за дорученням В. І. Леніна чи з його ініціативи. Сподвижники і навіть соратники Володимира Ілліча перетворюються таким чином у безініціативних виконавців, принижується роль ЦК як колективного

⁴⁰ Хороших А. В. Листовки революционных социал-демократических организаций (1895—1904 гг.) как исторический источник: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1974.— С. 12.

⁴¹ Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. «Белые пятна», забытые имена, поиски истины // Коммунист Украины.— 1989.— № 2.— С. 70.

⁴² Там же.

⁴³ Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— Киев, 1978.— 314 с.; Назаренко И. Д. Под ленинским прапором: Ленин и революционно-вызвольная борьба трудящихся Украины в трех революциях.— К., 1978.— 216 с.

⁴⁴ Петровский Г. И. Наш мудрый вождь.— М., 1970.— С. 18.

⁴⁵ Каткова З. Д., Мельников М. Ф. Назв. праця.— С. 70.

органу. Такі підходи лише спотворюють справжню роль В. І. Леніна в партії.

Цьому сприяють і такі прикрі випадки, коли неправильні гіпотези перетворюються в безапеляційні твердження, як це сталося, наприклад, з міркуванням І. Верховцева в інтерпретації авторів нарисів історії Миколаївської партійної організації. У зв'язку з винесенням на засідання Ради партії питання про конфлікт у Миколаївському комітеті В. І. Ленін у травні 1904 р. направив Південному бюро ЦК РСДРП ряд запитань⁴⁶. І. Верховцев запропонував таку версію: очевидно, для того, щоб детальніше висвітлити питання, які цікавили В. І. Леніна, В. В. Воровський у травні 1904 р. непомітно для поліцейських спостерігачів відправився до Миколаєва⁴⁷. Ця версія в нарисах історії обласної парторганізації дістає вже такий вигляд: у зв'язку з ленінським листом керівник Південного бюро ЦК РСДРП В. В. Воровський виїздив до Миколаєва для з'ясування причин виникнення конфлікту в Миколаївському комітеті. Після детальної перевірки, розмов з місцевими працівниками він надіслав В. І. Леніну відповідь на всі запитання⁴⁸.

Однак усе це не відповідає дійсності. Адже, по-перше, зміст ленінського листа членам Південного бюро ЦК, у тому числі В. В. Воровському, залишився невідомим, оскільки написаний хімічним способом, текст листа не проявився⁴⁹. По-друге, В. І. Ленін необхідних йому відомостей не отримав і на засіданнях Ради партії дуже обережно користувався попередніми даними, які одержав від І. Х. Лалаянца⁵⁰. Цей приклад демонструє необхідність комплексного і об'єктивного використання джерел.

Одним з недостатньо розроблених аспектів проблеми є роль представників центральних більшовицьких органів на Україні. В літературі згадується тридцять повноважних працівників — більшовиків, що побували на Україні з осені 1903 по березень 1917 р., в тому числі сім членів ЦК та один кандидат у члени ЦК. В ряді монографій і брошур розглядаються питання, пов'язані з перебуванням тут Г. М. Кржижановського, Д. І. Ульянова, І. Х. Лалаянца, В. В. Воровського, Р. С. Землячки, М. І. Васильєва-Южина, С. І. Гусєва, Г. К. Орджонікідзе, О. В. Шотмана, Г. І. Петровського, М. К. Муранова. Аналіз літератури, присвяченої цим діячам, зроблено в монографії Г. Г. Демиденко⁵¹. Згадки про доручення такого порядку О. І. Рикову, М. М. Ессен, М. І. Лядову, П. Г. Смідовичу є в біографічних статтях про їхню діяльність і потребують додаткових уточнень. У деяких наукових працях містяться відомості про перебування на Україні агентів ЦК О. М. Ессена, М. К. Владимірова, В. Богомолова, С. В. Модестова, О. К. Воронського, В. Залежського, Ю. Х. Лутовинова, І. С. Гаєвського та деяких інших. Однак питання про роль членів та агентів ЦК у діяльності місцевих партійних організацій ще не стало об'єктом спеціального дослідження, хоч, безумовно, матеріали, пов'язані з цією діяльністю, допомагають багато в чому по-новому розглянути і діяльність місцевих комітетів.

Поряд з вивченням цього питання постає необхідність дослідження історії діяльності на Україні установ ЦК партії, в яких працювали

⁴⁶ Ленін В. І. Південному бюро Центрального Комітету РСДРП // Повне збір. творів.— Т. 46.— С. 351—352.

⁴⁷ Верховцев І. Жизнь, отданная великому делу.— М., 1959.— С. 53.

⁴⁸ Очерки истории Николаевской областной партийной организации.— Одесса, 1980.— С. 17.

⁴⁹ Переписка В. И. Ленина...— Т. 2.— С. 352, 359.

⁵⁰ Ленін В. І. Промови про кооптацію в комітети і про право ЦК вводити до них нових членів. 5(18) червня: Рада РСДРП, 31 трав. і 5 червня (13 і 18 черв. 1904 р.) // Повне збір. творів.— Т. 8.— С. 417—418.

⁵¹ Демиденко Г. Г. Советская историография жизни и деятельности соратников В. И. Ленина.— Харьков, 1985.— 149 с.

більшовики. Це передусім Південне бюро ЦК РСДРП, Південно-технічне бюро, які діяли в Києві, а також установи, що перебували в Одесі — Південне бюро ЦК РСДРП та друкарня ЦК. Наявна література, присвячена цим питанням, в основному поверхова і не дає відповіді на ряд істотних питань⁵².

Важливе значення для повноти розкриття розглядуваної проблематики має дослідження впливу центральної більшовицької преси на політичне виховання трудящих України. Робота в цьому напрямі розпочалася в 20-ті роки з перевидання повних текстів газет, а також спогадів окремих осіб про роль «Правды» в політичному вихованні пролетаріату окремих міст⁵³. Хоч у той же час дослідники тільки розпочали вивчення історії більшовицької преси в Росії в цілому, але вони вже змогли поставити як окрему проблему діяльність робкорів⁵⁴.

Протягом другого періоду (до середини п'ятдесятих років) дослідження з цієї тематики стосувалися тільки ролі газети «Правда»⁵⁵. Лише у зв'язку із святкуванням 50-річчя першої російської революції з'явилися праці, в яких йшлося про вплив більшовицьких друкованих органів 1905 року — газет «Вперед» і «Пролетарий» — на революційні події на Україні⁵⁶.

Пізніше питання про вплив газет «Вперед» і «Пролетарий» розроблялися І. М. Велігурою та П. М. Шморгуном⁵⁷, а «Соціал-демократ», «Звезда», «Правда» — Л. Г. Добровольським, Ю. Слюсаренком, В. Олійниченком, О. Щокіною. При цьому особлива увага приділялася вивченню впливу ідей, що їх несла газета «Правда»⁵⁸. Дослідники охарактеризували такі основні райони її розповсюдження як Донбас, Харків, Одеса⁵⁹. В цілому ж по всіх названих виданнях були проведені

⁵² Чернуха Г. А. В. И. Ленин и Южное бюро ЦК РСДРП // Из истории местных организаций Компартии Украины.— Харьков, 1964.— Вып. 3.— С. 3—11; Зашкільняк П. С. В. И. Ленин і Південне бюро ЦК РСДРП // Наукові праці з історії КПРС.— К., 1970.— Вып. 36.— С. 3—15.

⁵³ Невский В. И. Партийная организация в Харькове 1912 года // Из эпохи «Звезды» и «Правды». Вып. II.—М.; Л., 1922.—С. 3—121; Адамович Е. Восстановление подпольной большевистской организации в Харькове в 1911—1912 годах // Летопись революции.— 1924.— № 1.— С. 137—170; Росновский А. Из эпохи «Звезды» и «Правды» в Киеве // Летопись революции.— 1926.— № 6.— С. 101—133; Гаврилов М. «Правда» й Київська організація 1911—1913 рр. // Нелегальна організація РСДРП у Києві (1910—1914).— Х., К., 1930.— С. 92—93.

⁵⁴ Баевский Д. А. История рабочей печати в России. Вып. 1 (1878—1907).— М., 1923.—307 с.; Павлова М. Работники «Искры», «Вперед», «Пролетарий» // Пролет. революция.— 1930.— № 5.— С. 135—138.

⁵⁵ Бриль М. Робкори України на сторінках «Правди» (1912—1914 рр.) // Робселькор.— 1941.— № 8.— С. 4—6; Рубач М. А. До сорокаріччя «Правды»: Роль «Правды» в новому революційному піднесенні 1912—1914 рр. на Україні // Вісн. АН УРСР.— 1952.— № 5.— С. 32—44; Бадиян Е. М. Большевистская «Правда» и рабочее движение в Харькове (1912—1914 гг.) // Уч. зап. Харьков. ун-та.— Т. 62. Труды кафедры марксизма-ленинизма и диалектического и исторического материализма.— Т. 1.— 1955.— С. 43—53.

⁵⁶ Лось В. Е. Роль більшовицької газети «Вперед» в розвитку революційної боротьби на Україні в 1905 р. // Наук. зап. Київ. ун-ту.— Т. 14.— Вып. 5.— К., 1954.— С. 105—120; Будніков В. П. Газета «Пролетарий» і її роль в революційному русі на Україні в 1905 р.— К., 1955.— 175 с.

⁵⁷ Велігура І. М. Преса більшовиків на Україні в період російської революції 1905—1907 рр. // Під прапором марксизму-ленинизму: 36 статей.— К., 1959.— С. 63—94; Шморгуни П. М. Большевистские организации Украины в период революции 1905—1907 гг.— Киев, 1975.— 181 с.

⁵⁸ Добровольський Л. Г. Газета «Правда» і робітничий рух на Україні в 1912—1914 рр.— К., 1960.— 111 с.; Слюсаренко Ю. О. Роль «Правды» в розвитку революційного робітничого руху на Україні в 1912—1914 рр. // Під прапором марксизму-ленинизму: 36 статей.— К., 1959.— С. 95—118; Олійниченко В. И. Ленинская «Правда» и подъем революционного движения на Украине (1912—1914 гг.) // Коммунист Украины.— 1962.— № 5.— С. 41—48; Щокіна О. М. З досвіду боротьби більшовиків за маси (1910—1914 рр.) // Укр. іст. журн.— 1961.— № 4.— С. 89—90; Варгатюк П. Л., Шморгуни П. М. Ленінська газета «Правда» і Україна (1912—1914 рр.).— К., 1972.— 48 с.

⁵⁹ Щербаченко Б. М. Большевистская «Правда» и страховая рабочая компания в Харькове (1912—1914 гг.) // Уч. зап. Харьков. ун-та, 1962.— Т. 123. Труды

підрахунки кількості кореспонденцій про Україну і з України, зроблено глибокий аналіз змісту номерів газет. Та перед ученими ще постають питання про кількість відправлених і отриманих місцевими організаціями окремих номерів центральних друкованих органів партії, шляхи відправки і час отримання, випадки передруку їх матеріалів на місцях, про географію розповсюдження різних номерів газет на території, що знаходилася у сфері впливу конкретного комітету. Потрібно також простежити зв'язки між розповсюдженням газет та революційними виступами робітничого класу, розкрити роль друкованих органів у вихованні нових кадрів партії. З'ясування цих питань допоможе розв'язанню проблеми в цілому.

Комплексне вивчення проблеми «В. І. Ленін і більшовики на Україні» вимагає:

— аналізу та оцінки значення всіх аспектів багаторічних зв'язків В. І. Леніна з більшовицькими організаціями України, у тому числі — зустрічей з місцевими партійними працівниками, з'ясування кількості та регулярності направлення на Україну професійних революціонерів, інтенсивності та змісту листування, виявлення періодів наявності чи відсутності зв'язків місцевих парторганізацій з В. І. Леніном;

— поглиблення розробки питань та виявлення нових фактів, пов'язаних з виданням і особливо з розповсюдженням ленінських праць на Україні;

— аналізу історичного досвіду (як позитивного так і негативного) діяльності місцевих організацій по втіленню в життя ленінської тактики в різні періоди революційної практики;

— уточнення кількості і ролі уповноважених ЦК РСДРП, БКБ, Більшовицького центру в діяльності організацій РСДРП на Україні;

— з'ясування ролі В. І. Леніна в утворенні та діяльності установ ЦК на Україні, часу їх функціонування, складу, повноважень і значення діяльності;

— спеціальних досліджень аспектів проблеми, пов'язаних з діяльністю Луганської, Миколаївської, Полтавської, Херсонської та Кременчуцької партійних організацій;

— дослідження участі членів РСДРП (більшовиків і меншовиків) з України в II—V з'їздах, партійних конференціях цього часу;

— дослідження ролі більшовицьких газет «Новая жизнь», «Новый луч», «Рабочая молва», «Новое эхо» (Петербург), «Волна», «Вперед», «Эхо» (Москва) у політичному вихованні трудящих України;

— вивчення впливу на організації РСДРП України членів та агентів ЦК — меншовиків *;

— дослідження впливу на робітничий клас України меншовицьких центральних газет «Искра» (після другого з'їзду РСДРП), «Луч», віденської «Правды», журналу «Голос социал-демократа» **.

Розв'язанню цих проблем сприятиме:

— завершення видання ленінського листування з місцевими парт-організаціями, яке включало б у себе матеріали всього періоду боротьби проти самодержавства;

— вихід у світ доповнених покажчиків «Видання творів В. І. Леніна на Україні», «Твори В. І. Леніна на Україні»;

опорной кафедры истории КПСС.— Т. 1.— С. 30—42; Максимов А. М. Распространение газеты «Правда» в Донбассе в 1912—1914 гг. // Вопр. истории.— 1962, № 11.— С. 209—214; Одесса на страницах «Правды»: Сб. статей.— Одесса, 1962.— 148 с.

* На Україні працювали члени й агенти ЦК — меншовики Р. С. Гальберштадт, Шнеерсон, представник Троцького А. А. Йоффе та ін. Досі не проаналізовано, який вплив мала присутність видатних діячів меншовизму на внутріпартійну боротьбу у місцевих організаціях РСДРП.

** Гострота цього питання зумовлюється тим, що аналіз свідчить про наявність в організаціях РСДРП літератури обох напрямів. А це вимагає дослідження її впливу з порівнянням більшовицьких та інших видань.

— перевидання повних текстів центральних більшовицьких газет та окреме видання текстів місцевих більшовицьких газет на Україні.

Водночас (поряд з енциклопедичним довідником Інституту історії АН УРСР «Пролетарські революціонери на Україні») доцільно було б підготувати й здійснити такі видання: «Визначні діячі революційного руху на Україні. Автобіографії», «Діячі революційного руху на Україні. Біо-бібліографічний довідник», де б дістала відображення діяльність соратників В. І. Леніна на Україні, а також видати збірник статей «В. І. Ленін і більшовицькі організації України», в якому б на основі єдиної методики були досліджені названі питання на прикладі основних партійних організацій.

Вирішення складних завдань, пов'язаних з розробкою цієї важливої проблематики, можливе лише при опорі на досягнутий рівень у її вивченні. Тому цілком закономірно, що друга половина 80-х років, як і початок попереднього періоду, характеризується появою праць, у яких підбиваються підсумки досліджень і ставляться завдання⁶⁰. Нові умови розвитку історико-партійної науки, які започаткував квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, дають можливість піднести дослідження проблеми на більш високий науковий рівень.

Одержано 15.12.89

Анализируется советская историческая литература, посвященная связям В. И. Ленина и руководимых им центральных органов РСДРП с большевистскими организациями Украины в августе 1903 — феврале 1917 гг. Дается периодизация историографической разработки данной проблематики, делается попытка определения задач, связанных с дальнейшим комплексным ее изучением.

⁶⁰ Кондуфор Ю. Ю., Сарбей В. Г. Нравственный потенциал большевизма // Коммунист Украины.— 1989.— № 1.— С. 66—73; В а р г а т ю к П. Л., Ш м о р г у н П. М. «Белые пятна», забытые имена, поиск истины // Там же.— 1989.— № 2.— С. 69—76.

Маловідомі сторінки історії

О. П. Толочко (Київ)

Петро Акеревич — гаданий митрополит всея Русі

Щаслива доля спіткала гіпотезу С. Томашівського про ототожнення «рутенського архієпископа Петра», який виступав на Ліонському соборі 1245 р., з ігуменом Спасо-Берестовського монастиря у Києві — Петром Акеревичем. У сучасній історіографії це припущення набуло статусу історичного факту. У повідомленні робиться спроба заперечити цю усталену думку й запропонувати іншу ідентифікацію загадкового київського митрополита.

Події історії Київської Русі передня монголо-татарської навали 1237—1240 рр. неначе лежать у тіні майбутнього погрому. Сприймаючись крізь призму прийдешньої катастрофи, ці події нібито несуть на собі відбиток трагічної приреченості «останніх днів». Мало про кого з давньоруських діячів того часу дійшли до нас докладні відомості, лише окремі з них відомі на ім'я. Тому кожна історична особа 40-х рр. XIII ст., тим більше постать загальноєвропейського звучання, заслуговує на пильну увагу.

Людиною саме такого масштабу постає в історіографії ігумен київського Спасо-Берестовського монастиря Петро.

У 1245 р. на Ліонському соборі виступав чоловік, якого джерела називають «рутенським архієпископом Петром»¹. Цей архієпископ докладно поінформував прелатів західної церкви про татар, їх наміри, звичаї, походження і взагалі справив на зібрання вищих конфесійних діячів вельми приємне враження. Існує численна література, присвячена ідентифікації цієї цікавої історичної постаті². Та чи не найпривабливішу гіпотезу висловив у 20-х рр. С. Томашівський, ототожнивши «архієпископа» Петра з ігуменом Спасо-Берестовського монастиря у Києві Петром, якого дослідник називав ще Петром Акеревичем³. На думку цього дослідника, ігумена Петра поставив митрополитом київський князь Михайло Всеволодович під час сум'яття у Києві, викликаного татарами, а перебування у Ліоні цього священика вчений кваліфікував як першу спробу переговорів щодо церковної унії православної руської та католицької церков. Гіпотезу С. Томашівського повністю підтримав В. Т. Пашуто, наполягаючи не тільки на вірогідності поставлення митрополита Михайлом Всеволодовичем у роки (1237—1250), за які у джерелах не-

¹ Ця інформація відбита лише у двох джерелах англійського походження: хроніці Матфія Паризького (під 1244 р.) та хроніці Бьортонського монастиря (під 1245 р.). Різниця в датуванні пояснюється дослідниками дворазовим викладом Петром своєї інформації про татар: перший раз в Італії, де він не застав папу Інокентія IV, іншим разом — власне на соборі в Ліоні. (Див.: Матузова В. И. Английские средневековые источники. Тексты, перевод, комментарии.— М., 1978.— С. 183).

² Огляд літератури див.: Там же.— С. 183—184.

³ Томашівський С. Предтеча Исидора: Петро Акеревич, незнаний митрополит руський, 1241—1245 // Записки чина св. Василия Великого.— Жовква, 1927.— Т. 2.— Вип. 3—4.— С. 221—313. Історіографію питання див.: Там же.— С. 247—254. Див. також: Томашівський С. До історії питання: хто був архієпископ Петро 1245 р. // Там же.— С. 441—442.

має відомостей про київських митрополитів, а й на тому, що митрополит цей — Петро Акеревич, він же — «рутенський архієпископ Петро»⁴. У працях останнього часу ця гіпотеза вже стає основою більш загальних історичних побудов⁵.

Така напрочуд щаслива доля наукової думки — той рідкісний випадок, коли вона з надто смілової гіпотези протягом життя одного покоління істориків перетворюється не просто на добре засвоєний історіографічний факт, а міцно встановлену істину, змушує чекати від неї особливої, мало не математичної строгості доказів та бездоганності аргументів.

У гіпотезі С. Томашівського є раціональне зерно: стан справ східної церкви того часу був таким, що поставлення власного митрополита одним з руських князів та спроби узгодити цей факт з римською курією уявляються цілком вірогідними⁶. Отже, «руський архієпископ Петро» цілком може бути невідомим за вітчизняними джерелами київським митрополитом. Та чи такі незаперечні аргументи на користь його отожднення з ігуменом Петром?

Хід міркувань С. Томашівського досить простий, а часом навіть, попри усю історичну освіченість автора, елементарний, та надто звичний для історичних реконструкцій. Взявши до уваги, що архієпископ — сан, тожаний митрополитові у східній церкві⁷, дослідник визначає місце, де шукати корені «архієпископа Петра»: у Києві, резиденції руських митрополитів. Подальше ж завдання просте: знайти у наявних джерелах, бажано у хронологічному відрізку тривалістю не більшою за людське життя, історичну духовну особу з Києва з потрібним іменем. Такого С. Томашівський й знаходить в особі ігумена Спасо-Берестовського монастиря Петра, згаданого у Лаврентіївському літописі під 1231 р., та, як гадав дослідник, під іменем Петра Акеревича у тому ж літописі під 1230 р.⁸ Отож, яким би привабливим не було це отожднення, доказом його є лише збіг імен, що можливо є цілком випадковим.

Легко помітити, що така методика хибна у своїй основі. У згаданий час у Києві відома лише одна духовна особа з відповідним ім'ям. Завдання С. Томашівського було б значно складнішим, практично нерозв'язаним, коли б у літописах містилися звістки про двох, принаймні, священників на ім'я Петро. Та, власне, так воно й є.

⁴ Пашуто В. Т. Киевская летопись 1238 г. // Истор. записки. — Т. 26. — 1948. — С. 298—305. Ця публікація, що в частині, присвяченій особистості «рутенського архієпископа Петра», претендує на самостійність дослідження, насправді є викладом статті С. Томашівського і практично без посилань на першоджерело та без жодних змін передрукована у кн.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 57—67. Таку ж ідентифікацію архієпископа Петра приймає й видавець і коментатор відповідних джерел В. І. Матузова: Матузова В. И. Указ. соч. — С. 183—185.

⁵ Ставицький В. І. Відомості про Русь з «Історії монголів» Плано Карпіні // Укр. іст. журн. — 1988. — № 6. — С. 37—38. На додаток згадаємо ще працю Ю. Ю. Свідерського (Свідерський Ю. Ю. Борьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X—XIII ст. — К., 1983. — С. 104—105), автор якої (судячи з усього, незайомий зі статтю С. Томашівського в оригіналі) відважно критикує ідею історика, та під впливом авторитету В. Т. Пашута повністю приймає докази на її користь, очевидно, вважаючи їх за власне відкриття останнього.

⁶ Падіння у 1204 р. Константинополя та втеча до Нікеї патріарха, від якого в конфесіональному відношенні залежала Руська церква і чие затвердження для кандидата в митрополити було обов'язковим, зволікання патріархату з номінацією митрополитів для Русі та утруднення поїздок звідти до Нікеї, нарешті, вакантність як раз у той час патріаршого престолу та згадувана відсутність відомостей про київських митрополитів з 1237 р. по 1250 р., роблять таке припущення цілком вірогідним.

⁷ Слідом за С. Томашівським, В. Т. Пашуто твердив, що в Руській церкві митрополит вважав себе архієпископом, та факти, що їх наводив дослідник, походять або з другої половини XIII ст., або ж (Новгородський літопис) з Новгороду, який сам був архієпископією (Пашуто В. Т. Киевская летопись... — С. 300). Про стан справ на середину XIII ст. ці дані нічого не промовляють.

⁸ Томашівський С. Предтеча Исидора. — С. 280—283.

У справі ототожнення архієпископа Петра з ігуменом Петром С. Томашівський та В. Т. Пашуто посилалися на два місця з Суздальського літопису. Перше стосується посольства до великого князя владими́ро-суздальського Юрія Всеволодовича від князів київського та чернігівського Володими́ра Рюриковича та Михайла Всеволодовича — з метою укласти мир між Михайлом та Ярославом — братом Юрія: «Того ж лета приходи преосвященный митрополитъ всея Руси Кирилъ к великому князю Гюрги... от Киевского князя, от Володимера от Рюриковича, а от Черниговского князя, от Михаила, епископ Перфурий. Приде ж с нима игумень пречестнаго монастыря святого Спаса Киевь на Берестовемъ, Петр Акеревич и инъ муж Володимеръ, Гюрги, столник его. Си трие приходиша с митрополитомъ, прося мира Михаилу съ Ярославомъ»⁹. Інше місце, стаття наступного, 1231 р., стосується поставлення у Києві єпископа Ростовського Кирила. У переліку ієрархів церкви, що були присутні на ньому, згадуються «игумень Петръ Спаськый»¹⁰. Ігуменів, згаданих у цих двох літописних статтях, С. Томашівський вважав за одну й ту ж людину — Петра Акеревича.

Одразу ж після публікації статті С. Томашівського з критикою такого висновку виступив М. А. Таубе. Він, погодившись з думкою, що ліонський «архієпископ Петро» — то спаський ігумен, вважав, проте, цього останнього не Петром Акеревичем¹¹. Аргументи М. А. Таубе були досить вагомими: по-перше, на його думку, С. Томашівський припустився прикрої помилки, не помітивши у першому з цитованих літописних уривків крапки (що має означати кому) після слова «Берестовемъ» перед «Петр Акеревич». Отже, ігумен Спасо-Берестовського монастиря і Петро Акеревич — дві особи, а не одна. По-друге, вказівка на ім'я по батькові для духовної особи — річ унікальна і невідома (а, отже, неможлива) для ченця у давньоруських джерелах. По-третє, підсумкова фраза літописця «си трие» має означати, що ігумен, Петро Акеревич та Юрій — стольник Володими́ра Рюриковича — то три особи, а не дві, як мало б бути, коли б ігумена звали Петром Акеревичем. Нарешті, вираз «и инъ муж Володимеръ Гюрги» вказує на те, що й Петра Акеревича літописець вважав «мужем» київського князя. Отже, робить висновок М. А. Таубе, Петро Акеревич — не ігумен, а боярин Володими́ра Рюриковича¹².

С. Томашівський відвів перший із закидів М. А. Таубе, вказавши на те, що інтерпункція у літописах — річ випадкова і їй не завжди надавалося значення розділових знаків. Другий аргумент С. Томашівський практично не зміг спростувати. Щодо вислову «и инъ муж», вважав його не більш як фігурою мови. Найцікавіші ж докази своєї слушності С. Томашівський наводить щодо третього закиду М. А. Таубе: «Читаймо літописну записку ще раз: до великого князя владими́ро-суздальського Юрія, його братів і братаничів, прибув у посольстві від князя київського Володими́ра і чернігівського Михайла митрополит всея Руси Кирило з трьома товаришами. З якими? Порахуймо: один — то чернігівський єпископ Порфирій, другий — то київський стольник Юрій, а третій?»¹³ Третій, на думку С. Томашівського, — то ігумен Петро Акеревич, інакше було б чотири особи.

Проте й цей, на перший погляд, неспростовний аргумент С. Томашівського має хиби. Дослідник не помітив, що було не одне посольство до Юрія Всеволодовича, а два — від київського князя й від чернігів-

⁹ Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ).— М., Л., 1927.— Т. 1.— Вып. 2 : Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку.— Стп. 455.

¹⁰ Там же.— Стп. 456.

¹¹ Не маючи змоги познайомитися з працею М. А. Таубе *in visu*, цитуємо її за докладними виписками з статті С. Томашівського: Томашівський С. Боярин чи ігумен? : причинки до питання про особу митрополита Петра Акеревича // Записки чина св. Василя Великого.— Жовква, 1928.— Т. 3.— Вып. 1—2.— С. 171.

¹² Томашівський С. Боярин чи ігумен?— С. 171.

¹³ Там же.— С. 172—177.

ського: «...митрополить всея Руси Кириль... от Киевського князя., а от Черниговського князя... епископъ Перфурий»¹⁴. Про трьох же осіб, що нас цікавлять, сказано, що вони прийшли «с нима», тобто з обома — митрополитом та єпископом, та ще й спеціально зазначено, що перебували ці троє у почті митрополита. Тобто у першому посольстві. Отже, зараховувати сюди чернігівського єпископа немає ніякого сенсу. Таким чином, знову маємо, що спаський ігумен та боярин Петро Акеревич — дві різні особи¹⁵.

Не зміг С. Томашівський довести й що безіменний ігумен, згаданий під 1230 р. (у щойно проаналізованому фрагменті літопису) й під наступним роком як ігумен Петро — одна й та сама людина. Словом, цілком правомірно сумніватися в тому, що ігумен Спасо-Берестовського монастиря, названий під 1230 р., — Петро, обидва вони — Петро Акеревич, а усі троє — руський архієпископ, який виступав у Ліоні.

Вважаючи справу ідентифікації «рутенського архієпископа Петра» С. Томашівським та В. Т. Пашуто нерозв'язаною, погляньмо уважніше на другу частину їх побудов: хто з руських князів міг поставити у 1244—1245 рр. митрополита з власної ласки. Вчені таким вважали Михайла Всеволодовича¹⁶.

Підтримавши цей висновок, В. І. Ставицький спробував обґрунтувати його за допомогою норм канонічного права. Справедливо відзначивши, що відповідно до традицій, право висувати свого кандидата на митрополичий стіл мали у східній церкві собор єпископів та світський правитель стольного міста¹⁷, але з обов'язковим наступним затвердженням кандидата константинопольським патріархом. В. І. Ставицький вважає, що «досить було, щоб посаджений у Києві ординськими ханами князь реалізував своє канонічне право з «невеликим відхиленням», пославши обраного митрополита на затвердження не в Константинополь чи Нікею» (патріархат переживав скрутні часи), а до Ліону, де тимчасово перебував папа¹⁸. Це цілком справедливе й слушне припущення, проте, хибує в одній ланці: «посадженим ординськими ханами» київським князем у 1244—1245 р. був зовсім не Михайло Всеволодович.

Повернувшись з угорської втечі на початку 1242 р., Михайло не одержав від монголів жаданого Києва, через що навіть мешкав не у самому місті, а (що досить красномовно) «живяше подъ Киевомъ во Острове»¹⁹. Тим часом Батий віддав у 1243 р. «старійшинство серед князів» «в Русском языке» Ярославу Всеволодовичу владимиро-суздальському, що означало передачу йому Києва^{19a}. Саме у 1245 р.

¹⁴ ПСРЛ.— Т. 1.— Вып. 2.— Стп. 455.

¹⁵ С. Томашівський наполягав, що крапки у давніх літописах — річ декоративного характеру і що функції розділення частин речення належали сполучникам. Отже, коли б у розглядуваному тексті був сполучник, то був би незаперечний доказ. (Томашівський С. Боярин чи ігумен?— С. 172). Цікаво, що саме це й знаходимо у Никонівському літописі: «Съ ними же игумень Спаскы с Берестового и Петр Акеревич (!) столникъ Володимерь» (ПСРЛ.— Т. 10.— С. 101). Превісний текст у цьому місці дещо зіпсований (пропущений боярин Юрій, а його посада перенесена на Петра Акеревича), але знаменно, що пізніший літописець не лише розділяв ігумена Спаського монастиря та Петра Акеревича; так само очевидно, що у книжника не було сумнівів і щодо боярського достоїнства Петра.

¹⁶ Томашівський С. Предтеча Ісидора.— С. 272—273. Пашуто В. Т. Киевская летопись... — С. 302.

¹⁷ Докладніше про це див.: Соколов П. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века.— Киев, 1913.— С. 1.— 15; Лотоцький О. Автокефалія.— Т. 1: Засади автокефалії.— Варшава, 1935.— С. 65—79 / Праці Українського наукового інституту.— Т. XVI. Серія правнича, кн. 2; Лотоцький О. Автокефалія.— Т. 2: Нарис історії автокефальних церков.— Варшава, 1938.— С. 263—275 / Праці Українського наукового інституту.— Т. XXX. Серія правнича, кн. 4.

¹⁸ Ставицький В. І. Назв. праця.— С. 35, 37.

¹⁹ ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— Стп. 789.

^{19a} ПСРЛ.— Т. 1.— Вып. 2.— Стп. 470. Татари взагалі були дуже скептично настроєні щодо Михайла Всеволодовича. Див.: Dimnik M. Mikhail, Prince of Chernigov, Grand Prince of Kiev. 1221—1246.— Toronto, 1981.— P. 134—135.

«обдержашу Киевъ Ярославу бояриномъ своим Еиковичемъ Дмитромъ»²⁰. Отже, ніякого канонічного права висувати свого кандидата у митрополити Михайло Всеволодович після 1239 р. не мав*.

Цікаво, що С. Томашівський не помічає очевидного протиріччя в думці про «архієпископа Петра» як креатуру Михайла Всеволодовича. Вважаючи Петра київським митрополитом, згадки про якого нібито вилучені з джерел через прихильність митрополита до союзу з курією, історик не бентежиться тим, що натхненника цієї уніатської місії Михайла Всеволодовича пізніше проголошено православним святым, страстотерпцем.

Натомість справжній київський князь 1245 р.— Ярослав Всеволодович — цілком мав усі канонічні права й підстави для висунення власного кандидата у митрополити й посилання його на затвердження до папи. Ця обставина вказує нам на ще одне можливе місце, де шукати сліди загадкового «рутенського архієпископа Петра» — Владимир-на-Клязмі, Суздаль.

С. Томашівський, а слідом і В. Т. Пашуто, якого полонили ідеї свого попередника, спробували зробити формальний доказ із співставлення відомостей про татар архієпископа Петра на Ліонському соборі з «Повістю про битву на Калці» за Новгородським першим літописом. Обидва дослідники вважали, що теорії походження монголів у обох джерелах є ідентичними, а оскільки, мовляв, «Повість», на їхню думку, мала київське походження, то й Петро, знайомий з нею, є киянином^{21–22}. Проте, на наш погляд, співставлення текстів проведено дослідниками надто формально і, по суті, не доводить їх походження з одного джерела, або взаємозалежність. Наш аналіз цих відомостей, як спробуємо показати нижче, знову-таки приведе нас на землі Північно-Східної Русі, у Суздаль, а не у Київ.

Ось яку теорію походження татар викладає у Ліоні архієпископ Петро: «Я вважаю, що вони були останніми з мадіанітян, що втекли від лику Гедеона до найвіддаленіших частин сходу й півночі і залюднили місце жахливе й пустелю безлюдну, що Етривом зветься»²³. Як справедливо вказав С. Томашівський, ця версія походження татар ґрунтується на аллюзіях біблійних сюжетів боротьби Гедеона з мадіанітянами (Кн. Суд., 7, 1—25), однак не прямо, а через посередництво так званого «Одкровення Мефодія Патарського», пам'ятки, створеної у Візантії у VI—VII ст. Останню приписують єпископові міста Патар Мефодію²⁴. Головний зміст «Одкровення» — детальний опис подій, що передуватимуть кінцю світу, і між іншим, передрікання виходу з Етривської пустелі тих самих народів, що були загнані туди Гедеоном. На Русі звично використовували «Одкровення» для пояснення набігів чергових орд кочовиків. Так, у «Повісті временних літ» під 1096 р. міститься пояснення генези половців²⁵, у «Повісті про битву на Калці» (Суздальський літопис за Лаврентіївським списком, Нов-

²⁰ ПСРЛ.— Т. 2.— Стп. 806. Цього Дмитра бачив у січні наступного, 1246 р. у Києві й Платон Карліні. Див.: Томашівський С. Предтеча Ісидора.— С. 276.

* Щоправда, В. І. Ставицький вважає, що Михайло висунув Петра раніше 1243 р. (очевидно, у 1242 р.), але, по-перше, й тоді він не був київським князем, а, по-друге, коли й прийняти таке припущення, незрозуміло, чому на затвердження до Ліону Михайло послав Петра лише втративши Київ, а не 1242 р., і що йому заважало зробити це протягом трьох років?

^{21–22} Томашівський С. Предтеча Ісидора.— Т. 241—243; Пашуто В. Т. Киевская летопись.— С. 304—305; Пашуто В. Т. Очерки.— С. 65—67.

²³ Матузова В. И. Указ. соч.— С. 151. Відомості обох англійських джерел, які викладають промову Петра, текстуально практично співпадають. Цитуємо за «Великою хронікою» Матвія Паризького, теж саме маємо й в Анналах Бьортонського монастиря, див.: Там же.— С. 181.

²⁴ Жодному з двох відомих патарських єпископів «Одкровення» належати не може, через що зветься ще «Псевдо-Мефодієм» / див.: Откровение Мефодия Патарского // Словарь книжников и книжности Древней Руси.— Л., 1987.— Вып. 1.— С. 283—285.

²⁵ Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 242—244.

городський перший літопис²⁶) вперше дається інтерпретація походження татар. (Згодом ця версія походження монголів стане найпопулярнішою у Європі.)

На Русі «Одкровення Мефодія Патарського» було відоме, у всякому разі, до XII ст. у так званому «першому слов'янському перекладі» (за визначенням В. І. Істрина) і саме цей «переклад» використовував укладач «Повісті временних літ»²⁷, звідки його запозичили пізніші літописні зведення²⁸.

Виступ архієпископа Петра ґрунтувався на «Одкровенні». Та дослідники не помітили однієї деталі, на наш погляд, вирішальної: Петро називав татар «мадіанітянами», тобто буквально як у Старому завіті. До того ж Петро не називав джерелом своїх побудов саме «Одкровення», як це звично робили інші²⁹, і можна було б гадати, що архієпископ ґрунтувався безпосередньо на Книзі Судіїв, коли б не вжив назву пустелі «Етрив», куди Гедеон загнав нечестиві народи, якої немає у Біблії, але зустрічається в «Одкровенні». Отже, коли архієпископ Петро й цитував «Псевдо-Мефодія», то був погано з ним обізнаний.

Атестацію Петром татар як «мадіанітян» вважаємо вирішальною тому, що жодна з редакцій «Одкровення», відома на Русі, так само, як і у Європі, не містить цієї назви. Натомість у відомих текстах «Одкровення» фігурують «ізмаїлтяни», «сини Ізмаїлеві»³⁰, «ізмаеліти», оскільки на час створення «Одкровення» (а пам'ятка ця візантійського походження) реальною була загроза імперії з боку арабського світу, мусульман, яких, за християнською традицією, виводили від біблійного Ізмаїла, сина Авраама і невільниці Агар. Тому «Одкровення», використовуючи старозавітні сюжети боротьби Гедеона з мадіанітянами, послідовно замінює їх ім'я на ізмаїлтян. Користуючись Псевдо-Мефодієм, руські літописці також переносили на свої сторінки атестацію кочовиків, у тому числі й монголів, як «синів Ізмаїлевих».

Крім архієпископа Петра (у викладі двох англійських хронік) більше ніхто у Європі не називав татар «мадіанітянами». Лише одне угорське джерело зберегло ідентичну Петровій теорію походження татар, включаючи й найменування їх «мадіанітянами».

²⁶ «Одкровення» ввійшло як початкова частина у всі редакції «Повісті». Щодо походження пам'ятки, історії текстів див.: Повесть о битве на Калке // Словарь книжников и книжности.— С. 346—348. У Галицько-Волинському літописі під 1224 р. татар названо «моавитянами», тобто синами Моава, одного з синів Авраама (Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871.—С. 495), але вже під 1237 р. «ізмаїлтянами» і «агарянами» (Там же.— С. 518). Судячи з усього, «Одкровення» було досить популярне на Русі й безвідносно до теорій походження кочовиків. Його знав і цитував Мойсей Видубицький у промові на честь спорудження підпорої стіни Михайлівського собору Видубицького монастиря, якою завершується Київський літопис (10 липня 1198 р.): «И со преподобным Мефедьемъ, глаголемъ, днесъ бо събытъ божественныхъ словесъ его, яже положи въ своихъ ему написанихъ вѣщая» (ПСРЛ.— Т. 2.— Стп.—712). Місце «Одкровення», яке цитує видубицький ігумен, щоправда, зовсім не стосується «нечистих народів».

²⁷ Истрин В. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах: Исследование и тексты.— СПб., 1897.— С. 142—145.

²⁸ С. Томашівський вважав, що «автор оповіді 1223 р. не переписував свого попередника з 1096 р..., видно, він мав під рукою й інше джерело: або саме Откровение Мефодія Патарського, або вже готову теорію про походження татар, побудовану на тім же Откровенію» (Томашівський С. Предтеча Исидора.— С. 243). На жаль, у нас немає можливості докладно обґрунтувати свою точку зору, та вважаємо, що особливості літописних текстів «Повісті про Калкську битву» переконують у тому, що посилення на «Одкровення» походить саме з «Повісті временних літ».

²⁹ Таке посилення вважалося чи не обов'язковим, так чинили і руські літописці, і західноєвропейські хроністи. Жоден з них, згадуючи таку версію походження татар, не забув згадати Псевдо-Мефодія. Див.: Матузова В. И. Указ. соч.— С. 135—155; ПСРЛ.— Т. 1.— Вып. 2.— Стп. 445—446; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.

³⁰ Истрин В. Указ. соч.— Тексты.— С. 87, 119.

Місіонерські подорожі угорських домініканців, хоча й не такі знамениті, як наступні місії францисканців Джовані дель Пано-Карпіні та Гільйома де Рубрука, все ж не менш цікаві, а головне — добре документовані реляціями учасників подорожей. Місії угорських ченців пов'язані з поширенням у 30-х рр. XIII ст. через Русь чуток про існування десь на сході, понад Волгою, держави поганських мадьяр (Magna Hungaria). Відомі чотири місії, що, починаючи з 1231 р., намагалися відшукати цю овіяну легендами прабатьківщину та навернути у християнство поганських співвітчизників³¹. Учасником двох з них був брат Юліан. Перша його подорож описана братом Річардом, а про другу маємо докладний звіт самого Юліана у листі до єпископа Перузії Сільвія де Сальвіс.

Лист брата Юліана стосується останньої місії, яка відбулася у 1237 р. Домініканці подорожували через Русь. У Рязані вони зустріли двох учасників попередньої місії. У Суздалі ж брат Юліан мав за інформатора великого князя Юрія Всеволодовича. Через домініканця останній передав якісь листи монгольського хана до угорського короля, вилучені великим князем у татарських послів³². Юліан перебував у Суздалі десь у червні 1237 р., тобто як раз напередодні монгольської навали на Північно-Східну Русь.

Щодо походження татар, то Юліан чув традиційні руські пояснення: «В дійсності (татари.— *О. Т.*) звуться синами Ізмаїла, через що волюють, аби називали їх ізмаелітами»³³.

Та ще одну версію викладав Юліанові якийсь «руський священник», який згадав її принагідно, переписуючи для домініканця розділи з Книги Судіїв. Цей священник твердив, що «татари є мадіанітами, які воювали з синами Ізраїля, виявилися підкореними Гедеоном — про що мова у Книзі Судіїв. Після того ті мадіаніти втекли і оселилися над якоюсь рікою під назвою Тартар, через що й називаються татарами»³⁴.

На дивовижний збіг деталей цих двох «теорій» звернув увагу один С. Томашівський, та не надав йому серйозного значення³⁵. Тим часом є певна кількість дещо менш значних та досить показових збігів між інформацією Петра Акеровича на Ліонському соборі 1245 р. та відомостями угорця брата Юліана, що походять, очевидно, з уст невідомого на ім'я суздальського священника. Так, подібно до Петра, суздальський анонім не вказує джерелом своїх міркувань «Одкровення Мефодія Патарського», що на той час було досить дивним. Петро згадує місто Орнак (Ернак), яке захопили татари, і у листі Юліана маємо звістку про те ж місто під такою ж назвою³⁶. Архієпископ

³¹ Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров в XIII—XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Ист. архив.— М.: Л., 1940.— Т. 3.— С. 72—74; Dwa teksty do historii Węgrów i Tatarów w XIII wieku (Przeloz. G. Wolodzinowska-Taklinska, opr. L. Krzywiak) // Studia historyczne.— Wrocław, Warszawa, Krakow, Gdansk, Lodz, 1988.— Zesz. 2(121)— S. 281—306.

³² Dwa teksty.— S. 303—304. Відомості про цих татарських послів, очевидно, завдяки реляції Юліана, широко розійшлися по Європі. Вони були відомі Матфіїві Паризькому, про них же, скоплених на Русі й відправлених до угорського короля, писав якийсь угорський єпископ паризькому єпископові 10 квітня 1242 р. (лист у складі Великої хроніки Матфія Паризького). Див.: Матузова В. И. Назв. праця.— С. 135, 156.

³³ Dwa teksty.— S. 296—297.

³⁴ Про річку, яка дала назву народу, говорить й Матфій Паризький під 1238 р.: «Вважають, що вони (татари.— *О. Т.*), названі тартарами від [назви] однієї річки, що протікає по горах їх, через які вони вже пройшли, на ймення Тартар...» (Матузова В. И. Указ. соч.— С. 136, 138). Судячи з усього, багато з-поміж Матфіївих відомостей мають джерелом твори угорських домініканців. Точно таку ж версію походження назви татар знаходимо й у «Historia Tartarorum», рукописі, написаному в Польщі зі слів співучасника подорожі Пано Карпіні Бенедикта Поляка: «Вони називають себе тартарами від річки великої та бурхливої, що тече їхніми землями та зветься Тартар». Див.: Dwa teksty.— S. 305.

³⁵ Томашівський С. Предтеча Исидора.— С. 243.

³⁶ Там же.— С. 232.

Петро знає й про татарське посольство на Русь, описане Юліаном, а до того ж «монгольська девіза», за висловом С. Томашівського («Бог і син його — на небі, Чіархан — на землі»³⁷), майже текстуально співпадає з «девізою», поданою угорським домініканцем³⁸. Як і Юліан, архієпископ Петро сповіщає про наміри татар битися з римлянами, або захопити Рим³⁹.

Отже, вважати випадковим той факт, що лише архієпископ Петро на Ліонському соборі 1245 р. та невідомий на ім'я священник в Суздалі 1237 р. пояснювали походження татар в однаковий спосіб та при тому ще й такий, що був невідомий і, очевидно, чужий усім їхнім сучасникам, не можна. То чи не одна й та сама особа «руський духовник» у Суздалі та «рутенський архієпископ» Петро?⁴⁰

Хоча ми й не можемо вказати ім'я суздальського священника, це не применшує вірогідність нашого припущення перед гіпотезою С. Томашівського, оскільки головний аргумент останнього — простий збіг імен, невідповідність якого неможливо довести. В основу ж наших міркувань покладено аналіз збігу унікальної інформації двох руських священників, що, безперечно, є більш вагомим доказом їх ототожнення.

Певною суперечністю у нашому припущенні може здатися те, що архієпископ Петро аргументував свою теорію «Одкровенням Мефодія Патарського», а суздальський священник — Книгою Судіїв Старого завіту. Та, як зазначалося, коли Петро й цитував «Псевдо-Мефодія» (сам він про це не обмовився), то по пам'яті і вкрай невпевнено, плутаючи сюжети боротьби Гедеона з двох джерел*. З іншого боку, чи справді на підставі Книги Судіїв розповідав Юліанові суздальський анонім, чи домініканцеві лише так здалося, бо врешті, остаточний висновок — «про що мова у Книзі Судіїв» — належить Юліанові.

Примириати цю суперечливу непевність можна, не претендуючи на остаточність висновків, наступним міркуванням. Окрім вказаного вище «першого слов'янського перекладу» «Одкровення» відома ще так звана «повна інтерпольована (руська) редакція»⁴¹. Головною її особливістю є значне, порівняно з іншими редакціями, розширення епізодів боротьби Гедеона. Власне, сюди запозичено усю біблейську історію в повному обсязі⁴². Щоправда, не визначено час створення цієї редакції⁴³. Крім того, й у ній не знаходимо «мадіанітян», натомість — «ізмаїл-

³⁷ Матузова В. И. Указ. соч.— С. 152.

³⁸ Томашівський С. Предтеча Исидора.— С. 233.

³⁹ Матузова В. И. Указ. соч.— С. 152; Dwa teksty.— S. 303.

⁴⁰ Парадоксально, але С. Томашівський в одному з побіжних зауважень, поданих у примітках, ототожнює суздальського священника з ігуменом Петром Акеровичем, а отже, й архієпископом Петром: «Ще одна стороння звістка залишається, котру можна зв'язати з ігуменом Петром. Маю на думці того «руського духовного», що доставляючи угорському місіонерові Юліанові книгу Судіїв, звернув його увагу на походження татар від загнаних у пустелю Гедеоном мадіанітів. У зв'язку з тим, що сказано було раніше, про цю теорію (С. Томашівський має на увазі генеалогію татар, яка походить від «Одкровення», що, як бачимо, в даному контексті не зовсім доречно.— О. Т.), можемо поставити питання: чи не Петра Акеровича розумів тут брат Юліан? Це цілком можливо, однак далі гіпотези йти годі» (Томашівський С. Предтеча Исидора.— С. 285, пос. 19). Цей несподіваний в контексті усєї праці дослідника висновок дуже красномовний, адже прямо суперечить усій будові гіпотези С. Томашівського. Вважаючи Петра Акеровича киянином, вчений не зміг раціонально обгрунтувати його присутність у 1237 р. у Суздалі, при дворі Юрія Всеволодовича, не дружньо настроєного до Михайла Всеволодовича, якого С. Томашівський вважає патроном спаського ігумена.

* Це дуже дивна обставина, бо архієпископові Петру на соборі вчинили іспит з канонічних питань, і хоч він не знав жодної з древніх мов (грецької, єврейської, латині), він блискуче довів свою компетентність і виклав Євангеліє, задовольнивши самого папу Інокентія (див.: Матузова В. И. Указ. соч.— С. 180; Томашівський С. Предтеча Исидора.— С. 231—235). Однак така помилка цілком відповідає одній з характерних ознак руських літописів: їх автори досить часто помилялися, вказуючи джерело цитат, узятих з Писання.

⁴¹ Істрин В. Указ. соч.— С. 175.

⁴² Там же.— С. 177—231.

⁴³ В. Істрин вважав, що «з огляду на відсутність прямих вказівок, з певною

тян»⁴⁴. Та, по-перше, таке розширення біблійних сюжетів саме по собі провокувало плутанину, а, по-друге, можна припустити, що у ранніх списках «руської редакції» замість «ізмаїльтян» містилися «мадіанітяни»⁴⁵.

Та як би там не було, факт лишається фактом: обидва руські священники викладали абсолютно ідентичну інформацію, що може пояснюватися лише одним — їх тотожністю. На перший погляд, такому твердженню заважає та обставина, що один з них начебто має перебувати у Києві, натомість другий — у Суздалі. Та, як ми бачили, «матір городів руських» у 1243—1245 рр. знаходилася у володінні Ярослава Всеволодовича, і коли б він обирав кандидатуру на митрополичий стіл, то, ясно, з-посеред владими́ро-суздальського духовенства. Так само пізніше Данило Романович своїм номінатом зробив галицького священника (митрополит Кирило)⁴⁶. Як можна судити з повідомлень брата Юліана, безіменний суздальський священник був людиною досить близькою до великокнязівського двору, можливо — духівником великого князя Юрія, брата Ярослава, отже, мав бути помітною фігурою серед володимирського духовенства і цілком придатною для обіймання посади митрополита.

Давно вже минулись ті часи, коли під впливом великодержавної історіографії Росії дослідники віддавали перевагу візантійській церкві перед римською, вважаючи першу «вітчизняною», другу — «чужою»⁴⁷. Та серед історіографічних стереотипів ще й досі лишається апріорне припущення, що шляхи до союзу із Заходом розвідувала лише Південно-Західна Русь, в той час, як Північно-Східна залишалася непорушно вірною ортодоксії. Очевидно, що стосовно 40-х рр. XIII ст. така точка зору є ретроспективною екстраполяцією становища наступних десятиліть. Напередодні монголо-татарської навали на Русі досить нейтрально ставилися до католицизму⁴⁸, поодинокі ж випадки віронетерпимості провокувалися зусиллями грецького кліру. В умовах втрати віковичних підпор після катастрофи 1237—1240 рр. та з огляду на загальний занепад східної церкви, такі настрої мусили тільки посилюватися. Коли погодитися з думкою, що «архієпископ Петро» дійсно є митрополитом всея Русі, поставленим великим князем Ярославом Всеволодовичем, ми маємо визнати, що в ті трагічні часи, коли ще не

мірою вірогідності складення редакції можна відносити до XV ст.», та не наводив ніяких доказів цього, обмежившись констатацією такого роду: «Відносити ж далеко в старовину («руську редакцію».— О. Т.) мені здавалося б служити перш за все перешкодою сам тон і спосіб обробки, що не нагадує старину, а за своєю свободою вказує швидше на більш новітній час. Таким часом могла бути друга половина XV ст.» (Истрин В. Указ. соч.— С. 233, 241—242).

⁴⁴ Там же.— С. 119.

⁴⁵ Можливо, такий висновок не зовсім безпідставний: у пізніх літописах, зокрема, у Никонівському (XVI ст.), перемоги над татарами розцінювалися як аналогія перемог Гедеона саме над мадіанітянами; а самих татар часто називали мадіанітянами, їх землю — «Мадіамською» (ПСРЛ.—Т. 2.—С. 89; — Т. 13, 1 пол.—С. 183; Т. 13, 2 пол.— С. 490). Чи походять ці асоціації безпосередньо з Старого завіту, чи з «Одкровення», треба досліджувати спеціально. Та в кожному разі, те, що на татар переноситься назва «мадіанітяни» показово і змушує звернути на вказані відомості якнайпильнішу увагу. Показово, що «мадіанітянами» вважали татар і в XIV ст.

⁴⁶ Як не дивно, С. Томашівський вважав митрополита Кирила як раз ставлеником Ярослава Всеволодовича (Томашівський С. Предтеча Ісидора.— С. 287—288).

⁴⁷ Щодо національної ідеї, то треба визнати, що православної церкві, по суті церкві візантійській, вона була абсолютно чужою. Сповідуючи доктрини вселенської імперії, патріархат не визнавав суверенного існування державності в народів православної конфесії (докладніше див.: Соколов П. Указ. соч.— С. 9—54). Навіть дозвіл богослужіння на національних мовах, що звично розглядається як вияв прогресивності, в очах Константинополя насправді був ще однією ознакою неповноцінності «варварів» / див.: Pritsak O. Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea // Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge, Mass.— 1986.— V. X, № 3—4.— P. 281—282.

⁴⁸ Див.: Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII в. у своїх змаганнях до церковної унії // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка.— Львів, 1917.— Т. СХХІІІ—СХХІV.— С. 9 і наст.; див. також фактичний матеріал у кн.: Свідерський Ю. Ю. Назв. праця.— С. 96—122.

визначився остаточний результат монгольського завоювання Русі, кожний з активно діючих князів — Данило Романович, Михайло Всеволодович та Ярослав, — кожний на свій розсуд та у свій спосіб шукали союзу із Заходом, доки енергійні дії візантійської церкви та ординської адміністрації не поклали край цим зусиллям.

Одержано 10.05.89

Счастливая судьба постигла гипотезу С. Томашевского об отождествлении «рутенского архиепископа Петра», выступавшего на Лионском соборе 1245 г., с игуменом Спасо-Берестовского монастыря в Киеве — Петром Акеровичем. В современной историографии это предположение получило статус исторического факта. В сообщении предпринимается попытка отвергнуть устоявшееся мнение и предложить иную идентификацию загадочного киевского митрополита.

* * *

О. П. Реент (Київ), О. Є. Лисенко (с. Гора Київської обл.)

Участь робітничого класу України в боротьбі проти бюрократизму в державному апараті (1919—1920 рр.)

Аналізується участь робітничого класу України в пошуку форм боротьби з бюрократизмом у процесі формування державного апарату в період громадянської війни. Особлива увага приділяється піднесенню творчої ініціативи робітників, гласності і демократизму при розв'язанні найскладніших завдань радянського будівництва, висвітлюються основні напрями і перші результати цієї роботи.

В літературі, присвяченій історії становлення радянської державності на Україні, донедавна основний акцент робився на аналізі та узагальненні позитивного досвіду діяльності Комуністичної партії в справі залучення трудящих, насамперед робітничого класу, до управління державою. При цьому поза увагою дослідників залишалися численні труднощі, негативні явища та суперечності, притаманні складному і багатогранному процесу державного будівництва. Така позиція вчених значною мірою створювала у читачів уявлення про нібито безконфліктний, безболісний, позбавлений внутрішніх суперечностей і гострих колізій хід залучення пролетаріату до створення радянських органів. Однак документальні матеріали дають підставу говорити про те, що утвердження і зростання провідної ролі робітничого класу в процесі оволодіння мистецтвом управління в перші роки Радянської влади проходили в рішучій боротьбі з бюрократизмом, безвідповідальністю, місництвом, казенно байдужим ставленням до людей.

В. І. Ленін вважав особливо важливою боротьбу з бюрократизмом саме в переломні моменти, під час переходу від однієї системи управління до іншої, коли необхідно вирішувати поставлені завдання оперативно, зі знанням справи. «Ми повинні мати мужність сказати, що ми створюємо свій апарат стихійно, — підкреслював Володимир Ілліч. — Кращі робітники йшли і бралися за найтяжчі обов'язки і в галузі військовій і в галузі цивільній, брались дуже часто неправильно, але вмiли виправлятися і працювати. Співвідношення між цими, може, десятками мужніх людей і сотнями тих, які сидять і саботують або

напівсаботують, плутаючись в обсязі своїх паперів,— це співвідношення губило дуже часто наше живе діло в непомірному морі паперів. Ми повинні будемо якнайдокладніше вивчити це питання, яке досі вивчити не могли. Роки і роки повинні минути, роки і роки ми повинні вчитися, бо рівень культури наших робітників низький, робітникам важко взятись за цілком нову справу виробництва,— а тільки на самих робітників ми і можемо покласти в розумінні щирості і ентузіазму. Роки і роки повинні минути, щоб ми добились поліпшення нашого державного апарату, піднесення його — не в розумінні окремих осіб, а в повному його обсязі — на вищі шаблі культури»¹.

Після перемоги Жовтневої революції більшовицька партія доклала багато зусиль для залучення трудящих, насамперед робітників, до управління державою. Передові представники робітничого класу України за рекомендацією більшовицьких організацій направлялися на роботу в Ради. Вони становили кістяк ревкомів, пролетарської міліції, нового радянського суду і революційних трибуналів, надзвичайних органів по боротьбі з контрреволюційними елементами, Збройних Сил, відігравали провідну роль у діяльності ряду наркоматів, у проведеному масових політичних кампаній.

Таким чином, завоювавши політичну владу, робітничий клас республіки згуртував навколо себе широкі непролетарські маси, налагоджував діяльність радянського державного апарату, що мав служити інтересам трудового народу.

У процесі руйнування старого механізму влади і формування органів держави диктатури пролетаріату робітничий клас змушений був долати значні труднощі, пов'язані з налагодженням діяльності радянських установ. Зокрема, посилення боротьби з бюрократизмом, тяганиною і казенщиною в умовах громадянської війни стало об'єктивною необхідністю, оскільки вони створювали реальну загрозу нормальному функціонуванню державних і господарських установ, перешкоджали їх зближенню з широкими верствами трудящих. В. І. Ленін у березні 1919 р. писав: «Ми добре знаємо, що у нас ще багато хиб в організації Радянської влади. Радянська влада не чудесний талісман. Вона не виліковує відразу від хиб минулого, від безграмотності, від некультурності, від спадщини дикої війни...»²⁻³

Важливим кроком на шляху організації чіткої роботи державних органів став III Всеукраїнський з'їзд Рад, який затвердив першу Конституцію УСРР, визначив конкретні етапи радянського будівництва в республіці.

Непримиренну боротьбу з недоліками в діяльності державних установ вела партія більшовиків. У Програмі РКП(б), прийнятій її VIII з'їздом у березні 1919 р., було записано: «Тільки завдяки радянській організації держави революція пролетаріату могла відразу розбити і зруйнувати дощенту старий, буржуазний, чиновницький і судовий державний апарат. Проте не досить високий культурний рівень широких мас, відсутність необхідних навиків у справі управління у працівників, яких маса висуває на відповідальні пости, необхідність спішно залучати у важких умовах спеціалістів старої школи і забирати найрозвиненішу верству міських робітників на військову роботу, призвело до часткового відродження бюрократизму всередині радянського устрою. Ведучи якнайрішучішу боротьбу з бюрократизмом, РКП відстоює для цілковитого подолання цього зла такі заходи: 1) Обов'язкове залучення кожного члена Ради до виконання певної роботи по управлінню державою; 2) Послідовну зміну цих робіт з тим, щоб вони поступово охоплювали всі галузі управління; 3) Поступове залучення

¹ Ленін В. І. Промова на IV сесії ВЦВК IX скликання 31 жовтня 1922 р. // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 238.

²⁻³ Ленін В. І. Що таке Радянська влада? // Там же.— Т. 38.— С. 232—233.

всього трудящого населення поголовно до роботи по управлінню державою»⁴.

Однак в умовах громадянської війни, гострої класової боротьби використовувалися переважно адміністративно-командні методи державного керівництва, яким були притаманні насамперед зневага до конкретної особи, нетерпимість до інакомислення, байдужість до людських страждань тощо. Це особливо яскраво виявилось в діяльності Наркомату внутрішніх справ, різних відомств Червоної Армії, Ради Народного Господарства, керівних органів залізничного транспорту, в яких працювало багато буржуазних спеціалістів. «Наш держапарат, за винятком Наркомзаксправу, — писав В. І. Ленін, — найбільшою мірою є пережитком старого, найменшою мірою підданого корінній ломці. Він тільки злегка підглажений зверху»⁵.

Бюрократизація органів пролетарської влади спричиняла виникнення величезної паперотворчості у вигляді численних інструкцій, інформацій, анкет, звітів, збільшення обсягу листування, ускладнювала ведення реєстраційних книг, а головне — вимагала нових штатних одиниць. Розбуханню апарату сприяла також низька кваліфікація службовців, які нещодавно зайняли свої посади.

Налагодити чітку діяльність усіх структурних підрозділів пролетарської держави за таких умов виявилось надзвичайно складною справою. І там, де контроль з боку партійних організацій і робітничих колективів був ослаблений, негативні рецидиви старих методів управління виявлялися особливо помітно.

Небезпека посилення проявів бюрократизму і казенщини у діяльності державних органів полягала в тому, що їх маховик, розкручуючись, захоплював у сферу своєї дії поряд з буржуазними, контрреволюційними елементами трудящих, у тому числі простих робітників.

Процес боротьби з проявами бюрократизму в державному апараті базувався на відповідній юридичній основі. Типовим щодо цього правовим актом була постанова РНК УСРР «Про спрощення діловодства і листування в радянських установах» (квітень 1919 р.)⁶. Через півроку — 30 грудня 1919 р. — за підписом В. І. Леніна видано декрет ВЦВК, згідно з яким усі органи влади, відповідальні працівники радянських установ мали виконувати постанову VI Всеросійського з'їзду Рад про точне дотримання законів, ліквідацію тяганини, швидкий та уважний розгляд скарг громадян⁷.

Наприкінці квітня 1920 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли спільну постанову про дисциплінарні та адміністративні стягнення, що накладалися на працівників керівних органів і службовців радянських установ, які недбало ставилися до виконання своїх службових обов'язків і порушували трудову дисципліну⁸.

На реалізацію вказівок, що містилися у згаданих постановах, спрямували свою діяльність керівні органи Рад — виконкоми. Наприклад, 14 травня 1919 р. Київський губвиконком прийняв рішення про скорочення штату канцелярських працівників у радянських установах і встановлення більш тісного контакту з трудящими, а також про здійснення заходів для чистки державних органів від антирадянських елементів⁹. З цією метою при губернських і повітових виконкомах створювалися контрольні комісії, до складу яких входили і робітники. Згодом контрольна комісія Київського губвиконкому опублікувала в газеті «Більшовик» звернення до робітників і службовців, в якому,

⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 44.

⁵ Ленинский сборник.— М., 1959.— Т. XXXVI.— С. 422.

⁶ Известия ВУЦИК.— 1919.— 10 апр.

⁷ Декреты Советской власти.— М., 1974.— Т. VII.— С. 451—452.

⁸ Известия ВЦИК.— 1920.— 28 апр.

⁹ Известия ВУЦИК.— 1919.— 15 мая.

зокрема, зазначалося: «Трудова дисципліна можлива лише тоді, коли службовці і робітники проймуться усвідомленням її необхідності, коли вони зрозуміють усю злочинність чиновницького ставлення до своїх обов'язків. І це стане можливим тільки за умови широкої політичної і культурної роботи серед товаришів робітників і службовців. На жаль, коріння бюрократизму і саботажу так глибоко проникло в радянські установи, що на перших порах дуже важко боротися зі становищем, що склалося».

Комісія пропонувала негайно повідомляти їй про факти бюрократизму, недбальства і зловживань службовим становищем.

За рішенням Київського губвиконкому від 3 червня 1919 р. було створено спеціальну комісію з надзвичайними повноваженнями, яка в разі необхідності мала право ліквідувати радянські органи і звільняти з роботи всіх їх службовців. Відділи губвиконкому за вказівкою цієї комісії повинні були негайно скоротити свої штати не менш як на 25 %, позбавляючись при цьому в першу чергу кар'єристських елементів¹⁰.

У червні 1919 р. атестаційна комісія для контролю складу службовців різних державних установ була створена при Херсонському губвиконкомі. В цей же час Чернігівський губвиконком дав вказівку повітовим виконавчим комітетам провести чистку радянського апарату.

Для боротьби з бюрократизмом та ліквідації паралелізму в роботі органів Радянської влади спеціальним розпорядженням НКВС УСРР на початку 1920 р. було створено міжвідомчу атестаційну комісію, до складу якої входили й представники робітничих організацій. Масштаби та результативність її діяльності можна показати за матеріалами обстеження Одеської губернії. У радянські установи Одещини було розіслано близько 50 тис. анкет. Комісія переглянула штати раднаргоспу, губернського продкому, житлового відділу, ряду інших органів, оскільки попередні спроби скорочення штатів у них були безуспішними — через деякий час вони знову розросталися. В результаті перевірки комісія звільнила 624 службовці^{10а}.

Атестаційні та контрольні комісії в роки громадянської війни займалися виявленням у державному апараті контрреволюційних елементів, саботажників і очищенням радянських установ від некомпетентних осіб, які не вміли працювати з людьми, зловживали своїм службовим становищем.

Велику допомогу в боротьбі з бюрократизмом надавала більшовицька преса. У республіканських, губернських, повітових виданнях друкувалися передові й проблемні статті, полемічні замітки, в яких аналізувалися причини недоліків у діяльності державних органів і пропонувалися шляхи їх подолання. Так, 18 травня 1919 р. газета «Известия ВУЦИК» опублікувала статтю Д. Романовського «Внутрішній Колчак», в якій йшлося про конкретні заходи по боротьбі з бюрократизмом і канцелярщиною — спрощення діловодства, активізацію роботи всіх підрозділів державного апарату, зменшення непродуктивних витрат часу, енергії, праці, коштів тощо. Крім того, автор рекомендував «всебічно сприяти і заохочувати творчу ініціативу і самостійність працівників державних установ».

Цій же проблематиці були присвячені й інші публікації в партійній і радянській пресі. Наприклад, газета «Трудова комуна» (орган Клишівського міського і Суражського повітового комітетів КП(б)У) 27 травня 1919 р. повідомляла про рішення повітового відділу праці скоротити штати усіх установ на 25 % за рахунок колишніх спекулянтів, лавочників та інших осіб, що недбало виконували покладені на них обов'язки.

¹⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 2, оп. 1, спр. 447, арк. 4.

^{10а} Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 137, арк. 4—4 зв.

Делегати Полтавської губернської конференції КП(б)У, серед яких була більшість робітників, відзначили, що в боротьбі з бюрократизмом повинні брати участь усі члени партії, й висловилися за створення при «Віснику губкому» дискусійного листка, в якому публікуватимуться полемічні матеріали з питань налагодження роботи державних органів¹¹.

Газета «Красная правда» (орган Бахмутського повітвиконкому і повітового парткому) 18 лютого 1920 р. надрукувала статтю «Зло наших днів», в якій редакція звернулася до робітників за підтримкою діяльності комісії по чистці радянських установ: «Замість того, щоб писати анонімки в редакцію і в ревком, товариші і громадяни повинні набратися громадянської мужності і сміливо, відкрито, не приховуючи своїх імен, увійти із заявою в комісію, вказавши конкретний факт несправедливості або зловживання. ...Якщо саме населення, самі робітники не прийдуть на допомогу комісії в справі чистки установ від наносних елементів, то цілком вірогідно, що комісія може дещо пропустити, не викрити саботажників і контрреволюціонерів». Газета закликала робітників допомогти створити такі радянські установи, які б дійсно відображали волю трудящих.

Органи пролетарської влади повели рішучу боротьбу з бюрократизмом. 17 травня 1920 р. Бахмутський повітвиконком видав наказ, в якому, зокрема, наголошувалося: «...Зіткнувшись з фактом нарікань широких робітничих мас на існування в радянських установах бюрократизму, саботажу, нехлюйства, що проводяться особами, які не користуються довірям Радянської влади, шкурниками і просто елементами, що примазався до пролетарських організацій, повітвиконком рекомендує протягом 24 годин звільнити від служби осіб, про яких вже відбулись постанови комісії по чистці радянських установ». Згодом списки звільнених були опубліковані в газеті «Красная правда».

Велика роль у боротьбі з недоліками належала Робітничо-Селянській Інспекції. На відміну від Наркомату державного контролю, що здійснював нагляд за дотриманням законів, Наркомат РСІ, створений у травні 1919 р., був зобов'язаний контролювати, інспектувати та спрямовувати діяльність усіх державних органів.

Протягом 1919 р. при всіх губернських і повітових інспекціях України було відкрито бюро скарг та пропозицій. У зверненні контрольної комісії Київського губвиконкому з цього приводу зазначалося: «Не на словах, а на ділі Радянська влада вживає необхідних заходів для усунення зловживань, помилок, канцелярщини і всіх інших недоліків радянського механізму. Але завдання постійного систематичного вдосконалення радянських організацій може бути розв'язане лише в тому випадку, якщо самі робітники і селяни візьмуть у цій роботі енергійну участь»¹².

З метою уникнення хиб, притаманних буржуазному контрольному апарату, в 1920 р. було вирішено перетворити Робітничо-Селянську Інспекцію на широку представницьку установу. Робітничі колективи послали в інспекцію кращих своїх представників. Так, президія Полтавської губпрофради ухвалила для посилення апарату РСІ виділити по одному робітникові від кожної профспілки¹³.

Переважна частина робітників залучалася до роботи в РСІ через гуртки, осередки, групи сприяння, де вони спочатку навчалися здійснювати елементарні, а надалі й складніші контрольні-інспекційні функції. На 1 грудня 1920 р. в республіці діяв 921 фабрично-заводський гурток сприяння РСІ.

Основними формами участі трудящих у діяльності Робітничо-Селянської Інспекції були масові обстеження і літучі ревізії. У травні

¹¹ Більшовик (орган Полтавського губкому КП(б)У).— 1920.— 29 жовт.

¹² Известия ВУЦИК.— 1919.— 16 мая.

¹³ Більшовик (орган Полтавського губкому КП(б)У).— 1920.— 11 груд.

1920 р. до них залучалися 1759 робітників київських підприємств, у червні — 1857, у серпні — 1910. До обстеження Промбюро було залучено більш як 300 робітниць із жінвідділу, губпарткому і комсомолу. 363 робітники Харкова, об'єднані в 125 груп сприяння РСІ, з 16 по 31 серпня 1920 р. провели 15 масових обстежень і 11 літучих ревізій, за результатами яких до суду і ревтрибуналу за різні зловживання було передано справи на 7 осіб¹⁴.

Авторитет органів Радянської влади значною мірою визначався ставленням службовців державних установ до скарг і пропозицій трудящих. Робітники доклали багато зусиль, щоб розгляд скарг трудящих проводився неформально і давав вагомий результати. Наприклад, полтавські робітники протягом «Тижня червоноармійської скарги» (липень 1920 р.) зібрали 142 скарги, з яких 50 протягом короткого часу були задоволені¹⁵. Із 464 скарг, що надійшли в Донецьку губінспекцію з 15 березня по 1 серпня, 25 було передано в суд, а 117 задоволено¹⁶.

10 серпня 1920 р. було видано наказ № 164 Наркомату РСІ, в якому, зокрема, зазначалося: «...Окремі контрольні органи Робітничо-Селянської Інспекції недостатньо використовують матеріал, що є у них по інспекційно-контрольному спостереженню за діяльністю підзвітних установ. Інколи проводяться великі ревізії і їх матеріали залишаються в межах комісаріату. Складаються звіти, доповіді, записки і цим відділи обмежуються. Необхідно нагадати, що завданням інспекції є не тільки контроль, але й належне налагодження роботи радянського апарату та всіх його підзвітних закладів. Останні ж не отримують матеріалів обстежень і ревізій, висновків по них інспекцій, не мають всебічного контрольного-критичного висвітлення роботи, яке б могло служити основою будівництва їх апарату». Всіх завідуючих інспекціями зобов'язали доводити до відома державних органів дані обстежень і ревізій з відповідними висновками і пропозиціями¹⁷.

Місцеві органи РСІ стали активніше і конкретніше допомагати колективам радянських установ ліквідувати виявлені недоліки і хиби. Так, під час ревізії Вінницького повітового продкому (Подільська губернія) у серпні 1920 р. було встановлено відсутність у ньому затверджених штатів і перевищення кількості службовців. Наслідком ревізії, проведеної за участю робітників, стало скорочення штатів продкому у відповідності з реальними потребами¹⁸.

Діяльність РСІ по вдосконаленню державного апарату згідно з вищезгаданим наказом висвітлювалася в бюлетенях Робітничо-Селянської Інспекції, випуск яких в 1920 р. став регулярним. У них також розповідалися про результати роботи груп і осередків сприяння РСІ, подавався цікавий статистичний матеріал. Щотижня проводилися співбесіди співробітників центральних органів Робітничо-Селянської Інспекції, під час яких обговорювалася інформація про здійснювану роботу.

Успішній боротьбі з викривленнями партійної лінії в галузі державного будівництва сприяло також залучення якомога більшої кількості робітників у радянські органи. Значну роль у формуванні робітничого прошарку в них відіграли безпартійні конференції трудящих, на яких часто звітували відділи ревкомів та виконкомів, РСІ, раднар-госпі, а також обирали делегатів у комісії по допомозі державним установам. Наприклад, безпартійна робітничая конференція, що відбулася в Києві у липні 1920 р., направила 100 чол. для роботи в соціалістичній інспекції¹⁹.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 61, арк. 41.

¹⁵ Там же, оп. 1, спр. 61, арк. 41.

¹⁶ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 237, арк. 43 зв.

¹⁷ Там же, ф. 539, оп. 1, спр. 1, арк. 48.

¹⁸ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 186, арк. 59 зв.

¹⁹ Там же, спр. 145, арк. 3.

Таким чином, бюрократизму та іншим «рудиментам» буржуазного механізму влади робітничий клас Країни Рад протиставив творчу ініціативу, дисципліну, діловитість, гласність і демократизм при розв'язанні найскладніших завдань радянського будівництва.

Незважаючи на численні труднощі, пов'язані з відсутністю кваліфікованих кадрів, ворожим ставленням старого чиновництва до Радянської влади, низьким культурним рівнем трудящих, жорстоким класовим протиборством, робітники і селяни республіки спрямовували свої зусилля на вдосконалення державного апарату. Активна політична позиція передової частини трудящих, їх безпосередня участь у діяльності державних органів стали визначальними факторами в боротьбі з бюрократизмом, тяганиною, казенним ставленням до людей.

Досвід, нагромаджений у роки громадянської війни, збагачений новим змістом, має велике значення для здійснення соціалістичного народовладдя в сучасних умовах будівництва Радянської правової держави. Викорінення бюрократизму — цього соціального зла — можливе лише за умови залучення якнайширших мас трудящих до здійснення контролю за діяльністю керівних кадрів, неухильного розвитку засад самоврядування, виборності і конкурсності, організації ефективною системи вивчення громадської думки, регулярної звітності вищестоящих органів і, звичайно, нещадної боротьби з будь-якими спробами ущемлення законних прав та інтересів громадян, викриття і належної оцінки фактів бездушності і казенщини.

Одержано 05.03.90.

Анализируется участие рабочего класса Украины в поиске форм борьбы с бюрократизмом в процессе создания государственного аппарата в период гражданской войны. Особое внимание уделяется повышению творческой инициативы рабочих, гласности и демократизму при разрешении сложнейших задач советского строительства, освещаются главные направления и первые результаты этой работы.

В. І. Борисов (Ворсшиловград), О. В. Сердюк (Ворошиловград)

Здійснення більшовицької політики товарообміну на Україні (березень 1917 р. — лютий 1918 р.)

Висвітлюються основні напрями діяльності більшовицької партії по організації та здійсненню товарообміну на Україні у дожовтневий період, а також в перші місяці після перемоги соціалістичної революції.

У період боротьби за здійснення соціалістичної революції та встановлення Радянської влади помітне місце в діяльності більшовиків України належало питанням робітничого контролю за виробництвом і розподілом продуктів харчування та промислових товарів. В основу продовольчої політики партії була покладена програма товарообміну між містом і селом, яка фактично стала одним із засобів боротьби з голодом. До того ж ця програма мала на меті реалізацію важливого політичного завдання — зміцнення союзу робітничого класу і селянства. До речі, ця проблема протягом тривалого періоду привертає увагу дослідників¹. Однак важливо підкреслити, що її вивчення триває.

¹ Д о б р о т в о р Н. М. Борьба за хлеб на первом этапе диктатуры пролетариата // Борьба классов.— 1933.— № 1.— С. 40—52; Д а в ы д о в М. И. Борьба за хлеб:

До останнього часу науковці, відзначаючи політичну важливість товарообміну для зміцнення союзу робітничого класу і селянства, майже не звертали уваги на той факт, що програма товарообміну була центральною в агітаційно-пропагандистській діяльності з питань подолання продовольчої кризи не тільки РСДРП(б), але й інших партій, впливовим засобом залучення на свій бік широких трудящих мас як до перемоги Жовтня, так і в перші місяці встановлення Радянської влади. Поза увагою дослідників залишився такий важливий аспект цієї проблеми, як організація прямого і, як правило, безгрошового товарообміну між містом і селом.

Також слід відзначити і той факт, що на Україні були свої, відмінні від інших регіонів країни, особливості у здійсненні політики товарообміну, що часто не враховувались дослідниками. Нарешті, висвітлення цього питання розширює наші уявлення про масштаби діяльності партії більшовиків у період боротьби за встановлення і зміцнення влади Рад. У даній публікації авторами зроблено спробу, спираючись на документи, що не використовувались раніше, розкрити мало-досліджені аспекти цієї проблеми.

Після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції більшовики активізували свою агітаційно-пропагандистську і організаційну діяльність. Ця робота відбувалась в складних умовах воєнного лихоліття. Весь тягар війни і розрухи ліг на плечі трудящих міста і села. Їх становище дедалі погіршувалося. В країні не вистачало продуктів харчування і товарів першої необхідності. На підприємствах був збільшений робочий день. Зростали ціни на товари, а заробітна плата залишалась без змін чи підвищувалась у незначній мірі. Ще більше зросло абсолютне і відносне зuboжіння робітничого класу. Тимчасовий уряд передав організацію продовольчої справи на місцях губернським і повітовим продовольчим комітетам, міським думам і земствам, у яких переважали буржуазно-поміщицькі елементи. Усією своєю діяльністю Тимчасовий уряд засвідчував слова В. І. Леніна про те, що уряд не може дати народам Росії ні миру, ні хліба, ні повної свободи².

Влітку 1917 р. продовольча криза на Україні, як і в інших регіонах країни, загострилася. Так, у червні 1917 р. Катеринославський губпродком виконав 56% продовольчих нарядів для населення губернії, в липні — 37%, а серпні — лише 15%³. У серпні цього ж року для гірничозаводського населення східних районів Донбасу було отримано лише 13% наряда на борошно⁴. В районах Правобережної України ціни на продукти та предмети споживання у порівнянні з 1915 р. зросли на 400—500%⁵. Восени 1917 р. великі міста і промислові райони опинились перед реальною загрозою голоду.

Продовольственная политика Коммунистической партии и Советского государства в годы гражданской войны (1917—1920).— М., 1971.— 221 с.; В а р г а т ю к П. Л., С о л д а т е н к о В. Ф., Ш м о р г у н П. М. В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях.— Киев, 1986.— 625 с.; К о н д у ф о р Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (В ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.).— Киев, 1964.— 260 с.; К о р о л е в Б. И. Советская историография идейно-политической работы большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.— Киев, 1979.— 72 с.; К и т а н и н а Т. М. Война, хлеб и революция: Продовольственный вопрос в России 1914—октябрь 1917 гг.— Л., 1985.— 384 с.; К у р а с И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— Киев, 1978.— 315 с.; Т е р е щ е н к о Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917—1920).— Киев, 1986.— 256 с.

² Ленін В. І. Начерк тез (4) 17 березня 1917 року // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 2.

³ Центр. держ. арх. Жовтневої революції СРСР, ф. 1791, оп. 6, спр. 85, арк. III (далі — ЦДАЖР СРСР).

⁴ Центр. держ. іст. арх. УРСР у м. Києві, ф. 2161, оп. 1, спр. 158, арк. 72 об.

⁵ Трудовая Волянь.— 1917.— 12 окт.

В цих умовах партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним запропонувала революційну програму виправлення матеріального становища трудящих. Вона передбачала конкретні заходи по контролю за виробництвом і розподілом продуктів, введенню загальної трудової повинності, конфіскації і націоналізації поміщицького землеволодіння. «Кроки ці, — писав В. І. Ленін, — з безумовною неминучістю диктуються тими умовами, які створила війна і які навіть загострять в багатьох відношеннях післявоєнний час; а в своїй сумі і в своєму розвитку ці кроки були б *переходом до соціалізму...*»⁶.

Намічені В. І. Леніним заходи були визначені на основі розробленої ним революційної стратегії і тактики більшовицької партії в революції. Їх сутність полягала у тому, що перший етап революції закінчено, і наступним завданням був перехід до другого етапу революції, коли державна влада мала перейти до робітників і найбідніших селян. Подальший розвиток ці ідеї отримали після повернення В. І. Леніна з еміграції в його Квітневих тезах, а згодом були закріплені в рішеннях VII (Квітневої) Всеросійської конференції більшовиків.

Наприкінці травня 1917 р. В. І. Ленін підготував «Резолюцію про економічні заходи боротьби з розрухою», що була прийнята 3 червня 1917 р. делегатами першої конференції фабзавкомів Петрограда. Поряд з вимогами встановлення робітничого контролю за виробництвом і розподілом в цій резолюції ставилося завдання організації «в широкому, обласному, а потім і загальнодержавному масштабі обміну сільськогосподарських знарядь, одягу, взуття і т. п. продуктів на хліб та інші сільськогосподарські продукти»⁷. До того ж, в резолюції акцентувалась увага на «широке залучення міських і сільських кооперативів до участі у цій справі»⁸.

Остаточне оформлення політика товарообміну отримала в рішеннях VI з'їзду РСДРП(б). З метою негайного виправлення вкрай важкого матеріального становища трудящих з'їзд поставив завдання, що передбачало активне втручання робітничих організацій у галузь приватно-власницьких відносин для планомірного регулювання виробництва і розподілу. До найважливіших заходів, спрямованих на врятування країни від економічної катастрофи, з'їзд відвів і організацію правильного обміну між містом і селом, який мав спиратися на кооперативи і на продкомітети з метою постачання міста необхідними продуктами сільського господарства, а села — необхідними фабрикатами, сільськогосподарськими знаряддями, машинами тощо⁹.

Основні напрями економічної програми РСДРП(б), що віддзеркалювали зміст боротьби більшовиків з продовольчою і товарною кризою в країні, партійні організації прагнули роз'яснювати широким масам трудящих. Більшовицька преса надавала гострій критиці політику правлячих кіл, які намагались замість організації товарообміну взяти хліб у селян силою шляхом реквізицій¹⁰. У березні — жовтні 1917 р. більшовицька преса України надрукувала на своїх сторінках понад 30 праць В. І. Леніна, в яких розкривались різні аспекти програми боротьби з розрухою і голодом¹¹. Все це, звичайно, сприяло активізації революційної ініціативи трудящих.

Більшовицькі комітети України наполегливо підкреслювали необхідність налагодження товарообміну між містом і селом. Вони гостро

⁶ Ленін В. І. Листи з далека // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 54.

⁷ Ленін В. І. Резолюція про економічні заходи боротьби з розрухою // Там же.— Т. 32.— С. 191—192.

⁸ Там же.

⁹ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Авг. 1917: Протоколы.— М., 1958.— С. 258—259.

¹⁰ Звезда.— 1917.— 20 сент., 3 окт.; Голос социал-демократа.— 1917.— 19 окт.; Голос революции.— 1917.— 20 сент.

¹¹ Підрах. за: Видання творів В. І. Леніна на Україні, 1894—1970: Бібліограф. покажчик.— Харків, 1971.— С. 41—49.

критикували політику правлячих кіл, які прагнули до примусових дій щодо селян для забезпечення міста хлібом. Під впливом більшовицької агітації та пропаганди селяни втрачали довіря до Тимчасового уряду, місцевих органів влади, які брали хліб для діючої армії по цільовим нарядам, а в окремих випадках — навіть шляхом реквізицій. Так, селяни Таврійської губернії зажадали, щоб їм надали можливість «власними очима побачити, що хліб потрапить голодуючим», а селяни Київської і Харківської губерній самі почали супроводжувати хліб на фронт¹². На Волині, як відзначалося на засіданні губпродкому, селяни заявили, що не дадуть хліба навіть за підвищеними цінами, доки не буде здійснений відповідний облік і налагоджений товарообмін¹³. Активно виявляли своє негативне ставлення до продовольчої політики уряду і революційні солдати. У жовтні 1917 р. з'їзд солдатів — селян Південно-Західного фронту осудив примусові реквізиції хліба¹⁴. А газета Київського комітету РСДРП(б) «Голос социал-демократа» надрукувала лист солдата Марченкова, який писав, що у разі насильницької реквізиції хліба у селян солдати стануть на їх захист¹⁵.

Для подолання продовольчої кризи, зміцнення союзу робітників і селян більшовики докладали зусиль, щоб Ради, фабзавкоми і профспілки подавали селянам допомогу в збиранні врожаю, ремонті сільськогосподарських знарядь. Наприклад, 24 червня 1917 р. Горлівська районна організація Рад постановила відрядити 5% робочої сили підприємств на збирання хліба, а також для організації ковальсько-слюсарних парків по ремонту сільськогосподарських знарядь¹⁶. У липні 1917 р. більшовицькі Ради Щербинівської, Неелівської та Никитівської копалень звернулись з відозвою до селян, в якій йшлося про рішення направити на село робітників для збирання врожаю і ремонту сільськогосподарського інвентаря. Робітничий комітет заводу Гартмана (Луганськ), в якому переважали більшовики, для надання допомоги трудящим селянам у збиранні врожаю відрядив велику бригаду робітників заводу¹⁷. Катеринославська Рада організувала збирання врожаю на поміщицьких землях, оскільки їх господарі відмовились це робити. Робітничі загони очолювали комісари, призначені Катеринославським комітетом РСДРП(б)¹⁸. За результатами роботи робітники промислових центрів, що брали участь у збиранні врожаю, отримували різні продукти харчування, що було своєрідною формою товарообміну.

Поряд з цим реальна загроза голоду, що насувався, змушувала пролетарські організації і навіть адміністрацію підприємств звернутися до безпосередніх форм товарообміну. Перші спроби у цьому напрямі мали місце влітку 1917 р. У телеграмі уповноваженого головного артуправління на Петровських заводах в Єнакієво міністру продовольства Пешехонову від 10 серпня 1917 р. висловлювалося прохання дозволити заводу здійснити обмін заліза на хліб у кількості до 50 тис. пудів. А з огляду стану продовольчої ситуації в країні з 21 вересня до 6 жовтня 1917 р., який був зроблений працівниками міністерства продовольства, видно, що в той час прямий товарообмін використовували продовольчі органи багатьох областей країни, у тому числі і на півдні Росії¹⁹. Факти прямого товарообміну у дожовтневий період містяться

¹² Организация продовольственного дела в Харьковской губернии // Продовольственное дело.— 1917.— № 17.— С. 10—11; Известия Московского областного продовольственного комитета.— 1918.— 15 окт.

¹³ Вестник Вольнского губернского комиссара Временного правительства.— 1917.— 17 окт.

¹⁴ Трудовая Волянь.— 1917.— 14 окт.

¹⁵ Голос социал-демократа.— 1917.— 19 окт.

¹⁶ Звезда.— 1917.— 11 июля.

¹⁷ Донецкий пролетарий (Луганск).— 1917.— 19 июля, 1 авг.

¹⁸ Звезда.— 1917.— 26 сент.; 3, 12 окт.

¹⁹ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Март — окт. 1917 г. : Документы и материалы, ч. II. — Л., 1957.— С. 302, 316.

й в інших джерелах. Так, в пресі повідомлялося, що Кобинська і Терновська волості Кунянського повіту Харківської губернії ведуть мінову торгівлю з робітниками копалень: «здійснюється обмін овочів на ліс і вугілля, як в давнину, коли грошей в обігу не було»²⁰. Восени 1917 р. стихія натуробміну захопила багато підприємств України. Обмін вугілля, металевих виробів на продукти харчування здійснювали в той час пролетарські організації Кадієвських копалень, Костянтинівського, Донецько-Юр'ївського та Брянського (Катеринослав) заводів²¹.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції дефіцит продовольства та товарів першої необхідності ще більше загострився. Поряд з іншими причинами, про які вже йшлося, це пояснювалося й тим, що буржуазні верстви населення, усунуті від державної влади, намагались поглибити кризу в країні, придушити революцію голодом. Тяжке продовольче становище Радянської Росії посилювалося також ворожою політикою Центральної ради на Україні та антирадянськими діями генерала Каледіна в області Війська Донського, які спільними діями гальмували, а згодом і зовсім заборонили вивезення хліба та вугілля до Радянської Росії. Все це призвело до небаченої спекуляції продуктами, дезорганізації виробництва. За таких умов чиникла реальна загроза існуванню Радянської влади.

В зв'язку з цим В. І. Ленін, Рада Народних Комісарів зажадали «вжити найрішучіших заходів, щоб викоренити спекуляцію і саботаж, приховування запасів, злісну затримку вантажів та ін.»²². Поряд з цим Радянський уряд підвищив увагу до питань товарообміну між містом і селом. На початку листопада 1917 р. у своєму виступі на засіданні Петроградської Ради В. І. Ленін наголосив на необхідності встановлення негайного контролю над виробництвом і торгівлею, організації товарообміну, в результаті чого «робітники дадуть селянам тканини, залізо, а селяни дадуть хліб»²³.

Важливо підкреслити, що після перемоги Жовтневої революції курс партії більшовиків на посилення товарообміну зміцнювався державною владою, усією системою соціалістичних перетворень в народному господарстві країни. Перехід приватновласницьких підприємств до пролетарської держави створював можливість для реального здійснення змички між націоналізованими підприємствами і дрібнотоварним селянським господарством. Ця політика Радянської влади отримала підтримку з боку робітничого класу, серед бідняцьких і середняцьких верств села, а також була схвалена масовими революційними організаціями солдатів. Харківський губернський з'їзд Рад селянських депутатів, який відбувся в листопаді 1917 р., відзначив, що на селі є запаси продовольства, але для його отримання необхідно налагодити товарообмін. З'їзд ухвалив рішення підтримати більшовиків у справі його організації і не припускати у цьому ніякої стихійності. Аналогічні рішення схвалили селянські з'їзди Рад Херсонської і Подільської губерній²⁴.

З'їзд Рад селянських депутатів, що відбувся наприкінці січня 1918 р., висловився за обмін хліба на землеробні машини²⁵, а з'їзд селян-солдатів військ воєнних сполук Румунського фронту (листопад 1917 р.) — за реквізицію фабрик і заводів у капіталістів і організацію постачання селян промисловою продукцією на основі товарообміну^{25а}.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 1791, оп. 6, спр. 473, арк. 14.

²¹ Наша боротьба.— 1917.— 15 дек.; Известия Юга.— 1917.— 15 дек.

²² Ленін В. І. Рада Народних Комісарів Військово-революційному комітетові // Повне збр. творів.— Т. 35.— С. 85.

²³ Ленін В. І. Промова на засіданні Петроградської Ради робітничих і селянських депутатів разом з фронтовими представниками 4 (17) листопада 1917 р. // Там же.— Т. 35.— С. 59.

²⁴ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 17, оп. 1, спр. 15, арк. 63; спр. 17, арк. 137.

²⁵ Звезда.— 1918.— 30, 31 янв. 14, 15 фев.

^{25а} Голос революції.— 1917.— 25, 29 ноябр.

Всі ці рішення свідчать про підтримку продовольчої політики радянської держави трудящими масами.

Поступова націоналізація промислових підприємств створила сприятливі умови для активізації товарообміну. Продовольчі органи великих міст і промислових центрів України і Росії обмінювали вугілля, залізо, мануфактуру та інші вироби і сировину на продукти харчування. Так, у грудні 1917 р. — січні 1918 р. робітники Воскресенської копальні обмінювали вугілля на хліб у селян Полтавської губернії²⁶, а працівники націоналізованого металургійного Петровського заводу постачали селян дрібносортичним залізом в обмін на продукти харчування²⁷.

У грудні 1917 р. у Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад, який оголосив всі постанови й розпорядження Центральної Ради як антинародні недійсними і доручив Центральному Виконавчому Комітету Рад негайно розповсюдити на території Української Радянської республіки всі декрети й розпорядження Радянського робітничо-селянського уряду Російської Федерації: про землю, робітничий контроль над виробництвом, про демократизацію армії. Це прискорило процес реорганізації продовольчих органів, створення нового апарату на Україні, що підпорядковувався Радам. Таким чином, з грудня 1917 р. починається якісно новий етап у розвитку товарообміну на Україні.

В зв'язку з цим важливо зазначити, що у повоєнний період товарообмін переважно мав стихійний характер. Це призводило до розпорошення і так вкрай обмежених товарних запасів, перешкоджало планомірному постачанню населення продуктами харчування. До того ж така стихійність сприяла у ряді випадків тому, що товари опинялись у куркулів, різного роду спекулянтів, шахраїв. Отже, життя настійливо вимагало централізації процесу товарообміну між містом і селом. З цією метою Радянський уряд України здійснив ряд відповідних заходів. В першу чергу були зроблені організаційні зміни в нормуванні, спрямовані на вдосконалення розподілу. Скажімо, харківський губпродком розподіляв 60% мануфактури, а решту, тобто 40%, передавав приватному торговельному капіталу. З січня 1918 р. уся мануфактура йшла на товарообмін тільки через продовольчі комітети²⁸. Була взята на облік продукція фабрик і заводів, встановлений тісний зв'язок з Наркомпродом Радянської Росії та контроль за товарообміном. У більшовицькій пресі України друкувались повідомлення, інформації з проблем товарообміну, відповідні роз'яснення та вказівки РНК²⁹.

Важливо підкреслити, що велику допомогу в зміцненні централізації товарообміну на місцях подавали вищі органи влади Радянської держави. Зокрема, Наркомпрод тримав під своїм контролем поставки мануфактури у південні райони України. У січні 1918 р. ним було направлено мануфактури на адресу Таврійського губпродкому на 117006 крб.³⁰ З Катеринослава 18 січня 1918 р. Г. К. Орджонікідзе повідомляв В. Антонову-Овсієнку про те, що в губернії здійснено велику роботу по організації товарообміну і «завтра усю мануфактуру рушимо на село»³¹.

Чисельні факти свідчать, що в той складний час партійні організації України докладали зусиль для виявлення різних предметів першої

²⁶ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: фев. 1917—апр. 1918 гг.: Сб. документов и материалов.— Т. 3.— Киев, 1957.— С. 541.

²⁷ Донецкий пролетарий (Харьков).— 1918.— 24 янв.

²⁸ Продовольственное дело (Харьков).— 1918.— № 3—4.— С. 12.

²⁹ Донецкий пролетарий (Харьков).— 1918.— 28 янв.; Известия Екатеринбургского Совета рабочих и солдатских депутатов.— 1918.— 19 фев.

³⁰ Центр. держ. арх. нар. господарства СРСР, ф. 1943, оп. 4, спр. 278, арк. 122; Держ. арх. Кримської обл., фр.—1900, оп. 1, спр. 3, арк. 15.

³¹ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 85, оп. 6, спр. 14, арк. 12.

необхідності для їх обміну на продукти харчування. Так, Харківські робітники направили із своїх ресурсів для товарообміну на село у грудні 1917 р. 13 вагонів мануфактури, в січні 1918 р.— 26 вагонів, у лютому — 96 вагонів мануфактури³². Регулярно займалася питаннями централізованого товарообміну Південна обласна Рада народного господарства, яка здійснювала контроль за продукцією промислових підприємств Донецько-Криворізького басейну. У березні 1918 р. Орлово-Еленівська копальня отримала дозвіл і уклала договір про обмін вугілля на хліб з губпродкомом Таврійської губернії. За допомогою ПОРНГ був організований товарообмін і продаж продукції ртутного заводу «Ауербах і К°» і «Південно-Російської Кам'яновугільної промисловості» у кількості, необхідній для виплати заробітної плати. Деякі надлишки ПОРНГ реалізовувала самостійно, а хліб чи гроші передавались в райони, де був голод³³.

Розгортанню товарообмінних операцій на Україні багато у чому сприяли подальші організаційні та стимулюючі заходи Радянської влади. Зокрема, при губернських Радах були створені комісії по товарообміну, які на основі рішень урядових органів розробляли необхідні інструкції. Наочне уявлення про їх діяльність дає робота комісії, яка працювала у Херсоні. 4 березня 1918 р. комісія розподілила 26 вагонів мануфактури, підготувала документ по організації товарообміну. У ньому зазначалося, що при губпродкомітеті засновується комісія з функціями закупівлі хліба, розподілу та товарообміну. В комісію увійшли представники революційно-демократичних організацій. В завдання комісії входило: створення аналогічних комісій на місцях, об'єднання і спрямування їх діяльності, поліпшення роботи закупівельних органів; придбання предметів першої необхідності та їх правильний розподіл; організація агітаційних кадрів у губернському центрі і на місцях; застосування при необхідності ревізій та ін.³⁴. Аналогічні комісії створювалися і в інших губерніях України, що прискорило організацію централізованої системи товарообміну.

Стимулювала здачу хліба для обміну на вироби промисловості і телеграма заступника Наркомпрода Д. З. Мануїльського, що була відправлена у січні 1918 р. В ній йшлося про те, що «кожен селянин, який доставив на зсипний пункт хліб за твердою ціною, крім платні, отримує за нього по одному аршину текстилю за таксованою ціною за кожні 5 пудів доставленого хліба»³⁵. Для стимулювання активності селян використовувався також і так званий комунальний товарообмін. Він полягав у тому, що промислові товари, які поступали на обмін, відпускались не окремим особам, а селу. Така система товарообміну підштовхувала бідноту на боротьбу з куркульством, оскільки незаможники ставали зацікавленими у здачі усіх надлишків хліба на селі.

Помітну роль у розвитку товарообміну відіграли продовольчі загони. На Україні перші продзагони були створені на підприємствах ще до Жовтневої революції. Вони отримували хліб, як вже зазначалось, за участь у збиранні врожаю, ремонт сільськогосподарського інвентаря, а пізніше почали отримувати хліб шляхом його закупівлі і товарообміну. Такі продзагони, створені влітку і восени 1917 р. у Донбасі, обмінювали вугілля та залізо на зерно та борошно³⁶. Після встановлення на Україні Радянської влади діяльність продзагонів активізувалася і набула централізованого характеру. Однак за формами роботи їх діяльність була неоднозначною. Якщо в Полтавській губернії

³² Парт. арх. Харківськ. обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 2406, арк. 145.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4559, оп. 1, спр. 1, арк. 29, 34—35; спр. 2, арк. 2; спр. 10, арк. 4.

³⁴ Центр. держ. арх. народного господарства СРСР, ф. 2046, оп. 1, спр. 306, арк. 26, 33.

³⁵ Держ. арх. Кримської області, ф. р.—1900, оп. 1, спр. 3, арк. 8.

³⁶ ЦДАЖР УРСР ф. 4559, оп. 1, спр. 2, арк. 35.

діяли в основному воєнно-реквізиційні загопи, то у Таврійській, Катеринославській, Херсонській губерніях і в Донбасі переважна більшість продзагонів діяли як закупівельні комісії. Це певною мірою обумовлювалося тим, що саме в ці райони в основному направлялась мануфактура з Росії. Відчувалась також й близькість великих промислових центрів, які мали певні матеріальні можливості для товарообміну. Наприклад, Хортицький закупівельний продзагін працював таким чином: сходи незаможного селянства в навколишніх селах обирали своїх представників, які за участю продкомітетів обмінювали хліб на мануфактуру, використовуючи таким чином форму комунального товарообміну³⁷.

Важливо відзначити ту роль, яку відіграла в справі посилення товарообміну між містом і селом кооперація, незважаючи на те, що її керівництво часто дотримувалось буржуазних поглядів, не визнавало тверді ціни і державну монополію на хліб. Однак В. І. Ленін ще напередодні Жовтневої революції вважав необхідним використовувати пролетарською державою буржуазних кооператорів для розв'язання господарських питань. На Україні місцеві Ради почали контролювати діяльність кооперативних товариств і використовувати їх як контрагентів при організації ділових зв'язків з іншими регіонами країни. Акціонерне товариство в Таврійській губернії, що діяло на кооперативних засадах, уклало договір з ПОРНГ про поставки хліба в обмін на вугілля і кокс з Донбасу³⁸. Про масштаби і характер творчого співробітництва продовольчих органів і кооперації свідчать дані Наркомпроду за березень 1918 р. З них видно, що «в багатьох повітах, навіть цілих районах приватна торгівля зовсім зникла, і торгівля відбувається виключно торговельними споживчими лавками, через які і здійснюється розподіл продуктів. Так само через споживчі спілки і товариства проходить розподіл мануфактури, що вимінюється на хліб, вугілля тощо». За даними Наркомпроду, майже вся мануфактура в той період по 8 південним губерніям, включаючи також і Донецький басейн, на суму близько 20 млн. крб. (це понад 8 млн. аршин) була розподілена через товариства споживчих спілок півдня Росії³⁹.

Однак було б помилковим вважати, що в перші місяці Радянської влади товарообмін здійснювався лише за рахунок централізованих поставок Наркомпроду. Важливою особливістю здійснення товарообміну на Україні було саме те, що для товарообміну тут у досліджений період вишукано мануфактури на 12,7 млн. крб. За цю мануфактуру та інші промислові товари за перші чотири місяці після встановлення Радянської влади на Україні отримано 9 млн. 260 тис. пуд. хліба⁴⁰. Також важливо зазначити, що особливість товарообміну на Україні, починаючи з лютого 1918 р., певним чином обумовила окупація її території австро-німецькими військами. По мірі наближення окупантів селяни, побоюючись можливих реквізицій, особливо активно збували надлишки хліба. Найбільш поживавлено здійснювалося відправлення до Радянської Росії продовольства з Таврійської губернії. Лише у березні 1918 р. звідси відправлено 3 717 вагонів з борошном і зерном, зокрема, із Скадовська — понад 100 тис. пуд хліба⁴¹.

Отже, у зазначений період товарообмін між містом і селом мав важливе економічне і політичне значення. Він сприяв зміцненню союзу робітничого класу і селянства, посиленню економічних зв'язків між містом і селом. Зусилля партії більшовиків у галузі товарообміну, як

³⁷ Держ. арх. Дніпропетровської області, ф. 630, оп. 1, спр. 16, арк. 35.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4559, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

³⁹ Кабанов В. В. Октябрьская революция и кооперация (1917—март 1918).— М., 1973.— С. 131.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 45, арк. 62.

⁴¹ Держ. арх. Кримськ. області, ф. р.—2240, оп. 1, спр. 16, арк. 5; спр. 15, арк. 31—32, спр. 21, арк. 1, 3, 11.

й інші напрями їх боротьби з продовольчою кризою в країні, переконливо спростовують твердження буржуазних істориків про те, що революційна практика більшовиків в період підготовки Жовтня і встановлення диктатури пролетаріату дестабілізувала політичну обстановку, зруйнувала господарське життя в країні⁴². Таким чином, трудящі України в перші місяці після перемоги Жовтневої революції підтримали продовольчу політику Радянської влади, виявили творчу ініціативу у цій справі і не дозволили придушити голодом завоювання соціалістичної революції.

Одержано 19.09.89

Освещаются основные направления деятельности большевистской партии по организации и осуществлению товарообмена на Украине в дооктябрьский период, а также в первые месяцы после победы социалистической революции.

⁴² Суслов А. И. Современная англо-американская буржуазная историография о продовольственной политике в первые годы Советской власти // История СССР.— 1972.— № 3.— С. 190.

Є. П. Степанович (Київ)

Студентські наукові товариства на Україні в дожовтневий період

Порушуються маловивчені питання створення та діяльності перших студентських наукових товариств у вищих спеціальних навчальних закладах України у дожовтневий період.

Питання про діяльність наукових товариств у вузах України в дожовтневий період, крім суто історичного пізнання, має й певне практичне значення, оскільки перебудовні процеси в нашій країні не можуть обійти осторонь й діяльність вузів.

Необхідність поглиблення знань, здобутих студентами на лекційних та семінарських заняттях, набуття навичок дослідницької роботи та досвіду, впровадження її результатів у практику викликали до життя у дожовтневі часи таку форму організації наукової роботи слухачів вузів України, як наукові товариства. Виникали вони з ініціативи студентів та прогресивних викладачів, які сумлінно ставилися до підготовки майбутніх спеціалістів, допомагали хоча б частині з них додатково розширити коло своїх професійних знань. Спочатку такі товариства виникали в університетах і об'єднували в основному професорсько-викладацький склад. Згодом, з відкриттям вищих спеціальних навчальних закладів при них також стали створюватися наукові товариства, до яких входили переважно студенти.

Зацікавлені в науці і обдаровані слухачі вузів вступали до таких товариств, щоб обмінюватися інформацією, опрацьовувати наукову літературу по профілю, підвищувати рівень своїх знань, поліпшувати свою професійну підготовку.

Організація наукових товариств пов'язана ще з одним фактором. Вони стали рекомендуватися «як засіб проти студентських заворушень»¹, тобто заохочувалися, щоб відволікати студентство від політичної боротьби. Навіть таку потрібну для вузів справу міністерство

¹ Фроммлет Борис. Очерки по истории студенчества в России.— СПб., 1912.— С. 77.

освіти перетворило на казенщину і «спускало» відповідні циркуляри. Так, у липні 1899 р. в одному з них рекомендувалося спілкування між студентами і професорами, а також рекомендувалося робити все, «щоб наукові та літературні товариства не могли перетворюватися на організації, не терпимі у навчальних закладах»².

Деякі з новостворених студентських товариств спиралися на вже існуючі — університетські, використовуючи їх багатий досвід. Студенти Харківського ветеринарного інституту разом із студентами місцевого університету брали участь в діяльності «гуртка любителів природи». Перед гуртківцями з доповідями виступали провідні вчені-природознавці. Наприклад, професор М. Ф. Іванов у 1909 р. виголосив доповідь «Огляд теорії про спадковість у тварин та новітні дані на основі дослідів при зоотехнічному кабінеті Харківського ветеринарного інституту»³.

Не раз наукові інтереси студентства випереджали інститутські навчальні програми, зокрема, відгукувалися на актуальні технічні проблеми часу. Так, директору Харківського технологічного інституту 19 вересня 1902 р. було подано прохання групи студентів про організацію Технічного студентського товариства під керівництвом професорів Д. С. Зернова і Г. А. Латишева⁴. Статут такого товариства було затверджено 29 жовтня 1902 р. на засіданні учбового комітету інституту і в міністерстві народної освіти. У 1902 р. товариство об'єднувало 189 студентів, а в 1903 р. — 232⁵.

Метою технічного студентського товариства було сприяти розширенню знань та розвитку інтересу до техніки шляхом самостійної роботи його членів⁶. У статуті товариства зазначалося, що можливим є відкриття при ньому окремих секцій та гуртків з певними правилами. З часом директору інституту надійшли прохання про створення студентської бібліотеки під головуванням професора К. А. Красуського. Її було відкрито і в 1903 р. вона налічувала 390 томів. Незабаром при студентському товаристві було створено музей та фототипічний кабінет^{*}.

Провідні професори та викладачі виступали на засіданнях з доповідями на актуальні теми. В 1903 р. М. Д. Пільчиков говорив про невідомі промені, а Ф. М. Вер — про успіхи доменної справи в Німеччині, представлені на останній Дюссельдорфській виставці. Студенти М. Короткевич і О. Підвисоцький готували на обговорення доповіді — «Терміти та їх використання в металургії та для обробки металів» і «Хімія низьких температур»⁷. Члени товариства з інтересом знайомилися з новинками науки і техніки тому, що у той час, як вони самі стверджували, «техніка так швидко рухається вперед, а реформи програм вищих технічних шкіл удосконалюються так повільно, що мати повну уяву про прогрес техніки без додаткових установ, типу «технічних товариств», неможливо»⁸.

З 1903 р. товариство почало видавати свій збірник. Зважаючи на те, що практичні заняття слухачів спеціальних навчальних закладів стали «найвидатнішими факторами у справі набуття студентами практичних знань»⁹, члени товариства організовували екскурсії на фабрики та заводи. У 1903 р. відбулося 8 екскурсій студентів на чолі з

² Там же.

³ Отчет о состоянии и деятельности Харьковского ветеринарного института за 1909 г. — Харьков, 1910.—С. 65—66.

⁴ Харків, обл. держ. арх., ф. 770, оп. 1, 1902 р., спр. 432, арк. 71 (далі—ХОДА).

⁵ Сборник технического общества при Харьковском технологическом институте.— Харьков, 1903.— № 1—15.— С. 9.

⁶ ХОДА, ф. 770, оп. 1, 1902 р., спр. 424, арк. 11—16.

* Фототипія — вид плоского друку.

⁷ Сборник технического общества...— № 1.— С. 9.

⁸ Там же.— С. 13.

⁹ Там же.— С. 78.

викладачами на підприємства міст Павлодар, Катеринослав, Баку, Грозний, Москва, Полтава, Тростянець та ін.

30 жовтня 1910 р. учбовий комітет затвердив статут хімічної секції студентського технічного товариства. А на початку грудня того ж року група студентів звернулася до учбового комітету з проханням затвердити при інституті аеросекцію¹⁰. Бюро новоутвореної секції визначило своєю метою «розвиток інтересу до аерографії, дослідження та опис властивостей повітря, аеронавтики повітроплавання та аеротехніки». Студенти вивчали спеціальну літературу, проекти, що надходили до інституту. Наприклад, ними було розглянуто проект поручика Д. М. Чернушенка, що надійшов ще у 1894 р., та прохання виготовити повітряний корабель «літохід»¹¹, вивчено доповідь професора Петербурзького політехнічного інституту Найденовича на другому Всеросійському з'їзді повітроплавців про викладання повітроплавання в технічних вузах. В зв'язку з цим аеросекція студентського технологічного товариства 8 травня та 31 грудня 1912 р. зверталася в учбовий комітет з проханням про відкриття при інституті факультативного курсу з повітроплавання, який включав би лекції з повітроплавання, аеродинаміки, теорії стабілізації тощо¹².

Як свідчать архівні документи, бюро аеросекції працювало успішно. Піддаючись новим віянням, у 1912 р. воно подало прохання про присвоєння бюро імені капітана Л. М. Мацієвича, який був випускником інституту¹³.

Учбовий комітет, а за ним і міністерство народної освіти затвердили новий статут аеросекції та присвоїли їй ім'я капітана Л. М. Мацієвича¹⁴. Довгий час головою цього об'єднання був ведучий професор інституту Г. Ф. Проскура. Секція влаштовувала відкриті й закриті засідання (в 1915 р. таких засідань було 7)¹⁵, аерографічні вечори, виставки, проводила заняття в лабораторіях і майстернях інституту. Члени аеросекції вчилися на практиці літати на аеропланах, аеростатах і планерах, організували для пропаганди авіасправи публічні польоти, друкували свої праці у збірниках технічного студентського товариства, організовували екскурсії.

Секції та технічні товариства здійснювали обмін з іншими інститутами та товариствами своїми виданнями, літературою. У 1902 р. для студентського технічного товариства надійшли праці Вишого Катеринославського училища, Петербурзького політехнічного інституту та ін.¹⁶

На той час вже у багатьох вищих технічних навчальних закладах читались курси повітроплавання та існували лабораторії, які мали готувати наукові кадри з аеронавтики. Петербурзький, Ризький, Київський політехнічні інститути влаштовували факультативні курси з основ повітроплавання і легких деталей обладнання¹⁷. Ставилося завдання створити аеродинамічну лабораторію навчального характеру з влаштуванням малої аеродинамічної труби з відповідними вимірними приладами¹⁸.

Студенти не тільки знайомилися з основами аеродинаміки, а й самі створювали такі прилади і випробовували їх.

¹⁰ ХОДА, ф. 770, оп. 1, спр. 728, арк. 1.

¹¹ Там же, 1912—1916 рр., спр. 208, арк. 1—39.

¹² Там же, спр. 728, арк. 4, зб. 5.

¹³ Центр. держ. іст. арх. СРСР, ф. 1281, оп. 187, 1912 р., спр. 46, арк. 8 (далі — ЦДІА СРСР).

¹⁴ ХОДА, ф. 770, оп. 2, 1885 р., спр. 1281, арк. 1—27. Устав аеросекции имени капитана Л. М. Мацневича технического студенческого общества при Харьковском технологическом институте. — Харьков, 1913. — С. 6.

¹⁵ ХОДА, ф. 770, оп. 1, 1916, спр. 833, арк. 38.

¹⁶ Там же, 1902, спр. 424, арк. 10; 1912—1916 рр., спр. 728, арк. 2 зв.

¹⁷ ЦДІА СРСР, ф. 1276, оп. 10, 1914 р., спр. 968, арк. 5.

¹⁸ Там же, арк. 6.

Учбовим комітетом Харківського технологічного інституту 1 лютого 1914 р. було затверджено секцію холодильної справи¹⁹. Студенти одержали можливість проводити відкриті засідання, обмінюватися літературою. Секція визначала своєю метою вивчення науково-технічної справи, підготовку, читання та публікацію рефератів, наукових праць, присвячених цій проблемі. Студенти планували проведення екскурсій на виробництво з холодильними установками²⁰. Організація цієї секції, статут якої попередньо обговорювався студентами, сприяла, очевидно, проведенню II з'їзду з холодильної справи і відповідної виставки у Харкові з 29 квітня по 2 травня 1912 р.²¹. Учасником цього з'їзду та наступного, що відбувся у Москві, був організатор товариства, викладач інституту Г. Г. Скворцов, який двічі у січні і березні 1913 р. виступав з доповідями по темі холодильників на засіданні студентського наукового об'єднання. Організація секції та її функціонування значно випереджали діяльність у цьому напрямі міністерства народної освіти, яке ввело на прохання учбового комітету курс лекцій з холодильної справи в план занять тільки у 1915/1916 навчальному році.

З 30 жовтня 1910 р. при студентському технічному товаристві була організована і діяла хімічна секція²². Вона активно проводила свою роботу, і в 1915 р. до неї входило 557 студентів²³. У тому ж році при товаристві діяла фотосекція, яка налічувала 168 членів. Технічне товариство проводило відкриті засідання і щорічно підбивало підсумки своєї діяльності. Так, на загальних зборах цього студентського об'єднання 24 січня 1915 р. студент П. Троїцький зробив доповідь на тему «Математична символіка психічних явищ»²⁴. Діяльність гуртків у Київському політехнічному інституті (КПІ) розпочалася в основному з 1903 р., але, на жаль, документів про їх існування збереглося зовсім мало. Наприклад, студентський хімічний гурток виник з ініціативи професора М. І. Коновалова²⁵, який проводив бесіди із своїми учнями. Крім того, члени цього гуртка готували і читали реферати на різні теми з хімії²⁶.

Є свідчення про роботу в КПІ 1905/1906 навчальному році механічного гуртка. В той час при ньому з ініціативи професора М. А. Артем'єва було організовано секцію повітроплавання. Її головою було обрано у 1908 р. професора М. Б. Делоне, старостою — студента механічного відділу В. Ф. Боброва (в майбутньому ректора КПІ, директора Київського авіаційного інституту)²⁷.

Поштовхом до активізації діяльності гуртка, за словами М. Делоне, послужила лекція з питань повітроплавання професора Московського університету М. С. Жуковського, яка відбулася в грудні 1908 р. у Києві. Після цього, на прохання студентів, М. Делоне прочитав у фізичній лабораторії КПІ лекцію на аналогічну тему²⁸.

Члени гуртка повітроплавання виступали з повідомленнями, будували моделі та літали на них, купували необхідну спеціальну літературу і виписували журнали з аеронавтики французькою та німецькою мовами.

¹⁹ ХОДА, ф. 770, оп. 1, спр. 809, арк. 42.

²⁰ Устав секции по холодильному делу технического студенческого общества при Харьковском институте.— Харьков, 1914.— С. 7.

²¹ ХОДА, ф. 770, оп. 1, 1913 р., спр. 764, арк. 3.

²² Там же, 1915 р., спр. 809, арк. 3.

²³ Там же, спр. 833, арк. 37.

²⁴ Там же, 1916, спр. 833, арк. 34.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 637, 1908 р., спр. 1, арк. 243—245.

²⁶ Очерк развития и современного состояния химического отделения. — Киев, 1913.— С. 189.

²⁷ Карацуба С. І. Київське товариство повітроплавання // Нариси з історії природознавства і техніки.— 1972.— Вип. XVI.— С. 77.

²⁸ Из истории Киевского политехнического института.— Киев, 1961.— Т. 1 : 1898—1917.— С. 246.

При секції працювали різні комісії, для розгляду проектів, а також музейна та адміністративна — для збору грошей на побудову аеродинамічної труби. Рада КПП затвердила 14 березня 1909 р. і передала на розгляд в міністерство народної освіти статут гуртка повітроплавання. Згідно з цим документом, його членами могли бути «особи непричетні до інституту, але бажаючі брати участь в діяльності гуртка», якому надавалося «право створювати капітали»²⁹. Це активізувало любителів.

З ініціативи професора М. Б. Делоне та під тиском студентів, зацікавлених в опануванні передових знань, з осені 1909 р. в КПП став викладатися необов'язковий курс повітроплавання. У рапорті директору інституту професор вказував, що це найдешевий засіб організації вивчення повітроплавання³⁰.

Для кращої постановки справи викладання необхідно було обладнати лабораторії, виготовити аероплан, планер тощо. На все це одразу потрібно було 14 000 крб. та по 1000 крб. на рік. Гурток КПП став ядром Київського товариства повітроплавання. 200 студентів-гуртківців слухали лекції з теорії авіації. Душею товариства став його голова — професор М. Б. Делоне, який разом з синами побудував кілька планерів³¹. У травні 1910 р. в Києві демонструвався літак з бензиновим двигуном. Його автор — викладач інституту А. С. Кудашев — 28 травня на Сирецькому іпподромі випробував свій літак³².

Випускник КПП І. І. Сікорський зробив значний вклад у розвиток авіації. У 1913 р. він побудував важкий 4-моторний літак «Ілля Муромець»³³. Один з перших гуртків повітроплавання — Київський — виховав і об'єднав у своїх рядах багатьох талановитих конструкторів. Серед них — Д. П. Григорович, А. С. Кудашев, А. Д. Карпека, А. М. Свиніків, брати Касьяненки, П. М. Нестеров, Ф. Ф. Терещенко та ін.³⁴

Гуртківці проводили велику пропагандистську роботу серед населення Києва. Публічні лекції та виставки, підготовлені за участю викладачів та студентів, привертали увагу любителів авіації у 1909—1913 рр. Близько 30 кваліфікованих доповідачів з професорів та викладачів політехнічного інституту й університету, військових пілотів та ведучих конструкторів товариства двічі на тиждень читали лекції. Секретар ради Київського товариства повітроплавання (КТП) Г. М. Риндик і член спорткомітету цього товариства Г. П. Адлер щотижня на зборах виступали з оглядом нової світової та вітчизняної літератури. Двічі на місяць у науково-технічному комітеті КТП проводились науково-технічні бесіди та консультації³⁵.

Науково-технічна база гуртка КПП, який був складовою частиною Київського товариства повітроплавання, стала основою для розвитку авіації в країні. Під час першої світової війни в майстернях КПП виготовлялися та лагодилися літаки. Гурток повітроплавання цього інституту відновив свою діяльність у 1923 р. як авіаційне наукове товариство.

У 1909 р. наукові товариства при інститутах активізували свою діяльність і стали щорічно видавати звіти (або звітуватися) як перед своїми членами, так і перед керівництвом інституту. За розпорядженням міністерства народної освіти товариства реєструвалися і затверджувалися в охоронних відділах міністерства внутрішніх справ. Пропонувалося в правління гуртків вибирати провідних професорів інсти-

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 640, 1910, спр. 304, арк. 2.

³⁰ Из истории Киевского политехнического... — С. 247.

³¹ Киевская мысль. — 1909—22(9) авг.; 3 сент. (21 авг.).

³² Карацуба С. І. Назв. праця. — С. 79.

³³ Абарбарчук С. Біля витоків авіації // Вечірній Київ. — 1983. — 10 листоп.

³⁴ Труды института истории естествознания и техники АН СССР. — М., 1962. — С. 45.

³⁵ Карацуба С. І. Назв. праця. — С. 80.

туту. Головою інженерного гуртка в КПІ у 1909 р. було обрано професора Є. О. Патона³⁶, у 1912 р.— Г. Д. Дубилера. Правління хімічного гуртка у 1909 р. очолив Л. В. Писаржевський. На тому ж засіданні, коли його обирали, було прийнято рішення присвоїти гуртку ім'я М. І. Коновалова — улюбленого професора студентів³⁷. У 1908 р. почесним головою агрономічного гуртка обрали професора П. Р. Сльозкіна³⁸.

У складі агрономічного, інженерного та хімічного гуртків працювали секції з питань організації доповідей, проведення практики, а також видавничі, музичні, бібліотечні й екскурсійні. Вони почали свою діяльність у різні часи.

У 1909/1910 навчальному році було проведено 6 загальних зборів інженерного гуртка, на яких було прочитано 8 доповідей. З проведенням таких заходів кількість членів цього гуртка зростала. В середньому на кожних зборах були присутніми близько 80 студентів. В засіданнях брали участь професори інституту Є. О. Патон, С. П. Тимошенко, Г. Д. Дубилер, М. Ф. Іванов, викладачі П. В. Рябцевич, М. В. Терпухов та ін. З доповідями виступали як студенти, так й викладачі. Професор Г. Д. Дубилер 26 січня 1910 р. прочитав доповідь про планування міст, у якій зробив наголос на відповідальності за розробку та втілення в життя проектів міст та окремих архітектурних будов, необхідності вироблення у гуртківців принципів наукового мислення. 6 квітня 1910 р. професор С. П. Тимошенко прочитав лекцію на тему: «Нові методи розв'язання завдання витривалості». Студенти Чалишев, Гінце, Верисаєв у різний час виступали з доповідями про опір матеріалів³⁹. Всього у 1910 р. в КПІ налічувалося понад 50 студентських організацій⁴⁰.

Важливим досягненням у діяльності гуртків цього інституту стало органічне поєднання теорії з практикою. У 1911/1912 навчальному році професор М. А. Воропаєв прочитав майбутнім інженерам, які цікавилися технічним обладнанням нових залізничних станцій, лекцію «Витривалість і служба колії». Незабаром після неї гуртківці побували на станції Жмеринка, де ознайомилися з розташуванням колій, центральною стрілкою, вокзалом та іншими спеціальними системами. Все це згодом знадобилося їм у практичних діях на станції.

Значний інтерес члени інженерного гуртка приділяли новобудовам Києва. Студент І. Шабалин доповідав про будівництво залізничних митних пакгаузів та віадука на Безаківській (нині Комінтерна) вулиці у Києві.

Провідні викладачі інституту виступали перед гуртківцями із своєрідними звітами та організовували екскурсії на місця будівництва. За проектом професора М. П. Рижкова в той час споруджувався великий аудиторний зал комерційного інституту. Студенти ознайомилися з основами технічного будівництва, новими просторовими системами, а також оглянули залізобетонне перекриття будинку і музей товарознавства. Це сприяло розвитку інженерного мислення. Протягом значного часу на засіданнях міської думи обговорювалося питання про побудову нової каналізаційної системи у Києві. В листопаді 1911 р. гуртківці разом з професором В. Ф. Івановим оглянули новий спосіб штучного пониження ґрунтових вод для влаштування основи збірного резервуара при насосній каналізаційній станції міста.

Визначний спеціаліст в галузі мостобудування — професор Є. О. Патон — керував будівництвом Черкаського мосту через Дніпро.

³⁶ КПІ. Інженерный кружок: Отчет о деятельности инженерного кружка за 1909—1910 гг.— Киев, 1910.— С. 3.

³⁷ Очерк развития и современного состояния...— С. 183.

³⁸ Агрономический кружок при КПИ.— Киев, 1913.— С. 18.

³⁹ КПИ. Інженерный кружок: Отчет о деятельности...— С. 3.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 860, 1910, спр. 71, арк. 3.

Студенти побували на будівництві, де спостерігали за спорудженням ферм та за безпневматичною клепою. А з часом на засіданні інженерного гуртка студент А. К. Сиволап продемонстрував діапозитиви про встановлення кесонів мосту⁴¹. На той час цей вид робіт був передовим у зведенні основи мостів.

Хоча в КПІ й не читався курс холодильної справи, гуртківці виявили інтерес до цієї нової технічної галузі знань. Разом з професором В. Ф. Івановим вони оглянули будівництво Бессарабського ринку в Києві, де проводилися підготовчі роботи по влаштуванню холодильників⁴².

Відділ навчальних посібників у 1910—1912 рр. на зібраних студентами гроші видав «Навчальні карти» (в 4-х планшетах) для завдань з топографічного креслення та вправ по земляному полотну; лекцію з початкової геодезії І. Р. Левицького; епюри з нарисної геометрії; плани портів та іншу необхідну літературу⁴³. Інженерний музей поповнювався експонатами, що були придбані за рахунок студентських внесків. Серед них були зразки будівельних матеріалів, різні моделі металургійних печей тощо⁴⁴.

Для кращої підготовки спеціалістів в інститутах рекомендувалася одно- чи двомісячна практика студентів на виробництві. Проте організація місць на заводах та фабриках не входила до обов'язків керівництва вузів. Студенти самі займалися підшукуванням місць для проходження практики.

У 1909—1910 рр. широку роботу розгорнуло бюро по організації практики для студентів-гуртківців. Воно зверталось до земств, міських голів, приватних підприємців та господарств з пропозицією прийняти студентів на практику. В результаті розісланих у 1910 р. 775 «звернень» інженерний гурток зміг забезпечити 43 студентам місця для проходження практики в земствах, інженерно-будівельних організаціях, залізничних закладах і конторах⁴⁵. У 1911—1912 навчальному році подібних пропозицій було вже понад 50 для 133 студентів⁴⁶. Попільшилася справа з добором місць у результаті створення і поповнення спеціальної казни бюро. Відтоді кожний студент, який з допомогою бюро влаштувався на практику, віддавав на утримання бюро 6% свого доходу. Ці гроші витрачалися на різні необхідні канцтовари⁴⁷.

Згадки про трудову комісію є у справах Харківського технологічного інституту, але про її діяльність майже нічого не відомо. Вона була організована 20 листопада 1910 р. і діяла, як свідчать архівні документи, ще і в 1916 р.⁴⁸

Постійну орієнтацію на практику мали члени хімічного гуртка КПІ та його правління, де, зокрема, існувала екскурсійна комісія. У 1913 р. гуртківці побували на різних фабриках та заводах Києва, цементному, рафінадному, маслорідинному, шкіряному та ін., де знайомилися з виробництвом⁴⁹.

Бібліотечка хімічного студентського гуртка існувала на тих же умовах, що й аналогічне зібрання інженерного. Туди надходили передплатні видання, записки лекційних курсів, які не були видані, студент-

⁴¹ КПІ. Отчет о деятельности правления Инженерного кружка за 1911—1912 академический год.— Киев, 1912.— С. 11.

⁴² Там же.— С. 15—16.

⁴³ Там же.— С. 11.

⁴⁴ Там же.— С. 20.

⁴⁵ КПІ. Инженерный кружок. Отчет о деятельности...— С. 7.

⁴⁶ КПІ. Инженерный кружок: Наказ комиссии по прискаанию летних практик и список практик, поступивших в 1912—1913 учебном году.— Киев, 1913.— С. 3.

⁴⁷ КПІ. Инженерный кружок: Отчет о деятельности...— С. 6.

⁴⁸ Агрономический кружок при Киевском политехническом институте.— Киев, 1913.— С. 29.

⁴⁹ Очерк развития и современного состояния химического отделения / Под общей редакцией декана химического отделения профессора В. Г. Шапошникова.— Киев, 1913.— С. 196—198.

ські розрахунки парових котлів, фабрик, заводів тощо. Гурток на свої кошти видав у 1913 р. «Таблицю періодичної системи елементів», «Зошит з кількісного аналізу», «Опалення та вентиляція», лекції з термодинаміки, з технології поживних речовин та інші потрібні студентам в процесі підготовки до екзаменів підручники та тексти лекцій⁵⁰.

У 1909—1910 рр. на засіданнях гуртка хіміків було прочитано близько 30 доповідей як викладачами, так й студентами. В той час у філософії точилася боротьба між матеріалістами та ідеалістами. Значна кількість хіміків сповідувала матеріалістичні погляди. Ці питання хвилювали й членів хімічного гуртка. Було обговорено ряд доповідей на ці теми, і, зокрема: «Філософія хімії». Професори та викладачі, які брали участь у роботі гуртків, порушували питання, що стосувалися підготовки спеціалістів за новою предметною системою навчання. Професори М. М. Тихвінський та В. Г. Шапошников на засіданнях гуртка виступали з лекціями, присвяченими цьому питанню⁵¹.

Час від часу поповнювався музей хімічної технології при хімічному гуртку. В основному це робилося за приватний рахунок. Але користуватися експонатами та колекціями з целюлозного, паперового, масляного, асфальтового, ситцевого, бетонного та інших виробництв студенти-гуртківці майже не мали можливості. Основною причиною цього було те, що всі багатства музею склалися у підвалах, бо не було виділено, як, до речі, й більшості гуртків, приміщення.

Крім вказаних товариств, аналогічні об'єднання діяли в інших навчальних закладах — Харківському ветеринарному, Київському комерційному інститутах та інших вузах. Проте їх діяльність дещо відрізнялася від вищезгаданих тим, що у їх роботі на рівних правах брали участь і викладачі, і студенти.

Отже, з вищенаведеного матеріалу видно, що студентські наукові товариства та гуртки при вищих спеціальних навчальних закладах наприкінці XIX — на початку XX ст. ставили своєю метою підвищення науково-професійної кваліфікації шляхом ознайомлення з науковою літературою, посилення зв'язку з практикою, підготовки та обговорення наукових рефератів, самостійної роботи в лабораторіях.

Провідні вчені-професори, викладачі керували студентськими науковими товариствами, виступали на їх засіданнях з доповідями, брали активну участь у підготовці практичних робіт студентів-винахідників, схильних до наукової роботи. У процесі виховання майбутніх кадрів технічної інтелігенції об'єднання слухачів вузів відіграли помітну роль. Виникаючи і розвиваючись стихійно, вони не мали чіткої системи свого функціонування. Однак частину своїх задумів їм вдалося здійснити. Однією з головних цілей їх діяльності, крім наукового пошуку та розробок, було тісне згуртування студентів в рамках наукових товариств. Ми не маємо прямих свідчень участі наукових об'єднань у революційній діяльності, але є всі підстави твердити, що крім наукової літератури студенти, обмінювалися ще й забороненою. Прізвища гуртківців зустрічаються у різних поліцейських донесеннях.

Діяльність наукових гуртків у вузах сприяла поширенню технічних знань як серед студентства, так і серед населення вузівських центрів. Звернення наукової молоді до нерозроблених питань в науці на той час, зокрема таких, як холодильна справа, повітроплавання, сприяло розвитку цих напрямів науки на Україні. Студентська молодь згодом поповнювала кадри науковців та фахівців для цих галузей.

Одержано 23.05.88

Освещаются малозученные вопросы создания и деятельности первых студенческих научных обществ в высших учебных заведениях Украины в дооктябрьский период.

⁵⁰ Там же.— С. 195.

⁵¹ Там же.— С. 198.

Трибуна Молодого Автора

Ж. М. Мона (Сімферополь)

Особливості колгоспного будівництва в Кримській АРСР у 1933—1934 рр.

Крим — специфічний регіон нашої країни. Певні особливості має тут і сільське господарство. Про перехід на колективні засади в ньому, який супроводжувався подоланням негативних моментів, труднощів та недоліків в організаційно-політичній та господарській сферах, і йдеться в даній замітці.

Виробництво зерна, м'ясо-молочної продукції, виноградарство, садівництво, тютюнництво, овочівництво — ось ті основні галузі сільського господарства, які розвивалися в Кримській АРСР наприкінці 20-х років, коли тут, як і у всій країні, розпочалися широкомасштабні перетворення на селі, що увійшли в історію під назвою колективізації. Створення колгоспів у багатьох місцях тут відбувалося з великими труднощами. На те малися об'єктивні причини: не було ще досвіду їх організації, мали місце суттєві перегини в діях місцевих органів. Огульний «валовий» підхід до створення колгоспів, порушення при цьому принципу добровільності, прагнення до «масового» охоплення ними селян та форсованого створення колгоспів без наявності відповідної матеріально-технічної бази проявилися в Криму такою ж мірою, як і в інших регіонах країни.

Внаслідок цього навесні 1930 р. багато колгоспів довелося розпустити. Проте значна їх частина залишилася. До них залучалися селяни всіх національностей: татари, росіяни, українці, греки, німці, євреї, вірмени, болгары, естонці, латиші, чехи, поляки. Переважна більшість колгоспів за своїм складом виявилася багатонаціональною, однак, було чимало й однонаціональних. Це, зокрема, татарські, німецькі та єврейські господарства. Серед колгоспників степового Криму переважали росіяни, українці, німці, євреї; у гірській частині — татари¹.

Примусова колективізація завдала відчутних ударів розвитку сільського господарства Кримської АРСР. У кризовому стані опинилося вирощування багаторічних культур. Середня урожайність фруктів у 1932 р. знизилася до 11,5 цнт з гектара проти 28—34 цнт, винограду — до 19 цнт проти 27—29 цнт у роки, що передували колективізації².

Вимоги максимального успішного худоби, постійний дефіцит фуражу підірвали тваринництво. Різке скорочення поголів'я худоби, особливо робочої, призвело до занепаду зернової галузі. У 1932 р. середня урожайність зернових становила 6,3 цнт з га, а валовий збір — 4,5 млн. цнт, що було набагато нижче від середньорічних зборів за минулі роки. У хлібофуражному балансі утворився гострий дефіцит, виникли продовольчі труднощі³.

Січневий (1933 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), проаналізувавши стан справ у сільському господарстві, змушений був констатувати великі недоліки в роботі на селі і розробити ряд заходів, реалізація

¹ Держ. арх. Крим. обл., ф. Р-1645, оп. 1, спр. 1, арк. 10; ф. Р-1673, оп. 1, спр. 5, арк. 3 (далі — ДАКО).

² Там же, ф. Р-663, оп. 3, спр. 416, арк. 65, 66; Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма.— Симферополь, 1958.— С. 254.

³ ДАКО, ф. Р-663, оп. 3, спр. 416, арк. 65, 66.

яких дала б можливість виправити становище. Йшлося, зокрема, про необхідність створення політичних відділів на машинно-тракторних станціях (МТС) та в радгоспах.

Політвідділи створювалися насамперед в МТС і радгоспах зернової галузі. У лютому — березні 1933 р. в Криму діяло 27 політвідділів зернових МТС та 5 — зернорадгоспів⁴. В МТС, що обслуговувала татарські колгоспи так званої спекультурної галузі (садівництво, виноградарство, тютюництво, овочівництво), політичні відділи були створені протягом травня — листопада 1934 р.⁵

Одночасно розгорнулася значна робота по зміцненню сільських партійних організацій Кримської АРСР. Наприкінці 1933 р. 43% членів партії трудилося в рільничих бригадах, 10% — тваринницьких і городницьких, 25% — очолювали колгоспи⁶. Питома вага комуністів серед голів колгоспів збільшилася протягом 1933 р. із 40 до 60%. Значно зросла кількість членів партії в складі правлінь колгоспів (до 38,5%), а також серед бригадирів (до 37,2%)⁷.

Колективні господарства, радгоспи поступово звільнялися від людей, які незадовільно ставилися до виконання своїх обов'язків або не справлялися з ними. З числа колгоспних активістів на різноманітні адміністративно-господарські посади було висунуто понад 4,9 тис. чол.^{7а}. Це певною мірою сприяло піднесенню виробничої дисципліни серед трудівників села, зростанню свідомого, відповідального ставлення до праці.

У 1933 р. чисельність ударників сільськогосподарського виробництва збільшилася порівняно з 1932 р. в 2,5 раза і становила 7433 чол.⁸ Продуктивність праці в зернових колгоспах зросла в 1933 р. на 25—30%⁹, кількість вироблених трудоднів кожним колгоспником подвоїлася порівняно з 1932 р.¹⁰

У 1933 р. кількість колективних господарств в Криму дещо стабілізувалася. Їх налічувалося 1216. Вони об'єднували 88,5% селянських господарств. Працювало також 59 радгоспів і 27 машинно-тракторних станцій¹¹. Останні охоплювали технічним обслуговуванням 90% колгоспів. На колгоспних і радгоспних полях у цей період працювало 2700 тракторів загальною потужністю 42 тис. кінських сил, 368 комбайнів, 439 автомашин¹². Однак використовувалася техніка далеко не на повну потужність. Норми виробітку на комбайн виконувалися на 50—60%¹³, тракторів — 20—30%¹⁴. Причинами цього були низька кваліфікація механізаторів, простої через відсутність запасних частин, безгосподарність у багатьох колгоспах та МТС, невміння їхніх керівників організувати роботу по освоєнню техніки тощо¹⁵. Під керівництвом партійних осередків прагнули активізувати свою роботу в цьому плані сільські організації ВЛКСМ. Близько 1,5 тис. комсомольців працювали трактористами і комбайнерами¹⁶.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 2431, арк. 101.

⁵ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1, спр. 55, арк. 18.

⁶ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 1290, арк. 30—31; Очерки Крымской областной парт-организации.— Симферополь, 1981.— С. 152.

⁷ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1290, арк. 30, 31.

^{7а} Там же, арк. 32.

⁸ Там же, спр. 1385, арк. 37; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 2477, арк. 89—90.

⁹ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1385, арк. 37.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 2478, арк. 156.

¹¹ Самединов А. А. О советском хозяйственном и культурном строительстве Крымской АРСР: Доклад на IV сессии XV созыва Всероссийского Центрального исполнительного комитета.— Симферополь, 1934.— С. 27—28.

¹² Там же.— С. 28.

¹³ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1, спр. 15, арк. 74; спр. 107, арк. 98, 151, 154, 155, 187.

¹⁴ Там же, ф. 15, оп. 1, спр. 15, арк. 77.

¹⁵ Там же, ф. 15, оп. 1, спр. 107, арк. 155—187.

¹⁶ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 1290, арк. 35; ф. 15, оп. 1, спр. 107, арк. 154, 157.

Завдяки кращому використанню техніки й зростанню продуктивності праці колгоспи і радгоспи почали проводити основні сільськогосподарські кампанії організованіше, в стислі строки, добиваючись мінімальних втрат зерна під час жнив¹⁷. Все це, а також запровадження правильних сівозмін, здійснення необхідних агротехнічних заходів сприяли підвищенню врожайності зернових культур. Загалом у 1933 р. в господарствах Кримської АРСР валовий збір зернових досяг 8,4 млн. цнт проти 4,5 млн. у 1932 р.¹⁸ Колгоспи та радгоспи достроково виконали план заготівель, здавши державі 3,2 млн. цнт хліба. Це — на 61% більше, ніж у 1932 р.¹⁹

Сталося так, що значна частина зерна залишилася в Криму, і це послужило істотною перешкодою на шляху голоду, який охопив того року Україну, ряд районів РСФРР. Уперше за роки колективізації помітно підвищилася натуральна й грошова оплата праці колгоспників (у 1932 р. їм видали 0,7—0,9 кг зерна на трудовдень). Крім того, на трудовні було виплачено на 1 млн. карбованців більше, ніж у 1932 р.²⁰ За успіхи, досягнуті в проведенні основних сільськогосподарських кампаній, велику роботу по зміцненню зернових колгоспів і радгоспів та дострокове виконання зобов'язань перед державою 3 січня 1934 р. ЦВК СРСР нагородив Кримську АРСР орденом Леніна.

На фоні певних успіхів у рільництві давалося взнаки відставання у розвитку тваринництва. Партійні та радянські органи, керівники колгоспів і радгоспів посилили увагу до будівництва й організації роботи молочно-товарних ферм, підвищення продуктивності худоби, збільшення та збереження молодняка. 22 травня 1934 р. бюро Кримського обкому ВКП(б) прийняло постанову «Про організацію праці на тваринницьких фермах і в бригадах»²¹ і направило на керівну роботу у бригади та на ферми людей, які пройшли спеціальну зоотехнічну підготовку. Було вжито заходів до запровадження диференційованих норм виробітку й розцінок для кожної доярки залежно від стану та продуктивності тварин, проведено громадський огляд коней. У 1934 р., на відміну від попереднього, приріст поголів'я худоби в Криму було одержано головним чином за рахунок внутрішнього відтворення²². Загальне поголів'я великої рогатої худоби зросло до 162,3 тис.²³ На жаль, приріст худоби не супроводжувався підвищенням продуктивності громадського тваринництва.

Нелегкою ділянкою залишалася й так звана спецкультура галузь сільського господарства Кримської АРСР. В садівництві, виноградарстві, тютюнництві, овочівництві для подолання кризи довелося багато зробити і в 1934 р., і в наступні роки²⁴. У постанові обласного комітету партії відзначався надзвичайно низький рівень трудової дисципліни в цій галузі, протиставлення її працівниками особистих інтересів громадським, невиконання ними норм виробітку, прогули, випадки неправильної оплати підрядної праці тощо²⁵.

24 січня 1934 р. Раднарком СРСР прийняв постанову «Про розвиток садівництва і виноградарства в Криму»²⁶. Питання організаційно-господарського зміцнення спецкультури галузі почали значно частіше об-

¹⁷ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 1290, арк. 2; ф. 15, оп. 1, спр. 190, арк. 63; спр. 131, арк. 44; спр. 193, арк. 12.

¹⁸ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 1730, арк. 25; Очерки истории Крымской областной партийной организации.— С. 154.

¹⁹ Там же.

²⁰ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1385, арк. 40.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 2478, арк. 150.

²² Там же, спр. 2449, арк. 45, 112—130, 125—130, 155.

²³ Статистический справочник народного хозяйства и культуры Крымской АССР.— С. 23.

²⁴ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1385, арк. 37.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 2477, арк. 330.

²⁶ Гусев И. А. Об итогах 1935 сельскохозяйственного года и практических мероприятиях по поднятию урожайности.— Симферополь, 1936.— С. 28.

говорюватися Кримським обкомом ВКП(б), урядом автономної республіки. Місцеві партійні й комсомольські організації провели велику роботу по залученню до колгоспів тих жінок і молоді, які раніше не вступали до них. Членами колективних господарств стали близько двох третин працездатних жінок. Багато з них почали працювати бригадирами садівницьких, городницьких та тютюнницьких бригад, помічниками бригадирів, завідуючими тваринницькими фермами й ланковими²⁷. У виробництві спекультур жінки зайняли місце поряд з чоловіками, що до того часу не спостерігалось в татарських колгоспах. У 1934 р. в передових колгоспах повністю викоренили прогульництво²⁸. Водночас посилилася увага до нелегких проблем механізації спекультурного виробництва.

У серпні 1934 р. бюро Кримського обкому ВКП(б) схвалило проект доповідної записки «Про тип спекультурної МТС і озброєння її засобами виробництва», де йшлося про необхідність оснащення МТС технікою та механізмами, придатними для використання в умовах гірського рельєфу для основних циклів обробітку багаторічних культур. Це — малогабаритні та поплучні трактори, корчувальні машини, плантажні та пристовбурні плуги, оббризкувачі, машини для посадки тютюнової й городньої розсади тощо²⁹. Звичайно для втілення в життя цього документа потрібен був певний час. Однак уже в 1934 р. працівники спекультурних МТС, правління колгоспів, директори радгоспів сміливіше і рішучіше почали впроваджувати у виробництво пропозиції раціоналізаторів і винахідників, спрямовані на механізацію спекультурного виробництва³⁰.

Одержання високих урожаїв фруктів, винограду, овочів стало одним з головних завдань господарств, які спеціалізувалися на вирощуванні спекультур. Його неможливо було здійснити без точного дотримання агротехнічних правил і строків обробітку рослин, подолання знеосібки у процесі догляду за багаторічними насадженнями, зрівнялівки в оплаті праці, належної трудової дисципліни.

Важливим організаційним заходом у зміцненні колгоспів, які спеціалізувалися на вирощуванні спекультур, була реалізація спільної постанови Кримського обкому ВКП(б) та РНК Кримської АРСР «Про бригаду, ланку й розстановку в них членів бригад у спекультурних колгоспах»³¹. У ході її виконання проведено розукрупнення цих колективів, виділено нові ланки, посилено єдиноначальність їх керівників. Засобом зміцнення колгоспних бригад, підвищення відповідальності за доручену справу стало створення інспекцій якості, розгортання трудового змагання, широка його гласність. За бригадами і ланками закріплювалися постійні виробничі ділянки, сільськогосподарський реманент, робоча худоба³². В оплаті праці почав впроваджуватися принцип прогресивної індивідуальної відрядності. Для стимулювання господарської ініціативи бригадирів та підвищення продуктивності колективної праці передбачався розподіл 50% надпланової продукції бригади (натурою чи грошми) між її членами з урахуванням особистого вкладу кожного у досягнуті результати³³.

Здійснення комплексу вказаних заходів сприяло зміцненню трудової дисципліни, зростанню продуктивності праці кожного члена, поліпшенню якості виконуваних робіт, своєчасному проведенню се-

²⁷ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1, спр. 107, арк. 166—167.

²⁸ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 1290, арк. 12; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 2479, арк. 3.

²⁹ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 15, оп. 1, спр. 108, арк. 3—24.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 2449, арк. 47; спр. 2479, арк. 21.

³¹ Там же, оп. 21, спр. 2478, арк. 87.

³² Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1389, арк. 14, 15, 17, 23 зв., 24, 25; ф. 15 оп. 1, спр. 108, арк. 1.

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 2449, арк. 47; спр. 2479, арк. 21.

зонних робіт у садах і виноградниках³⁴. У 1934 р. середня урожайність у садах становила 50 цнт фруктів з гектара проти 11,5 — у 1932 р.

Результати розвитку сільського господарства в такому специфічному регіоні, як Кримська АРСР, у 1933—1934 рр. свідчать, що врахування місцевих особливостей, конкретні заходи, їхнє вдумливе виконання дозволили подолати труднощі й недоліки в організаційно-політичній та господарській сферах.

Одержано 16.10.87.

Крым — специфический регион нашей страны. Некоторые особенности здесь имеет и сельское хозяйство. О переходе на коллективные начала в нем, который сопровождался преодолением отрицательных моментов, сложностей и просчетов в организационно-политической и хозяйственной сферах, и сообщается в данной заметке.

³⁴ Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1389, арк. 10, 12, 14, 28, 29, 39, 53.

О. В. Русіна (Київ)

Формування і зміст топоніму «Сіверська земля»

Розглядається коло питань, що стосуються історико-географічного поняття «Сіверська земля» — з'ясовуються його просторові та хронологічні характеристики, генетичні зв'язки та передумови формування топоніму.

Сіверська земля була однією з тих феодальних «земель», з яких складалася українська етнографічна територія за доби середньовіччя. На сьогодні через відсутність спеціальних досліджень, де б узагальнювалися та систематизувалися джерельні згадки про Сіверську землю, в літературі немає єдиної думки щодо її розташування. В різних за характером наукових працях вона локалізується в межириччі Сожа і Десни; в Деснянсько-Сейминському межириччі; в басейні Десни та у верхів'ях Оки; в районі Путивля та Брянська і т. ін.¹ Показовим є і той факт, що у сучасних довідкових виданнях положення цього регіону інколи визначається за енциклопедичним словником Брокгауза та Ефрона, тобто за межами губерній Російської імперії початку ХХ ст.², що, безумовно, свідчить про недостатню вивченість цієї проблеми.

Немає єдиної думки і в питанні про хронологічні межі існування Сіверської землі, які то невиправдано розширюються (включаючи не лише давньоруські часи, а й період, що передував утворенню державності у східних слов'ян), то через обмеженість кола джерел, що їх використовують дослідники, надмірно звужуються — від одного століття до кількох десятиліть³.

¹ Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии.— М., 1962.— С. 407; Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV—XVII вв.— М., 1969.— С. 65; Советская историческая энциклопедия.— М., 1969.— Т. 12.— С. 678; Радянська енциклопедія історії України.— К., 1972.— Т. 4.— С. 487; Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза.— М., 1979.— С. 185; Сказания и повести о Куликовской битве.— Л., 1982.— С. 401.

² Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.— С. 154.

³ Див., напр.: Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. 20.— С. 95—128; Багалей Д. И. История Северской земли до половины XIV ст.— К., 1882.— 310 с.; Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества

За нашими спостереженнями, перша документальна згадка про Сіверську землю відноситься до кінця XIV ст. Вона міститься в грамоті князя Федора Любартовича, де він присягає на вірність королю Владиславу-Ягайлу та королеві Ядвізі, які дали йому «землю до своей воли на имя Северскую со все(ми) городми, со всеми ужитки» (1393 р.)⁴.

Що ж до верхньої хронологічної межі побутування цього терміна, то нею, очевидно, слід визнати першу половину XVIII ст. У той час він спорадично використовувався українськими та білоруськими історіографами (в контексті подій XVII ст.)⁵ й, крім того, зберігався у світській та церковній титулатурі⁶.

Характерним є різноманіття форм цього топоніму, які зафіксовані у писемних джерелах XIV—XVIII ст.: «Север», «Севера», «Северщина», «Севершизна», «Северская земля», «Северская страна (сторона)», «Северская Украина»⁷. Вихідним, початковим серед цих топонімічних утворень, безперечно, є «Север». Видається, що очевидне, що цей топонім генетично пов'язаний з більш раннім літописним етнонімом «север» (назвою східнослов'янської діалектно-етнографічної групи Дніпровсько-Лівобережжя) і є результатом його трансформації в нове ономастичне утворення. Відомо, що взаємозв'язок, діалектика термінів являє собою лише відображення діалектики дійсного світу; отже, формування у XIV ст. історико-географічної реальності «Север» є наслідком соціальних та етнокультурних процесів, які мали місце на території розселення «севера» у попередній період. Серед них слід насамперед відзначити децентралізацію суспільно-політичного життя у Середньому Подніпров'ї після Батієвої навали внаслідок занепаду Києва, Чернігова, Переяслава, бурхливий розвиток відцентрових тенденцій у регіоні, що, зрештою, не могло не сприяти консервації специфічних культурно-мовних рис «севера» як етнографічної групи, що не втратила своєї самобутності за давньоруських часів. Щоправда, стан синхронних писемних джерел, а також відсутність відповідного археологічного та іконографічного матеріалу не дають можливості з певністю говорити про характер етнографічної своєрідності населення Лівобережжя у XIV ст. Однак безперечно, що на цій території у пізніші часи проживали «сев-

X—XIII вв.—М., 1975.—С. 63—64; Kuczyński S.-M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy.—Warszawa, 1936.—S. 36.

⁴ Розов В. Українські грамоти.—К., 1928.—Т. 1.—С. 51.

⁵ Літопис Самовидця.—К., 1971.—С. 57, 65, 89, 95, 123, 124, 151, 162; Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого... трудом Гр. Грабянки собранная... Року 1710.—К., 1854.—С. 185; Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке.—К., 1851.—Т. 2.—С. 106; Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ.—М., 1980.—Т. 35.—С. 252.

⁶ Величко С. Указ. соч.—К., 1855.—Т. 3.—С. 556; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.—Чернигов, 1874.—Кн. 6.—С. 201.

⁷ Див., напр.: Восстание И. Болотникова: Документы и материалы.—М., 1959.—С. 119, 126, 134, 175, 185—187, 197 та ін.; Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией.—СПб., 1841.—Т. 2.—С. 201, 350 (далі — АИ); Дополнения к актам историческим.—СПб., 1846.—Т. 1.—С. 257, 260, 294; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.—СПб., 1875.—Т. 8.—С. 11, 400; Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв.—М.; Л., 1950.—С. 437, 482; Величко С. Указ. соч.—К., 1864.—Т. 4: Приложения.—С. 97; Памятники, относящиеся к Смутному времени // Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией.—СПб., 1872.—Т. 1.—С. 121, 203, 220, 508 та ін. (далі — РИБ); Акты Московского государства, изданные Академией наук.—СПб., 1890.—Т. 1.—С. 33, 57, 344, 369, 419, 463 та ін.; Новый летописец // ПСРЛ.—М., 1965.—Т. 14.—С. 59, 62, 71, 77. Рідше у джерелах зустрічається «Сивер(а)», «Сивер(а)»: Восстание И. Болотникова.—С. 219; АИ.—СПб., 1842.—Т. 4.—С. 503; История о Казанском царстве (Казанский летописец) // ПСРЛ.—СПб., 1903.—Т. 19.—Стб. 44; Летописи белорусско-литовские.—С. 166; Літопис Самовидця (див. прим. 5). Що ж стосується терміна «Чернігово-Сіверська земля», що активно використовується сучасними дослідниками, то він є терміном кабінетного походження (як, наприклад, «Полоцько-Мінська земля») і відсутній в оригінальній історико-географічній номенклатурі.

рюки» («севруки») — особлива група української народності, що успадкувала культурні традиції літописного «севера»⁸.

Таким чином, топонім «Север» з'являється у XIV ст. * як назва етнографічної області. В цьому, власне, немає нічого незвичного: досить поширеним явищем є закріплення за територією постійного та тривалого проживання певної етнічної групи її назви, що нерідко переживає і самий етнос. І в даному випадку очевидна певна асинхронність побутування відетнонімічного топоніму та етнографічної спільності, що спричинила його виникнення: відомо, що у XVII ст. внаслідок інтенсивних міграційних рухів сіврюки зникли як етнографічна група⁹; згадки ж про Сіверську землю, як вже відзначалося, зникають з джерел пізніше — десь із середини XVIII ст.

Визначення Сівера як культурно-етнографічної області підтверджується його просторовими характеристиками. Розв'язати питання про локалізацію цього регіону у XIV—XV ст., за доби литовської зверхності, досить важко, що пов'язане з низькою інформативністю синхронного писемного матеріалу. Так, цитована вище присяжна грамота князя Федора Любартовича, який одержав у 1393 р. Сіверську землю «со все(ми) городми», не містить в собі їх переліку — як, до речі, і більш докладна латиномовна грамота аналогічного змісту, де об'єктом надання виступають сіверські «замки, фортеці, міста, села» ("terra Severiensis cum omnibus castris, fortaliciis, opidis villis")¹⁰. Досить лаконічна і жалувана грамота Свидригайла «верному слуге пану Богушу Оверкичу Тимоху», родом «з земли Сиверское, от Новагородка» (1438 р.)¹¹. Щоправда, в розпорядженні дослідників є занесена у 1670 р. до Луцьких земських книг стверджувальна грамота патріарха Максима на ставропігію київському Печерському монастирю, датована 1481 р., де вказаний монастир згаданий разом з його «пределами» — і в тому числі з «трема монастыры Северское земли, Черниговский, Бранский и Новгородка Сиверского»¹²; однак знайомство із змістом цього документа свідчить, що він є пізнішим фальсифікатом¹³.

Отже, на підставі коротких згадок про Сіверську землю у джерелах XIV—XV ст. неможливо реконструювати її територіальні межі, встановити обсяг даного географічного поняття.

З іншого боку, сталість подібних топонімічних утворень ** і, зокрема, активне побутування цього терміна і після включення Сівера у 1503 р. до складу Російської держави (що, як відомо, «розпадалась на окремі «землі», частково навіть князівства, які зберігали живі сліди колишньої

⁸ Багновская Н. М. Севрюки: Население Северской земли в XIV—XVI вв. // Вестник Москов. ун-та.— Сер. 8: История.— 1980.— № 1.— С. 63—64, 67—69; Багновская Н. М. Этническая история Северской земли: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1979.— 24 с.; Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов.— К., 1890.— Ч. 7.— Т. 2.— С. 46, 134, 175 (далі — Архив ЮЗР); Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини: Залюднення, колонізаційні рухи та культурні впливи за часів найдавніших // Історико-географічний збірник.— К., 1931.— Т. 4.— С. 139, 143.

* Зазначимо, що, хоч уперше цей термін згадується у документах наприкінці XIV ст., він міг увійти до обігу дещо раніше — принаймні, стан джерел (обмеженість актового та нарративного матеріалу XIV ст.), не виключає таку можливість.

⁹ Багновская Н. М. Севрюки...— С. 62, 69.

¹⁰ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.— Lwów, 1887.— Т. 1.— С. 13.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.— СПб., 1846.— Т. 1.— С. 49 (далі — Акты ЗР).

¹² Архив ЮЗР.— К., 1859.— Ч. 1.— Т. 1.— С. 1.

¹³ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— Т. 1.— С. 58; Левицкий О. Документальная небылица // Киевская старина.— 1896.— Кн. 1—3.— Отд. 1.— С. 242—243 (далі — КС).

** Про тривале збереження традиційних назв ряду «земель» див.: Боряк Г. В. Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV—середине XVI в.: Анализ документальных источников: Дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1987.— С. 79—80.

автономії»¹⁴) дає можливість вдатися до методу екстраполяції, тобто використати при вирішенні завдання актовий та нарративний матеріал XVI—XVII ст., що є досить великим за обсягом, на відміну від джерельного масиву двох попередніх століть.

Згідно із свідченнями джерел часів перебування Сіверської землі у складі Московської держави (1503—1618 рр.), положення цього регіону окреслюється пунктами: Брянськ, Гомель, Дроков, Курськ, Мглін, Мороськ, Новгород-Сіверський, Почап, Путивль, Радогош, Рильськ, Стародуб, Трубчевськ, Чернігів¹⁵; їх існування у XIV—XV ст. підтверджується документально¹⁶.

Зрозуміло, що повнота наведеного переліку сіверських міст перебуває у безпосередньому зв'язку із питанням про те, чи вся Сіверська земля опинилась у XVI ст. у складі Росії, тобто чи не існували поза її політичними межами населені пункти, що сучасниками вважалися «сіверськими» (крім Гомеля, що у 1537 р. відійшов до Литви). Однак оскільки такі свідчення відсутні, і водночас відома літописна звістка про те, що у 1500 р. «князь московский забрал все замки Сиверские и все Сивер» (вар.: «все города Северские и все Северу»)¹⁷, з якою узгоджується категорична вимога Сигізмунда I Старого повернути «все Северы», передана через послів Василю III у 1517 р.¹⁸, можна зробити висновок, що наведеним переліком розташування Сіверської землі визначається досить точно* (звичайно, тією мірою, якою взагалі правомірна постановка питання про точні межі культурно-етнографічної області).

Слід відзначити, що окреслена територія охоплює лише частину сіверського етнографічного ареалу, відомого за археологічними пам'ятками давньоруської епохи (крім Подесення й Посем'я, до нього належали також басейни Ворскли та Псла і верхів'я Сули¹⁹). Таким чином, назва «Север» закріпилася лише за тими сіверськими територіями, які у другій половині XI — першій половині XIII ст. входили до складу Чернігівського князівства, і не поширилась на землі «севера» в Переяславщині.

Очевидно, неправомірно пов'язувати це явище із спустошенням та обезлюдненням Переяславського князівства внаслідок монгольської навали. Це, безперечно, могло призвести до звуження сіверської діалектно-етнографічної області. Однак археологічні дослідження останніх десятиліть спростували уявлення про запустіння цього регіону після 1239 р.: розкопками виявлено ряд поселень з культурними нашаруваннями XIII—XIV ст.²⁰ Це свідчить про те, що утворення «Северской зем-

¹⁴ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? (Відповідь на статті «Русского богатства» проти марксистів) // Повне збір. творів.— Т. 1.— С. 143.

¹⁵ Духовные и договорные грамоты...— С. 437; Восстание И. Болотникова.— С. 118—119, 246; Памятники, относящиеся к Смутному времени.— С. 84—85, 543—544; Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ.— М., 1965.— Т. 13.— С. 142, 367; Новый летописец.— С. 59, 62, 73, 76, 77, 136; Летописи белорусско-литовские.— С. 166, 234, 236; Стрыkowski М. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi.— Warszawa, 1846.— Cz. 1.— S. 366; Cz. 2.— S. 398, 431.

¹⁶ Акты ЗР.— СПб., 1848.— Т. 2.— С. 4—5; Литовская метрика.— Отд. 1.— Ч. 1.— Т. 1 // РИБ.— СПб., 1910.— Т. 27.— Стб. 45, 46, 49, 463—464, 782—783; Документы Московского архива министерства юстиции.— М., 1897.— Т. 1.— С. 63—67; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством.— Т. 1. // Сборник Русского исторического общества.— СПб., 1892.— Т. 35.— С. 399 (далі—Сб. РИО); Daniłowicz I. Skarbiec diplomatów.— Wilno, 1860.— Т. 1.— S. 330—331.

¹⁷ Летописи белорусско-литовские.— С. 166, 234.

¹⁸ Сб. РИО.— Т. 35.— С. 509.

* За сучасним адміністративно-територіальним поділом СРСР окреслена територія входить до складу Чернігівської та Сумської областей УРСР, Гомельської — БРСР, Брянської та Курської — РРФСР.

¹⁹ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 133.

²⁰ Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в.: По материалам археологических исследований.— К., 1982.— С. 113—114; Довженко

ли» у територіальних межах одного лише Чернігівського князівства не є наслідком деформації сіверського етнографічного ареалу протягом XIII—XIV ст. Очевидно, передумови для цього склалися значно раніше.

Відомо, що Подесення й Посем'я були основною територією розселення «севера», плацдармом подальшої сіверської експансії, що розгорнулася у південному напрямку і, зрештою, привела до колонізації нижнього Дона, східного Приазов'я й Таманського півострова. Вже у середині X ст. в межиріччі Десни та Ворскли склалися два великі угруповання населення: одне — на південь, інше — на північ від р. Сейм. Взаємному відособленню цих двох груп сприяла наявність між ними природних рубежів — великих лісових масивів та заболочених територій у надріччі Остра, верхів'ях Удаю і Ромна, а також у районі вододілу між Сеймом, з одного боку, й верхів'ями Сули, Псла, Ворскли — з іншого²¹. Безсумнівно, що фактором їх відчуження стало і державне освоєння території Курського Посем'я (поширення на цей район княжої данини й суда, християнізація населення тощо), що почалося в кінці X ст. Археологічними дослідженнями останнього часу встановлено, що поріччя верхнього Сейму, незважаючи на його значну віддаленість від Києва, раніше, ніж суміжні регіони Дніпровського Лівобережжя, підпало під вплив цих процесів. Внаслідок цього тут раніше було завершено перехід до християнської поховальної обрядовості і загальноруського поховального інвентаря. Курське Посем'я розкололо раніше єдиний сіверський етнографічний масив, і почалося поступове державне освоєння і християнізація його різних груп²². Природним завершенням цих процесів стало утворення в середині XI ст. двох князівств — Чернігівського та Переяславського, що поділили між собою територію «севера»; при цьому Курське Посем'я, залишаючись порубіжним регіоном, неодноразово переходило з рук в руки, поки, нарешті, не закріпилося за Черніговом.

Отже, тільки залучення археологічного матеріалу дає можливість виявити механізм роз'єднання «севера» як етнографічної спільності, яке, врешті-решт, призвело до закріплення терміну «Север» лише за частиною сіверських територій — саме тих, що перебували у складі Чернігівського князівства.

Що ж стосується «сиверских уходов»*, зафіксованих в актах ревізії Канева (1552 р.) в басейнах рік Псла, Хорола, Удаю, Ворскли, Сули, Снепорода²³, то, гадаємо, їх існування не пов'язане з безперервністю сіверської етнографічної традиції на означеній території²⁴, яка пустувала у XVI ст. Слід враховувати, що уходництво як промисел являло собою сезонну форму експлуатації природних багатств цього краю і не було пов'язане з постійною осілістю. Більшість уходників становили

В. О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 80—82.

²¹ Ляскоронский В. А. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия.— К., 1897.— С. 57—61, 63; Кучера М. П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X—XIII вв.— С. 126.

²² Шиннаков Е. А. Население междуречья Десны и Ворсклы в конце X—первой половине XIII в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1981.— С. 9—10, 15.

* Уходи — «багаті на рибу, на звіря місця», що відігравали значну роль в економічному побуті південного Подніпров'я в XVI—XVII ст.— Грушевський О. С. З промислового життя XVI—XVII вв.: Ватаги дніпрових уходів і старостинська адміністрація // Науковий збірник за рік 1924.— К., 1925.— С. 70.

²³ Архив ЮЗР.— К., 1886.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 103.

²⁴ Див.: Падалка Л. В. По вопросу о времени основания города Полтавы // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.— 1896.— Кн. 10.— Отд. 2.— С. 25 (далі — ЧИОНЛ); Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки: Исследования, памятники, документы и заметки.— К., 1904.— С. 10; Грушевський М. С. Історія України—Руси.— К., 1913.— Т. 1.— С. 197; Там же.— Львів, 1905.— Т. 3.— С. 153: «... Сіверські уходи сягають на полудень до поріччя Ворскли — границі сіверської колонізації в княжі часи, і сей факт виразно вказує на заховання неперервної традиції, а значить і колонізації з княжих часів». Ця ж думка висловлюється і в сучасних дослідженнях.— напр.: Багновская Н. М. Севрюки...— С. 64.

вихідці із Сіверської землі; селячесь влітку в долинах річок, вони, за документальними свідченнями, займались мисливством, рибальством і бортництвом²⁵, і з часом за територією цих угодів закріплювалася назва «сиверских», «Сивера» («Севера»). В кінці XV ст. такі «Северы» відомі на ріках Ворскла, Удай та Сула²⁶.

В басейні Ворскли та Сули їх існування фіксується і пізнішими актами середини XVI—XVII ст.²⁷; але вже в XVIII ст. згадки про «сиверские уходы» зникають із документів — очевидно, внаслідок зростання кількості осілого населення, залучення територій, що раніше пустували, до господарського обігу.

Цілком очевидно, що немає підстав для ототожнення розташованих по Ворсклі, Удаю, Сулі урочищ під назвою «Север», що ніколи не становили єдиного, суцільного масиву земель²⁸, із «Севером» у межах колишнього Чернігівського князівства (як, до речі, немає підстав оголошувати все Дніпровське Лівобережжя «северской стороною»²⁹).

Якщо відокремлення чернігівського «Севера» від решти території, заселених «севером», було значною мірою наслідком неодноразовості, поетапності державного освоєння східнослов'янських земель у давньоруський період, то в цілому формування територіальних меж цієї діалектно-етнографічної області відбулося переважно на основі природно-географічних рубежів, що раніше визначили розселення літописних східнослов'янських племен³⁰, а в дослов'янську добу — розселення автотонів: відомо, що культурно-етнографічні особливості сіверян та їх сусідів — в'ятичів та радимичів, що були вихідцями з одного праслов'янського центру, склалися в результаті їх територіального відокремлення в ході колонізації Лівобережжя і метисації на основі локального етносубстрату; звідси, з одного боку, їх самобутність, з другого — так і не зжита близькість племен, що їх археологи, антропологи та лінгвісти виділяють в окрему, південно-східну, групу слов'янства³¹.

²⁵ Див., напр.: Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI — начала XVII века. — М., 1967. — С. 73—74, 81—84.

²⁶ Дворцовые разряды, ... изданные II-м отделением собственной е. и. в. канцелярии. — СПб., 1851. — Т. 2. — Стб. 900.

²⁷ ЦДАДА СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 15—15 зв.; Материалы для истории казачьего землевладения (1494—1668 гг.). Сообщил И. М. Каманин // ЧИОНЛ. — 1894. — Кн. 8. — Отд. 3. — С. 12; Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине. Сообщил Ф. Д. Николаичук // ЧИОНЛ. — 1900. — Кн. 14. — Вып. 2. — С. 86; Вып. 3. — С. 93, 104; Архив ЮЗР. — К., 1876. — Ч. 6. — Т. 1. — С. 544.

²⁸ Так, у поріччі Ворскли було кілька подібних «грунтів» (див.: зокрема, грамоту Сигізмунда III щодо «списания» з О. Вишневецького «права его доживотного з дву Северы — з одное на Коломаку, а з другое на Счучно реках (допливах Ворскли — О. Р.). — Материалы по истории землевладения князей Вишневецких... — С. 104. В іншому документі — жалуваній грамоті Сигізмунда-Августа черкаському зем'янину Омеляну Івановичу (1571 р.) — маємо детальний опис територіальних меж ще однієї з поворкольських «Север» — «земли входной (тобто «уходной» — О. Р.) Северы» (Материалы для истории казачьего землевладения... — С. 11—13); менш докладний опис цих рубежів див.: Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 316.

²⁹ Багновская Н. М. Севрюки... — С. 63. Зазначимо, що в описі Остерського замку (1552 р.), на який посилається дослідниця, дійсно, міститься вказівка, що «бояре повинни ездити с старостсю против людей неприятельских, по той стороне Днепра Северской, от Остра; повинни теж бояре и без старосты ездити, шляхов отведывати, по той же стороне Сиверской (Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 594—595)». Однак, посилаючись на цей фрагмент, Н. М. Багновська випустила з уваги той факт, що в даному випадку йдеться тільки про землі на північ від Остра (розташованого на давньому порубіжжі Чернігівщини та Переяславщини), які з початку XVI ст. належали Росії, а не про все Дніпровське Лівобережжя, значна частина якого в цей час залишалася у складі Великого князівства Литовського.

³⁰ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 474.

³¹ Рыбаков Б. А. Поляне и северяне: К вопросу о размещении летописных племен на Среднем Днепре // Сов. этнография: Сб. статей. — М.; Л., 1947. — Вып. 6. — С. 93—94; Седов В. В. Указ. соч. — С. 140, 142, 148, 157, 270, 273; Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. — М., 1953. — С. 238, 244; Хабургаев Г. А. Указ. соч. — С. 127—129, 134—135, 142.

Лісисте і пагорбкувате межиріччя верхньої Оки та Десни, що в останній чверті I тис. н. е. відокремило «север» від в'ятичів³², зберегло значення етнографічного рубежа як в давньоруські часи (коли значна частина в'ятицької території — Верхнє Пооччя — перебувала у складі Чернігівського князівства)³³, так і пізніше, у XIV—XV ст., розмежовуючи Сіверську землю та володіння нащадків Михайла Всеволодовича Чернігівського — «верховских князей»³⁴.

Щоправда, в ряді досліджень (в тому числі і сучасних) верховські землі включаються до складу Сівера, але це, безумовно, суперечить свідченням джерел³⁵.

На півночі Сіверська земля відокремлювалась лісовими масивами від Смоленської землі, відомої з XII ст., що являла собою не лише політичне, а й етнографічне утворення — область розселення дніпровської групи кривичів³⁶, які не втратили своєї культурної самобутності ні в давньоруський, ні в пізніший, литовський, період, про що свідчить датована початком XIV ст. згадка про «землю кривичів» («terra crivitia») в «Хроніці» Петра Дюсбурга³⁷.

Природно-географічним рубежем «Севера» на заході був Дніпро³⁸, що споконвічно розділяв землі «севера» та полян. Щоправда, після виходу в світ статті Б. О. Рибаківа «Поляне и северяне» (1947 р.) з'явилася тенденція до перегляду цього традиційного для вітчизняної історико-географічної літератури погляду, хоч ще на початку 50-х років А. М. Насонов слушно зазначив, що зроблена автором спроба розширити полянський етнографічний ареал за рахунок території Лівобережжя (і, зокрема, заперечити сіверську приналежність Чернігова), не досить переконлива³⁹.

Дійсно, літописне оповідання про події 1023 — 1024 рр., яке було одним з ключових аргументів Б. О. Рибаківа на користь висунутої ним гіпотези, однозначно свідчить про «север» як про мешканців Чернігова; це повністю узгоджується з даними археології — знахідками пам'яток роменської культури (носієм якої був «север») як у самому Чернігові, так і на захід від нього⁴⁰.

Намагаючись довести свою гіпотезу, дослідник звернувся і до пізнішого матеріалу. Визнаючи етнографічну природу поняття «Северская земля» і ототожнюючи її з територією Новгород-Сіверського князівства, що, на думку автора, в свою чергу збігалася з етнографічним сіверським ареалом, Б. О. Рибаків відзначив, що «за документами XVI—XVII ст. Сіверська земля виступає у складі лише середньодеснянських

³² Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии: География Начальной (Несторовой) летописи.— Варшава, 1885.— С. 156; Седов В. В. Указ. соч.— С. 143, 147 (карта).

³³ Никольская Т. Н. Земля вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв.— М., 1981.— С. 121 (карта).

³⁴ Акты ЗР.— Т. 1.— С. 65. Про збереження етнографічної спільності населення Оки в XIII—XIV ст. див.: Никольская Т. Н. Указ. соч.— С. 9. (прим. 23).

³⁵ Див., напр.: АИ.— СПб., 1841.— Т. 3.— С. 59; Акты Московского государства.— Т. 1.— С. 33.

³⁶ Седов В. В. Смоленская земля // Древнерусские княжества X—XIII вв.— С. 242, 250 (карта), 256, 259; Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуги в Московском государстве XVI—XVII вв.— М., 1937.— С. 67.

³⁷ Цит. за: Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV ст.— К., 1878.— Вып. 1.— С. 49 (прим. 2).

³⁸ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 594—595 (див. прим. 29); Герберштейн С. Записки о Московии.— М., 1988.— С. 59, 140.

³⁹ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование.— М., 1951.— С. 21—22; див. також: Брайчевский М. Ю. Первое письменное упоминание Чернигова в связи с проблемой формирования города // Чернигов и его округа в IX—XIII вв.— К., 1988.— С. 33—34.

⁴⁰ Сухобоків О. В. Левобережная Украина в VII—XIII вв. // Чернигов и его округа...— С. 52.

міст (Новгород-Сіверський, Трубчевськ) та Посем'я (Рильськ, Путивль)»; «Чернігів і нижня Десна... ніколи до складу Сіверської землі не входили»⁴¹.

Проте у писемних джерелах Чернігів не тільки виразно локалізується в Сівері⁴², а й інколи виступає як його історичний центр⁴³ (в цих випадках йдеться тільки про традицію, а не про фактичний стан речей, оскільки Чернігів ніколи не був адміністративним центром Сіверської землі). Досить виразно відносять джерела до Сівера і розташований нижче Чернігова по Десні Моровськ⁴⁴. Таким чином, ретроспективний аналіз актового та нарративного матеріалу XVI—XVII ст. переконливо свідчить на користь визнання за Дніпром ролі етнографічної межі між сіверянами та полянами.

Що ж стосується радимицько-сіверського порубіжжя, то ним традиційно вважається межиріччя Сожа та Десни⁴⁵. З іншого боку, джерела відносять до сіверських ряд міст Посожжя: Гомель (на Сожі), Мглін та Дроков (в поріччі Іпуті)⁴⁶. Можливо, в даному випадку відсутність значних природних перепон призвела до появи змішаної радимицько-сіверської зони (аналогічної радимицько-кривицькій зоні в верхів'ях Іпуті) — адже відомі знахідки роменських старожитностей на території Гомеля і в басейні Іпуті⁴⁷.

Очевидно, саме інфільтрація «севера» до області розселення радимичів з часом стала причиною включення цього регіону до складу Чернігівського князівства.

Таким чином, Сіверська земля XIV—XVIII ст. являла собою етнографічне за своєю природою утворення, що сформувалось у межах Чернігівського князівства другої половини XI — першої половини XIII ст. на основі однієї з його етнографічних областей; відповідно, Сіверщина не збігається територіально ні з цим князівством, ні з сіверським етнографічним ареалом додержавної та давньоруської епохи.

Одержано 12.07.89.

Рассматривается круг вопросов, касающихся историко-географического понятия «Северская земля» — выясняются его пространственные и хронологические характеристики, генетические связи и предпосылки формирования топонима.

⁴¹ Рыбаков Б. А. Поляне и северяне.— С. 87, 88, 94—95.

⁴² Летописи белорусско-литовские.— С. 166; Псковская первая летопись // ПСРЛ. СПб., 1848.— Т. 4.— С. 299; Дополнения к Никоновской летописи // ПСРЛ.— Т. 13.— С. 367; Герберштейн С. Указ. соч.— С. 140; Анпилогов Г. Н. Указ. соч.— С. 73; Дополнения к АИ.— СПб., 1853.— Т. 5.— С. 491; Величко С. Указ. соч.— Т. 2.— С. 106; Strujkowski M. Op. cit.— Cz. 2.— S. 57.

⁴³ Книга степенная царского родословия // ПСРЛ.— СПб., 1908.— Т. 21.— Ч. 1.— С. 11; Доманицкий В. Новый документ 1604 г. о Самозванце // КС.— 1899.— Т. 64.— Кн. 1.— Отд. 2.— С. 10; Strujkowski M. Op. cit.— Cz. 2.— S. 431.

⁴⁴ Доманицкий В. Указ. соч.— С. 10; Памятники, относящиеся к Смутному времени.— С. 85.

⁴⁵ Седов В. В. Восточные славяне...— С. 154.

⁴⁶ Духовные и договорные грамоты...— С. 437; Літопис Самовидця.— С. 57, 65; Strujkowski M. Op. cit.— Cz. 2.— S. 398.

⁴⁷ Седов В. В. Восточные славяне...— С. 136, 158; Макушников О. А. Основные этапы развития летописного Гомня (до середины XIII в.) // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» : Тезисы докладов.— Чернигов, 1988.— С. 28.

С. Є. Гуцало (Київ)

Ліга арабських держав і повстання палестинців на окупованих Ізраїлем територіях

Показано ставлення Ліги арабських держав (ЛАД) до «інтіфади» — повстання палестинців проти ізраїльських окупантів, підкреслюється, що головним напрямом діяльності ЛАД є підтримка справедливої боротьби народу Палестини за свої права.

Тривалий час Близький Схід залишається однією з найбільш гарячих точок на політичній карті світу. Неврегульованість арабо-ізраїльського конфлікту, серцевиною якого була й залишається палестинська проблема, негативно впливає на міжнародні відносини у цьому стратегічно важливому районі, що знаходиться неподалік від південних кордонів СРСР. На даний регіон припадає 65% розвіданих нафтових запасів капіталістичного світу, причому залежність ряду провідних економічно сильних держав (у тому числі й США) від імпорту близькосхідної нафти у 90-х роках буде зростати¹. Поряд з іншими негативними факторами напруженість у цьому регіоні залишається дестабілізуючим моментом у міжнародних відносинах у цілому.

Разом з тим на зміну політичного клімату в світі впливає поступове поліпшення стосунків між Сходом і Заходом, а також розроблена радянським керівництвом концепція нового політичного мислення та підписання у Женеві міжнародних угод по Афганістану.

Загальне потепління міжнародного клімату сприяло пошуку нових підходів арабських країн до проблеми на Близькому та Середньому Сході, у Північній та Північно-Західній Африці, Аджі, починаючи з 1982 р., у зв'язку з напруженістю у відносинах між Сирією та Організацією визволення Палестини (ОВП), Сирією та Іраком, Марокко та Алжиром, Лівією та рядом арабських країн проводилися лише позачергові наради арабських керівників. Хоча й у цих непростих умовах Ліга арабських держав (ЛАД) продовжувала активно функціонувати.

Доречно нагадати, що після ізраїльської агресії у Лівані загострилися також і суперечності у самому Палестинському русі опору (ПРО). До 1 вересня 1982 р. палестинці були вимушені евакуювати свої загони з Бейрута. Цей крок був неоднозначно зустрінутий у Дамаску, який вважав, що палестинці повинні продовжувати збройну боротьбу проти ізраїльтян по всьому Лівану і переобрати керівництво Організації визволення Палестини (ОВП), змістивши Я. Арафата. Аналогічну позицію зайняв ряд палестинських угруповань.

З іншого боку, американці спробували підключити Йорданію та ОВП до кемп-девідського процесу. Було укладено амманську угоду (лютий 1985 р.) між Йорданським монархом Хусейном та Я. Арафатом, згідно з якою планувалося підключити палестинців, які не входили в ОВП, через спільну йордано-палестинську делегацію до переговорного процесу на Близькому Сході. Оскільки угода не одержала підтримки серед палестинців, тому що в кращому випадку відкривала дорогу не до незалежної палестинської держави, а до конференції палестинських територій (Західного берегу р.Йордан) з Йорданією, це призвело також до напруження у відносинах між Я. Арафатом та королем Хусейном, але відкрило шлях до відновлення єдності у ПРО на базі відмови від поступок американцям й відмови від амманської угоди. Це й було закріплено у празькій програмі відновлення національної єдності (вересень 1986 р.), а також у рішеннях 18-ї сесії Національної ради Палестини (квітень 1987 р., Алжір).

¹ Jabber P. Forces of Change in the Middle East // The Middle East Journal.— London, 1988.— Winter.— P. 9.

На жаль, криза у ПРО збіглася у часі з ірано-іракською війною, що відволікало увагу багатьох арабських керівників від палестинської проблеми.

Незважаючи на те, що скликана у листопаді 1987 р. позачергова нарада арабських лідерів у Аммані (Йорданія) співпала з 10-ю річницею виступу А. Садата в ізраїльському кнесеті, палестинська проблема була там розглянута лише після досягнення арабськими керівниками згоди щодо засудження Ірану за відмову мирно врегулювати конфлікт з Іраком². Отже, вперше в історії ЛАД палестинська проблема не стояла першим пунктом на порядку денному на форумі такого рівня. Король Йорданії Хусейн навіть не зустрів лідера ОВП Я. Арафата в аеропорту, хоча пізніше в ході наради зустріч двох лідерів відбулася³.

Не всі суперечності у ході амманського форуму вдалося врегулювати, але він відіграв значну роль у боротьбі за зміцнення арабської солідарності. Але зроблено це було передусім у формі підтримки зусиль країн Персидської затоки по розблокуванню регіональних конфліктів. Той факт, що арабо-ізраїльський конфлікт розглянуто в Аммані після ірано-іракського конфлікту, не міг не свідчити про нові акценти, що їх хотіли б розставити консервативні режими за складних обставин кінця 1987 р., для яких була характерна криза відносин між ОВП та Асадом, між ОВП та королем Хусейном.

Разом з тим учасники наради в столиці Йорданії висловили у Заключній декларації і ряді резолюцій підтримку «єдиному справжньому способу врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту мирним, справедливим і всеосяжним чином, скликанню міжнародної конференції під егідою ООН»⁴ за участю ОВП на рівноправній основі. Положення про роль такої конференції у справі врегулювання конфлікту на Близькому Сході та участі в ній ОВП було прийнято на загальноарабському рівні вперше.

Революціонізуючий вплив на всі процеси у регіоні справило повстання палестинців («інтіфада»), що почалося 8 — 9 грудня 1987 р. на окупованих Ізраїлем арабських територіях. Повстання переросло у справжню війну: до літа 1988 р. на Західному березі р. Йордан та в секторі Газа загинуло близько 200 палестинців, а число політ'язнів в ізраїльських тюрмах досягло 10 тис. чол.⁵ Дальше розгортання подій призвело до нових втрат палестинців: на 31 жовтня 1988 р. число жертв досягло 297⁶; на кінець квітня 1989 р. загинуло вже 522 повсталих⁷, а на 1 січня 1990 р. загальна кількість полеглих перевищила 800 чол.^{7а}

З одного боку, «інтіфада» стала відповіддю на безкомпромісну політику Тель-Авіва, спрямовану на економічне поневолення та придушення будь-якої антиізраїльської політичної діяльності на окупованих територіях. З другого боку, повсталі своїми діями чітко визначили ставлення до спроб вирішити палестинську проблему без участі ОВП і без створення незалежної палестинської держави. Певною мірою «інтіфада» стала свого роду реакцією на черговість розгляду проблем на амманській нараді. Нове покоління палестинців, що зросло в умовах ізраїльської окупації, голосно заявило про своє право брати участь у боротьбі за створення власної держави під керівництвом єдиної ОВП⁸.

² Аль-Гадаф.— 1987.— 16 листоп. (араб. мовою).

³ Middle East International.— London, 1987.— 21 Nov.— № 313.— P. 4.

⁴ UN Document A/42/779; S/19274 // Final Declaration Issued by the Extraordinary Arab Summit Conference Held at Amman (Jordan). 1987. 8—11 Nov.— P. 5.

⁵ La Révolution Africaine.— Alger, 1988.— 17 Juin.— P. 15.

⁶ Stockton R. R. Intifadah Deaths // Journal of Palestine Studies.— El Kuwait, 1989.— Winter.— P. 101.

⁷ Middle East International.— 1989.— 28 Apr.— № 349.— P. 6.

^{7а} Ibid.— 15 Dec.— № 365.— P. 3.

⁸ Аль-Ашхаб Н. Аль-Інтіфада аш-Шаабійя фі-ль Аради-ль-Мухталля // Ас-Сакафа Аль-джадіда.— 1988.— Верес. № 201.— С. 24—30. (Вид. Іракської компартії, араб. мовою).

У своєму розвитку «інтіфада» пройшла через ряд етапів. На першому етапі (грудень 1987 р. — весна 1988 р.) вона була засобом висловлення протесту проти ізраїльської «повзучої анексії» окупованих територій. Її метою було привернути увагу ізраїльської та світової громадської думки до необхідності пошуку нових ефективних шляхів врегулювання на Близькому Сході. Повстанці закликали до єдності ОВП на конструктивній основі та виступили проти будь-яких варіантів врегулювання проблеми за американськими та йорданськими сценаріями.

На першому етапі «інтіфади» було створено Об'єднане командування (ОК) по керівництву повстанням, склалася структура альтернативних органів влади палестинського населення на місцях: табірні, вуличні, квартальні та міські комітети. Вже 4 січня 1988 р. ОК випустило першу листівку, в якій закликала арабів до єдності у боротьбі з агресором⁹. Керівництву повстанням вдалося утримати палестинців у рамках мирних антиізраїльських акцій, незважаючи на те, що незадовго до повстання опитування громадської думки на окупованих територіях показали, що 60,7% палестинців підтримували ідею збройної боротьби¹⁰. Але практика показала, що «повстання каміння» може бути більш ефективним, ніж кровопролиття.

Уже в перші місяці повстання його керівники досягли єдності усіх прошарків палестинського суспільства, були підтримані арабами, що проживають у самому Ізраїлі. Це стало можливим завдяки тому, що ОК та інші палестинські угруповання у січні 1988 р. розробили програму цілей та вимог «інтіфади» (Єрусалимська програма). Політична програма була і 14 пунктів її охопили як специфічні вимоги жителів окупованих територій до ізраїльських властей, так й пропозиції щодо повного врегулювання на Близькому Сході.

У програмі відсутні максималістські територіальні вимоги. Метою проголошено мир з Ізраїлем шляхом переговорів на рівноправній національній основі. Важливим пунктом Єрусалимської програми стала вимога зняти обмеження для громадян Ізраїлю та жителів окупованих територій на політичні контакти з ОВП, щоб «дозволити палестинцям з окупованих територій брати участь у роботі Національної Ради Палестини, аби забезпечити їхню пряму участь у процесі прийняття рішень». Така участь сприяла б передусім прагматичному підходу до розв'язання конфлікту¹¹.

Виняткове значення має безумовне визнання повсталими ОВП як керівника і єдиного законного представника арабського народу Палестини, що підтвердило міцність позиції ОВП у боротьбі з ізраїльською політикою агресії. В ході повстання всі листівки та заклики «інтіфади» підписувалися від імені як Об'єданого командування, так й ОВП.

Основну мету першого етапу «інтіфади» — привернути увагу до неї арабської та світової громадської думки — було досягнуто. Вже 24 січня 1988 р. на засіданні ізраїльського кабінету міністрів оборони І. Рабін констатував, що палестинцям вдалося нав'язати свою проблему світовій громадськості¹².

На другому етапі відбулося переростання «інтіфади» у кампанію громадянського опору, що значною мірою було спровоковано заходами ізраїльтян по придушенню повстання, а також новими планами сепаратного врегулювання (план Шульца) й агресивною вилазкою сіоністів проти Тунісу та ОВП. У ході рейду ізраїльських командос 16 квітня 1988 р. в туніській столиці було вбито одного з лідерів палестинського руху опору — Абу Джіхада (Халіля Вазіра)¹³, який народився у секторі Газа

⁹ Middle East International.— 1988.— 11 June.— № 327.— P. 6.

¹⁰ Shahid M., Seltzer R. Political Attitudes of Palestinians in the West Bank and Gaza Strip // The Middle East Journal.— 1988.— Winter.— P. 29.

¹¹ Khalidi W. Toward Peace in the Holy Land // Foreign Affairs.— New York, 1988.— Spring.— P. 785—787.

¹² Аль-Іттіхад. — 1988.— 27 січ. (араб. мовою).

і чий родичі досі проживають в умовах сіоністської окупації¹⁴. Триденний траур у зв'язку з його загибеллю дав поштовх кампанії громадянського опору, яка вилася у масові демонстрації, голодовки протесту, відмову від сплати податків, масовий вихід палестинців з апарату поліції та місцевих органів управління, створених ізраїльтянами. Більшість жителів окупованих територій знищили свої посвідчення особи, видані тель-авівськими властями¹⁵. Почався бойкот ізраїльських товарів і невихід частини палестинських робітників до місць найму в Ізраїлі. Об'єднаному командуванню вдалося налагодити постачання і забезпечення повсталих усім необхідним, організувати систему медичного обслуговування населення¹⁶.

Повстання прискорило консолідацію сил ПРО — процесу, що був започаткований на 18-й сесії Національної ради Палестини (квітень 1987 р., Алжир), де було схвалено політичну платформу поновлення єдності між різними загонами палестинського опору. «Інтіфада» привела до такої ситуації, коли ОВП змогла виявляти самостійну ініціативу в справі врегулювання на Близькому Сході.

Значну підтримку повстанню надала Ліга арабських держав. Так, 24—25 січня 1988 р. у Тунісі пройшла позачергова зустріч міністрів закордонних справ ЛАД, що знову повернула палестинську проблему на чільне місце у списку інтересів арабських керівників. Від імені Ліги було зроблено заяву, що тільки ОВП може представляти інтереси всіх палестинців як на окупованих територіях, так і тих, що перебувають поза ними. Отже, було дано відсіч твердженням противників ОВП про «спонтанний характер» повстання і відсутність керівництва ним з боку ОВП. Тим самим було підкреслено роль ОВП у справі врегулювання та проведення міжнародної конференції по Близькому Сходу¹⁷.

Разом з тим напередодні зустрічі у Тунісі президент Єгипту Х. Мубарак в інтерв'ю газеті «Вашінгтон пост» виступив з ініціативою припинити повстання палестинців на 6 місяців з тим, щоб підготувати умови для скликання міжнародної конференції. Цей крок свідчив про те, що у ряді арабських країн ще до кінця не усвідомили розмаху повстання і неможливості його припинення без суттєвих політичних завоювань для ОВП. Симптоматично, що дана пропозиція Мубарака з'явилася після його візиту до ряду країн Персидської затоки.

Керівництву ОВП вдалося нейтралізувати таку тенденцію. Нарада в Тунісі підкреслила, що своє ставлення щодо ініціативи Мубарака повинна виробити передусім саме ОВП, а вона виступила проти.

На нараді було створено фонд Повстання з асигнувань країн — членів ЛАД (100 млн. доларів)¹⁸, а також відкрито відповідний рахунок у Туніському арабському банку. Отже, почав складатися загальноарабський консенсус у ставленні до «інтіфади», а на цій основі почалася активізація пошуку нових загальноарабських підходів до врегулювання на Близькому Сході. Цей консенсус, а також матеріальна допомога ЛАД сприяли тому, що керівництво ОВП та ОК значною мірою об'єднало повсталі на реалістичних позиціях та не допустило посилення екстремістських елементів.

У новій обстановці було відновлено палестинсько-сірійський діалог, що свідчило про початок формування передумов для розв'язання вузла суперечностей, які виникли у відносинах між ОВП та Дамаском ще у 1983 р. Під час зустрічі Я. Арафата і Х. Асада у Дамаску 25 квітня 1988 р. визначилося, що ОВП та Сірія можуть поновити політичну взаємодію у

¹³ Israel and Palestine Political Report.— Paris, 1988.— May.— № 142.— P. 3—4.

¹⁴ Middle East International.— 1988.— 3 March.— № 320.— P. 12.

¹⁵ Аль-Ашхаб. Н. Аль-Інтіфада...— С. 24—30 (араб. мовою).

¹⁶ Gabriel J. The Economic Side of the Intifadah // Journal of Palestine Studies.— 1988.— Autumn.— P. 202—207.

¹⁷ Middle East International.— 1988.— 6 Febr.— № 318.— P. 7.

¹⁸ Ibid.

справі відсічі американським планам на Близькому Сході. Було домовлено про відкриття знову в Дамаску представництва та інших установ ОВП.

В атмосфері таких змін у лютому 1988 р. ініціативу проведення позачергової наради арабських керівників на вищому рівні для обговорення насамперед палестинської проблеми висунув президент Алжіру Ш. Бенджедід, якого підтримало керівництво ОВП. На другому пункті порядку денного наради (ірано-іракська війна) наполягали країни Персидської затоки. У квітні 1988 р. ці пропозиції та порядок денний було схвалено рішенням Ради ЛАД, яка підтвердила підтримку палестинського повстання від імені Ліги у цілому.

Алжір провів значну підготовчу роботу по проведенню наради. В руслі цього у травні 1988 р. поновлено дипломатичні відносини між АНДР і Марокко, а також лівійсько-туніські відносини у повному обсязі. В умовах консолідації арабських країн, усвідомлення ними ролі ПРО в процесі врегулювання конфлікту, обґрунтованим можна вважати висновок, що його зробив у травні 1988 р. Я. Арафат на ювілейній сесії ОАЄ. Він заявив, що алжирська нарада буде мати вирішальне значення для палестинської революції¹⁹.

У посланні Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова Ш. Бенджедіді напередодні відкриття алжирського форуму було знову викладено позицію Радянського Союзу, яка з багатьох принципових питань збігається із загальноарабськими ініціативами щодо врегулювання на Близькому Сході. У цьому документі було підкреслено, що єдність дій арабів на конструктивній та реалістичній платформі є однією з основних умов успішного просування до дійсного миру на Близькому Сході²⁰. Саме досягненню цієї єдності протидіяла американська дипломатія. Спеціальний посланець США Ф. Хабіб та американський представник в ООН В. Уолтерс провели неодноразові зустрічі з членами керівництва консервативних арабських режимів під час їх підготовки до зустрічі в Алжірі²¹. У першій половині 1988 р. державний секретар США Дж. Шульц чотири рази здійснював поїздки до країн регіону, безуспішно підштовхуючи арабів до підтримки «нових» американських ініціатив. Основну ідею цих пропозицій — виключити ОВП з процесу врегулювання — знову було відхилено в усіх арабських столицях²².

Отже, на алжирську зустріч усі члени ЛАД прийшли з намірами рішуче підтримати повстання палестинців. Між ними ще до наради було досягнуто взаєморозуміння щодо багатьох питань обстановки в регіоні. З програмними документами, зверненими до лідерів арабських країн, виступили напередодні наради ОВП та ОК. У документі, підготовленому радником Я. Арафата — Бассамом Абу Шаріфом, а також у Зверненні, підготовленому керівниками повстання, було викладено найважливіші принципи врегулювання конфлікту. Однозначно було змальовано курс на мирне врегулювання у ході Міжнародної конференції, виходячи з концепції визнання рішень Генасамблеї ООН від 29 листопада 1947 р. про поділ Палестини на дві держави: арабську та єврейську. Саме ці документи значною мірою задали тональність наради²³.

За результатами зустрічі 7—9 червня 1988 р. в Алжірі було опубліковано три документи: заключну декларацію, резолюцію про послідовну підтримку ОВП та резолюцію про ефективну міжнародну конференцію. Вперше за багато років було визначено загальноарабську стратегію і тактику в регіональних конфліктах на Близькому Сході та у Персидській затоці. Всі рішення алжирського форуму підтримали Сирія та Лівія.

¹⁹ Известия.— 1988.— 7 июня.

²⁰ Правда.— 1988.— 7 июня.

²¹ La Révolution Africaine.— 1988.— 17 Juin.— P. 13.

²² Аль-Аш-Аб Н. Аль-Інтіфада...— С. 34—35 (араб. мовою).

²³ Bassam Abu Sharif. Prospects of a Palestinian-Israeli Settlement.— Algiers.

Як відомо, раніше Лівія не приєдналася до плану арабської наради у Фесі (1981—1982 рр.), а президент Сирії Х. Асад хоча й підписав феські документи, проте на практиці зайняв особливу позицію.

Аналіз документів алжирської наради дає змогу виділити ряд нових моментів у виробленні арабськими країнами спільної позиції з багатьох питань. У заключній декларації сформульовано їх комплексний підхід до загальних проблем безпеки у світі. В документі простежується чітка залежність між розрядкою напруженості і перспективами врегулювання регіональних конфліктів. Тут відчувається безперечний вплив нового політичного мислення. Безпека всіх арабських країн розглядається як єдине ціле, у загальній формі засуджено всі форми міжнародного тероризму.

У першому та другому розділах декларації сформульовано основні положення загальноарабської стратегії у справі врегулювання на Близькому Сході, що підтверджує феський план 1982 р. Найважливішими положеннями останнього є вимоги здійснити виведення ізраїльських військ з усіх окупованих у 1967 р. арабських територій, включаючи арабську частину Єрусалима: реалізувати необхідність здійснення права палестинського народу на самовизначення під керівництвом ОВП — єдиного законного представника арабського народу Палестини; передати Західний берег р. Йордан та сектор Газа під контроль ООН на нетривалий час перехідного періоду; створити незалежну палестинську державу зі столицею в Єрусалимі; гарантувати безпеку всім країнам регіону Радою Безпеки ООН²⁴.

По-друге, у заключній декларації й обох резолюціях наради сформульовано нові ідеї, відсутні у попередньому феському плані.

Перше. Висловлена повна підтримка повстання палестинців на окупованих територіях (як моральна, політична, дипломатична, так й матеріальна та фінансова). Загальну суму фінансових ресурсів, що їх спільно направлятимуть члени ЛАД повсталим, визначено в 40 — 50 млн. доларів на місяць (саму цифру у декларації не вказано)²⁵. Підтверджено традиційну суму щорічної допомоги на потреби ОВП з боку Ліги (150 млн. доларів), а сумарний обсяг допомоги держав — членів ЛАД палестинцям на 1988/89 р. досяг 368 млн. доларів²⁶. Ця цифра не виключає додаткової допомоги, що її кожна арабська країна може надати палестинцям самостійно за своїм власним рішенням. Палестинці можуть одержати допомогу ЛАД через Комітет по підтримці повстання, що сформований ОВП, і через міжнародні організації: Міжнародний Червоний Хрест та Агентство ООН у справах біженців. Отже, як у тексті заключних документів наради, так і в схваленій процедурі виділення матеріальних ресурсів повсталим, підкреслено роль ОВП як єдиного законного представника палестинського народу. На рівні міністрів — представників членів ЛАД сформовано міжарабський комітет підтримки повстання. Надання фінансових ресурсів ЛАД палестинцям через йорданські установи було визнано недоцільними.

Друге. Був конкретизований підхід арабів до скликання міжнародної конференції з питань врегулювання на Близькому Сході під егідою ООН за участю п'яти постійних членів Ради Безпеки. Загальноарабська концепція конференції є близькою до радянської позиції: цей форум повинен стати ефективним, охопити всіх учасників конфлікту, бути спроможним виробити концепцію всеосяжного врегулювання під егідою ООН, виключити можливість сепаратних угод. Єдиний пункт, з якого арабські лідери не дійшли згоди, — питання про форму представництва

1988, 7 June; див. також: Unified National Command of Uprising. Message to the Extraordinary Arab Summit. 1988, 7 June // Journal of Palestine Studies.— 1988.— Autumn.— P. 271—273.

²⁴ Keesing's Contemporary Archives.— London, 1983.— V. 29.— P. 32037.

²⁵ La Révolution Africaine.— 1988.— 17 Juin.— P. 14.

²⁶ Middle East International.— 1988.— 24 June.— № 328.— P. 6.

палестинців на міжнародній конференції. Частина ОВП підтримала ідею самостійної делегації. Для інших (Сірія) більш реальним варіантом було б формування єдиної арабської делегації.

Третє. У двох з трьох офіційних документів, схвалених на нараді, різко піддано критиці підхід США до проблем арабо-ізраїльського конфлікту. Американську політику повної підтримки і допомоги Ізраїлю охарактеризовано як «ворожу арабській нації»²⁷. Тричі у заключних документах засуджено різні аспекти американської регіональної політики; водночас позицію СРСР та інших країн Варшавського Договору розглянуто нарадою «з глибокою повагою»²⁸.

Арабські керівники підтвердили курс на мирне врегулювання конфлікту з Ізраїлем. На нараді не говорилося про збройну боротьбу з ізраїльтянами силами арабських країн. Заходи протидії сіоністам передбачають насамперед політичну і дипломатичну протидію у міжнародному масштабі, а не збройний конфлікт. Знову було підтверджено феську формулу, що визнавала право Ізраїлю на існування, хоча зроблено це було непрямо.

З усіх найважливіших регіональних та міжнародних питань на нараді в Алжирі було прийнято одностайні рішення. Єгипет не послав своїх представників до АНДР, тому що його членство в ЛАД було припинено після підписання ним кемп-девідських угод з Ізраїлем. Рішення багдадської наради з цього питання²⁹ було формально збережено. Проте резолюція попередньої позачергової наради на вищому рівні в Аммані (листопад 1987 р.) не забороняє членам ЛАД поновлювати відносини з АРЕ за власним рішенням. В Аммані було проголошено курс на «повну солідарність усього арабського світу» і в зв'язку з цим було підкреслено, що «дипломатичні відносини між будь-якою країною — членом Ліги арабських держав і Арабською Республікою Єгипет є суверенним питанням, яке повинно розглядатися кожною країною згідно з її конституцією і законами»³⁰.

Як засвідчив хід наступних подій, Єгипет солідаризувався з алжирськими рішеннями та політикою керівництва ОВП. Тому арабський консенсус став повним. Це означало остаточний провал усіх американських спроб схилити арабських керівників до сепаратного врегулювання і послабити рішучість арабів зробити алжирські рішення чіткими і обов'язковими.

Фактично рішення наради ЛАД в Алжирі відкрили шлях до проголошення незалежної Палестинської держави.

31 липня 1988 р. король Йорданії Хусейн заявив про припинення адміністративного зв'язку його країни з Західним берегом р. Йордан³¹. Цей крок означав, що Амман остаточно відмежувався від усіх спроб вирішити палестинську проблему без рівноправної участі у цьому процесі ОВП.

Наступним логічним кроком у розвитку становища на Близькому Сході стало проголошення 15 листопада 1988 р. незалежної Палестинської держави під час роботи позачергової (XIX) сесії Національної ради Палестини (НРП) в Алжирі. В Декларації незалежності, проголошеній на цій сесії Я. Арафатом, відзначено революційну роль «інтіфади» у боротьбі палестинського народу³². Прийняття документа про миролюбну Па-

²⁷ La Résolution. Un appui Conséquant à L'OLP // La Révolution Africaine.— 1988.— 17 Juin.— P. 20.

²⁸ La Déclaration Finale du Sommet d'Alger // Révolution Africaine.— 1988.— 17 Juin.— P. 19.

²⁹ Т л а с М. Джабгату-с-Сумуд фи муваджатат муаскар давид // Дамаск. — 1981.— С. 221, 511. (араб. мовою).

³⁰ Amman Summit Resolution on Relations With Egypt // Journal of Palestine Studies.— 1988.— Spring.— P. 177.

³¹ King Hussein. Speech on the West Bank.— Amman. 1988, 31 July // Journal of Palestine Studies.— 1988.— Autumn.— P. 271—272.

³² The Political Declaration of Independence. 1988, 15 Nov. // Middle East International.— 1988.— 18 Nov.— № 338.— P. 22—23.

лестинську державу стало головним політичним результатом повстання та дипломатичних зусиль ОВП. У другому найважливішому документі алжирської сесії НРП — Політичній заяві — підкреслено, що повстання буде продовжуватися до фактичного здійснення законних прав палестинського народу³³.

Проголошення незалежності арабської Палестини на окупованих територіях було автоматично підтримано у країнах ЛАД. До кінця листопада 1988 р. Палестину визнали понад 60, на кінець зими (лютий) 1989 р. — 86³⁴, а на вересень 1989 р. — понад 100³⁵ країн світу. Появу незалежної Палестини ЛАД вітала спеціальною заявою.

Процес інтеграції арабів у справі їхньої підтримки боротьби палестинського народу в ході «інтіфади» продовжує набирати розвитку. Посилилися інтеграційні процеси в арабському світі: у лютому 1989 р. було створено Союз арабського Магриба (Алжир, Лівія, Мавританія, Марокко, Туніс) і Союз арабського співробітництва (Єгипет, Ірак, ЙАР, Йорданія)³⁶. Ще ближчою стала перспектива повернення Єгипту в ЛАД.

Отже, справедливим стане висновок, що 1988 р. був етапним у розвитку становища на Близькому Сході, і в цілому значною мірою сприяв солідарності Ліги арабських держав з боротьбою палестинців.

У першій половині 1989 р. інтеграційні тенденції ще більше зміцніли, і свідчення цьому — рішення позачергових нарад міністрів закордонних справ ЛАД та Наради Ліги на вищому рівні в Касабланці (Марокко, травень 1989 р.), де було фактично здійснено реінтеграцію Єгипту до Ліги арабських держав.

Напередодні зустрічі у верхах на нараді міністрів закордонних справ ЛАД у Касабланці міністр закордонних справ Єгипту Ісмаїл Абд ель-Маджід заявив, що повернення його країни до ЛАД має сприяти єдності арабів на узгодженій реалістичній основі. Він повністю підтримав усі ініціативи Я. Арафата, керівництво ОВП у цілому, а також засудив позицію Сирії щодо ОВП та особисто її керівника³⁷. Така заява могла свідчити лише про те, що помірковані арабські режими прийшли до Касабланки зі скоординованими позиціями, тим більше, що усі останні ініціативи Я. Арафата у справі врегулювання на Близькому Сході узгоджувалися з Каїром³⁸.

Хід наради у Касабланці підтверджує той факт, що Сирія із своїми специфічними підходами до палестинської проблеми залишилася в ізоляції. В результаті дискусії було відхилено проект резолюції, запропонований Сирією, з засудженням «капітулянтського» курсу ОВП і прийнято резолюцію, що підтримала рішення XIX сесії НРП.

Арабські керівники підтвердили курс на мирне врегулювання усіх проблем з Ізраїлем у ході мирної конференції на базі угоди про гарантії безпеки усім країнам регіону. Під усіма загальноарабськими деклараціями поставила свій підпис й Сирія, хоча нинішній стан регіональних відносин все ще не відкриває шляху до повернення їй Голанських висот, тобто не гарантує територіальної цілісності. Досі також не врегульовано і сирійсько-палестинські протиріччя. Я. Арафат все ще залишається персоною нон грата для Дамаска. Але те, що Сирія не стала у відкриту опозицію до рішень, ухвалених у Касабланці, свідчить про її небажання залишатися в ЛАД у повній ізоляції.

Було також ухвалене рішення про створення вищого комітету ЛАД з метою активізації миротворчого процесу і підготовки Міжнародної конференції.

³³ Political Statement Issued by the Palestine N. C. in Algiers. 1988, 15 Nov. // Middle East International.— 1988.— 2 Dec.— № 339.— P. 22—23.

³⁴ Journal of Palestine Studies.— 1989.— Spring.— P. 175—176.

³⁵ Правда.— 1989.— 4 сент.

³⁶ Арабааташар Уктубр.— 1989.— 12 лют.; 17 лют. (араб. мовою).

³⁷ Middle East International.— 1989.— 26 May.— № 351.— P. 9.

³⁸ Newsweek.— 1989.— 29 May.— № 22.— P. 24.

Єдиною стороною, що вперто не бажає йти шляхом врегулювання, залишається Ізраїль. Але очевидно, що ні перший, висунутий І. Рабіном, план врегулювання за ізраїльським сценарієм³⁹, ні його остаточний варіант (план І. Шаміра) не можуть стати основою врегулювання, бо не відповідають реаліям сьогодення, так як виключають ОВП з процесу врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту.

СРСР у своїй політиці на Близькому Сході виходить з того, що у 1987 — 1989 рр. значно зросла і продовжує зростати роль ЛАД як інструмента узгодження загальноарабських позицій стосовно основних проблем обстановки в регіоні. Саме діяльність Ліги сприяла широкому міжнародному визнанню основного завоювання «інтіфади» — проголошення незалежної Палестини. Як відзначалося в опублікованому 3 травня 1989 р. Зверненні міністра закордонних справ СРСР Е. А. Шеварднадзе до голови комітету Ліги арабських держав по Лівану (і ці слова справедливі стосовно всіх інших конфліктів в арабському регіоні) об'єднання зусиль самих арабських країн — найбільш надійний в сьогоднішніх умовах шлях до стійкої нормалізації обстановки в різних частинах арабського світу⁴⁰.

В цих умовах саме мужній опір палестинського народу ізраїльській окупації привернув увагу всього світу, яскраво висвітлив необхідність досягнення всеосяжного і справедливого близькосхідного врегулювання і вирішення в його рамках ключової — палестинської — проблеми⁴¹.

На жаль, еволюція політики Ізраїлю у цьому напрямі відбувається дуже повільними темпами. А такі акції Тель-Авіва, як розміщення з кінця 1989 р. певної кількості іммігрантів з Радянського Союзу на окупованих територіях, свідчать про те, що деякі ізраїльські керівники ще не зрозуміли, що мирним переговорам з арабами немає альтернативи. Як зазначалося у Заяві МЗС СРСР з цього питання, дана акція є порушенням норм міжнародного права, основних прав людини, створює додаткові перешкоди на шляху врегулювання конфлікту⁴². За цих обставин важливо зберегти координацію миротворчих зусиль СРСР і ЛАД.

В умовах зростання ролі загальноарабських рішень, двостороння дипломатія в арабському світі продовжує відігравати свою традиційну роль. Тому нові зустрічі на вищому рівні в рамках ЛАД, так само як і діяльність цієї організації в цілому, повинні показати, яка тенденція буде домінувати, або зрештою більш чітко виявиться найближчими роками. Головним же напрямом діяльності ЛАД була і залишається підтримка справедливої боротьби палестинців за свої права. У цій справі ЛАД готова до розумних компромісів, і цей курс зустрічає підтримку світової громадськості.

Одержано 11.10.89.

Освещается отношение Лиги арабских государств (ЛАГ) к «интифаде» — восстанию палестинцев против израильских оккупантов, подчеркивается, что главным направлением деятельности ЛАГ является поддержка справедливой борьбы народа Палестины за свои права.

³⁹ International Herald Tribune.— 1989.— 21—22 Jan.

⁴⁰ Правда.— 1989.— 3 мая.

⁴¹ Горбачев М. С. Послание Президенту АНДР, Генеральному секретарю Партии Фронт Национального Освобождения Ш. Бенджедиду // Вестник МИД СССР.— 1988.— 1 июля.— № 12.— С. 5.

⁴² Правда.— 1990.— 10 февр.

О. О. Курасв (Київ)

Висвітлення україно-французьких мистецьких зв'язків на сторінках російських журналів кінця XIX ст.

Автор оцінює повідомлення про україно-французькі контакти в різних галузях мистецтва, які публікувалися в журналах «Артист», «Театральная библиотека», «Искусство и художественная промышленность».

Зростаючий суспільний інтерес до історії культурних зв'язків України з найбільшими державами Європи — це одна з причин посилення уваги вчених до ряду питань теми. Одним з їх найважливіших завдань, на наш погляд, є збагачення фактологічної бази досліджень. Це, зокрема, стосується україно-французьких мистецьких контактів дорадянського періоду. Наукові пошуки та досвід роботи провідних спеціалістів з питань міжнародних культурних зв'язків, зокрема Н. Ю. Асеєвої та М. М. Варварцева, дають змогу виділити — як одне з перспективних джерел інформації — матеріали російської преси*. Звичайно, передусім варто згадати ті видання, які приділяли постійну увагу подіям тогочасного культурного життя на Україні. В цій невеличкій замітці вміщено повідомлення про україно-французькі контакти у різних галузях мистецтва, які публікувалися в трьох журналах («Артист», «Театральная библиотека» та «Искусство и художественная промышленность»). Вони відіграли досить помітну роль у культурному житті Росії. В цих виданнях на досить високому професійному рівні висвітлювалися стан та деякі особливості культурних процесів, які в той час набули на Україні свого найбільшого розвитку.

80—90-ті роки були найплототворнішим періодом в історії україно-французьких відносин XIX ст. Тоді найсприятливішим чином поєдналися зовнішньополітичні передумови й об'єктивні потреби взаємопізнання і взаємозбагачення, властиві зрілим культурам. Цей процес був досить різноманітним за своїм характером, відбиваючи особливості національних культур. Як з української, так і французької сторони в ньому брали участь багато провідних майстрів. Про це йдеться в публікаціях провідних журналів Росії.

Одним з видань, що висвітлювали міжнародні контакти України, був московський театральний журнал «Артист», що видавався з 1889 по 1895 рр. З ним співробітничали такі видатні діячі культури, як В. І. Немирович-Данченко, М. А. Римський-Корсаков, Ц. А. Кюї, А. К. Лядов, В. В. Стасов. В ньому свої твори друкували А. П. Чехов та В. Г. Короленко. Коло проблем, що розглядалися на його сторінках, не обмежувалося світом театру. До нього входили і музика, і література, і образотворче мистецтво. Завдяки широкому діапазону тем «Артист» знайомив читачів з різноманітними формами україно-французьких культурних зв'язків.

В одному з перших номерів повідомлялося, що в Одеський міський театр запрошено «на сезон великого посту» французьку оперету¹. Навесні наступного року в журналі було вміщено уточнену інформацію, що до міста приїхала опереткова трупа актриси Ласаль, у складі якої

* Звернення до матеріалів російської періодики дає змогу, принаймні у деяких аспектах, розширити існуючі уявлення про міжнародні мистецькі зв'язки України. Якщо Н. Ю. Асеєва у вступній частині монографії «Україно-французькі художні зв'язки 20—30-і рр. XX ст.» згадує тільки одну виставку французьких художників на Україні, то публікації, надруковані в журналі «Искусство и художественная промышленность», дозволяють уточнити цю цифру.

¹ Артист.— 1889.— № 4.— С. 26.

«декілька дуже непоганих і два видатних актори, у тому числі і сама пані Ласаль»². Всі вистави гастролерів пройшли з великим успіхом.

Про те, що виступи французьких театральних колективів на Україні не були рідкісним явищем, свідчать повідомлення, надруковані у квітневому випуску. В ньому йдеться про те, що драматична трупа з успіхом показала п'ять вистав у Києві³.

У 1892 р. до Росії на гастролі прибула видатна французька драматична актриса Сара Бернар із своєю трупою. Це турне коротко висвітлювалося на сторінках «Артиста». Заключний етап поїздки припав на Україну. Журнал писав, що він почався у перших числах грудня в Харкові. Всього в місті було показано чотири вистави. «Успіх був величезний, — повідомлялося в «Артисте», — а сама Сара Бернар увесь час була предметом найзахопленіших овацій»⁴. З Харкова артисти подалися до Києва, де з 5 по 8 грудня виступали в приміщенні оперного театру. На усіх виставах, незважаючи на ранковий час, зал був щент заповнений. Після закінчення останнього виступу київські студенти піднесли Сарі Бернар срібний вінок⁵. Через день французька трупа була вже в Одесі. В її розпорядження було віддано сцену російського театру. Глядачі побачили шість вистав. Шістнадцятого грудня вона виїхала до Львова⁶.

Через чотири місяці Одесу відвідало опереткове товариство актриси Монбазон, що вирушило в турне по півдню Росії, Україні й Кавказу. Після Одеси артисти мали намір продовжити гастролі у Харкові та Києві⁷.

Однією з форм культурних контактів у другій половині XIX ст. було навчання найбільш талановитих молодих музикантів у кращих учбових закладах Франції. Про це теж писав «Артист». Наприклад, у січневому номері за 1893 р. повідомлялося про призначення молодого музиканта Сікаря, який успішно завершив своє навчання в Парижі, викладачем Київського музичного училища. Він рік займався у скрипковому класі знаменитого професора Масара і закінчив його з першою нагородою⁸.

Якщо молодь їхала до Франції вдосконалювати свою майстерність, то зрілі майстри вважали для себе за честь визнання з боку вибагливої паризької публіки. Ось інформація про один з таких концертів, надрукована в журналі «Артист». «У суспільстві» "Concerts eclectiques", в "Salle d'Harcourt", даний директором Київського відділення Російського музичного товариства п. Виноградським 20 квітня (1894 р. — А. К.) симфонічний концерт із творів російських авторів... Успіх був повний...»⁹. Ім'я відомого диригента О. М. Виноградського невдовзі знову з'являється на сторінках журналу: цього разу в зв'язку з наміром поставити у Києві оперу Масне «Вертер». Однак за її партитуру розпорядник справ композитора Егель запросив неймовірно велику суму грошей. Постановка опинилася під загрозою. Коли про ситуацію, що склалася, стало відомо самому Масне, він одразу ж наказав відправити до Києва всі необхідні ноти. Про це він повідомляв у листі до О. М. Виноградського, в якому, зокрема, писав, що вважає для себе за честь постановку «Вертера» у такому театрі, як Київський¹⁰. Цілком вірогідно, що між цими подіями є зв'язок, і що успіх київського диригента у Франції не в останню чергу вплинув на престиж музичного Києва в очах Масне.

² Там же.— 1890.— № 7.— С. 201.

³ Там же.— № 8.— С. 126.

⁴ Там же.— 1893.— № 26.— С. 196.

⁵ Там же.— С. 188.

⁶ Там же.— С. 192.

⁷ Там же.— № 29.— С. 203.

⁸ Там же.— № 26.— С. 190.

⁹ Там же.— № 38.— С. 175.

¹⁰ Там же.— № 41.— С. 262.

Через кілька років після заснування журналу «Артист» у Москві почав виходити ще один щомісячник — «Театральная библиотека». Він публікував тексти п'єс, монологів, сцени з вистав, рекомендації режисерам та представникам інших театральних професій. Крім того, це видання досить докладно інформувало читачів про діяльність різних театрів і труп, аналізуючи причини їхніх успіхів і невдач.

Дане видання оперативно відгукнулося на гастрольну поїздку української трупи актора й антрепренера Г. Й. Деркача у Францію. Спочатку вони виступили у Парижі, але збір не покрити витрат, і гастролі опинилися під загрозою провалу. «Театральная библиотека» писала, що призвели до цього непередбаченість турне та відсутність попередньої реклами. Трупа Деркача належала до складу відомих українських театральних колективів і мала всі підстави успішно завершити своє турне. Однак специфіку нової країни, де на відміну від Росії український театр був маловідомий, не було враховано. Деркач та більшість акторів повернулися додому, не закінчивши гастрольної подорожі. Менша частина трупи на свій страх і ризик вирушила до Марселя¹¹.

Одним із джерел, яке допомагає розширити існуючі уявлення про україно-французькі зв'язки у сфері образотворчого мистецтва, може бути петербурзький журнал «Искусство и художественная промышленность» — щомісячник, який виходив у 1898—1902 рр. На його сторінках аналізувалися важливі питання історії та тогочасного стану живопису, графіки, скульптури, народного мистецтва Росії і Західної Європи. З ним співробітничали художники, критики, мистецтвознавці, серед яких були М. К. Реріх, І. Е. Грабар, В. В. Стасов, Н. П. Кондаков та інші. У поле зору працівників журналу потрапляло багато значних подій художнього життя України і, зокрема, її міжнародні контакти.

Матеріали на цю тему надруковані в першому жовтнево-листопадному номері. Кореспондент з Харкова навіть коротенькі відгуки про дві виставки французького живопису, що відбулися в місті. Перша, яку організувало нікому не відоме товариство молодих французьких художників, із слів автора, не вдалася й успіху не мала¹². Наступна була більш солідною, «успіх мала великий», тому що знайомила з дійсно значними творами французької школи¹³. На жаль, автор обмежився загальними оцінками, не назвав ці картини та прізвища художників. Очевидно, серед них не було відомих майстрів, чого не можна сказати про учасників іншої, київської міжнародної виставки афіш і плакатів. Вона відбулася весною 1900 р., про що повідомив квітневий номер журналу: «Чудово були представлені: цар афіші—Шере, охрещений французами «Ватто XIX століття», «Муха» — напівпарижанин, напівмодран, який створив собі славу афішами для театру»¹⁴.

Жюль Шере, який уславився у 60-ті роки як засновник мистецтва афіші, і Альфонс Муха, популярний майстер плакатів і графіки, були найбільш відомими майстрами свого жанру, що свідчить про високий рівень представництва на київській виставці.

В наступному році (у № 4) було надруковано статтю Є. К. Кузнецова, присвячену 25-річчю художньої школи М. І. Мурашка в Києві. В ній вміщено цікаву інформацію про паризький період творчості С. П. Костенка — одного з найвідоміших її випускників. Так, автор повідомив, що у пресі опубліковані добрі відгуки, а видання "Illustration" навіть надрукувало репродукцію картини «Біля звіринця», яка мала успіх у салоні Марсового поля. Він також навів слова І. Ю. Репіна, який в одному із своїх листів із-за кордону назвав її «кращим полотном виставки». У статті цитується лист Костенка до свого товариша, в якому він

¹¹ Театральная библиотека.— 1894.— № 34.— С. 105.

¹² Искусство и худож. промышленность.— 1898.— № 1—2.— С. 130.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.— 1900.— № 19.— С. 386.

ділитися враженнями й оцінює різні явища художнього життя французької столиці¹⁵.

У даній замітці ми намагалися привернути увагу дослідників до деяких недостатньо розроблених джерел. Вони розповідають про те, що і в ті часи прагнення підтримувати такого роду контакти було досить сильним. Кількість і характер інформацій, надрукованих пресою, свідчать також про те, що російська інтелігенція, зокрема творча, уважно та із симпатією стежила за художнім життям України. На нашу думку, російська дорадянська періодика ще не вичерпала своїх можливостей як джерело вивчення різних питань історії міжнародних контактів українських митців і заслуговує дальшого дослідження.

Одержано 22.03.89.

Автор оценивает сообщения об украинно-французских контактах в различных сферах искусства, которые публиковались в журналах «Артист», «Театральная библиотека», «Искусство и художественная промышленность».

¹⁵ Там же. — 1901.—№ 4.—С. 109—112.

До уваги читачів!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Ю. О. Курносів (Київ)

Соціально-економічне та політичне життя УРСР (середина 60-х — початок 80-х рр.)

Висвітлюються такі питання, як спроба запровадити господарську реформу, складності й недоліки, що мали місце у сільському господарстві, проблеми соціального розвитку, становище в партійно-політичній сфері, зміни соціальної структури населення, Конституція СРСР 1977 р. і Конституція УРСР 1978 р., згорання демократії, розширення панування бюрократичних сил.

Починаючи виклад, учитель звертає увагу учнів на те, що з середини 60-х років продовжувалися пошуки шляхів піднесення економіки. Це знайшло свій вияв у намаганні запровадити господарську реформу — систему заходів по вдосконаленню управління виробництвом, які відповідали б потребам того часу. Було вирішено усунути адміністративні пута, надмірну централізацію, дріб'язкову опіку, що гальмували економіку міста і села.

З самого початку 1966 р. запроваджувалися нові методи управління промисловістю, розширялися права та ініціатива підприємств (вони переводилися на госпрозрахунок). Партійні й господарські органи, відповідні міністерства та відомства України почали повідомляти про активне запровадження реформи. Згідно з цими даними, в 1966 р. на нові методи планування й економічного стимулювання виробництва перейшло 1,5% підприємств республіки, а у 1970 р. — вже 85%¹.

Дійсно, на першому етапі реформи промислові підприємства зробили певні кроки в господарюванні по-новому, що дало змогу виконати завдання восьмої п'ятирічки повніше у порівнянні з будь-яким іншим п'ятиріччям у дальшому. Але згодом у цій справі з'явилися значні труднощі. Реформа так і не дійшла до кожного робочого місця, не позначилася на інтересах працюючих, практично не зачепила сферу управління, в якій залишилися формалізм, бюрократизм, косність, невиправдана повільність у вирішенні господарських питань, а то й їх ігнорування. Керівні кола країни не могли змиритися з тим, щоб розвиток народного господарства відбувався на основі його економічного стимулювання, а не звичними адміністративно-командними методами, щоб творчість «знизу», самостійність підприємств ставили під загрозу існування самої бюрократичної системи.

В результаті республіка продовжувала йти по екстенсивному шляху розвитку, що зумовлювало зростання затратності економіки, вимагало залучення до виробництва додаткових робочих рук. Однак при помітному зростанні чисельності робітників та інженерно-технічних працівників у промисловості темпи збільшення загального обсягу її продукції знижувалися. В 1966—1970 рр. останній зріс на 50%, а у 1981—1985 рр. — лише на 19%. Такою ж була картина й з продуктивністю праці. Темпи її зростання в зазначені роки зменшилися майже вдвоє².

І все ж рік у рік промисловість України нарощувала свій економічний потенціал, збільшувала виробництво продукції. Якщо в 1970 р. за

¹ История Украинской ССР.—Киев, 1985.—Т. 10—С. 148.

² Народне господарство Української РСР у 1970 році. — К., 1971. — С. 106, 113; Народне господарство Української РСР у 1985 році.— К., 1986.— С. 74, 82.

добу в середньому вироблялося 90 тис. т прокату чорних металів, 12,3 тис. т сталевих труб, 18 ковальсько-пресових машин, то у 1985 р., відповідно, 103 тис. т, 18,4 тис. т та 27³. Значно більше протягом доби вироблялося електроенергії, взуття, холодильників, телевізорів, магнітофонів тощо.

Наведені дані стосуються кількісних факторів. Технічна ж і технологічна сторона промислового виробництва визначаються насамперед якісними показниками, що одночасно відбивають ступінь його культури й дисципліни праці. Ряд виробничих колективів республіки у розглядувані роки з високою відповідальністю ставився до питань підвищення якості вироблюваної ними продукції, досягнення в цьому питанні рівня кращих світових стандартів. Це можна сказати, зокрема, про робітників та інженерно-технічних працівників виробничих об'єднань Київського верстатобудівного, Сумського машинобудівного ім. М. В. Фрунзе й інших підприємств. Однак у цілому проблема якості продукції в промисловості України була далеко невирішеною. Як у 60-х, так і в 70-х роках значна частина її виробів, зокрема машинобудування, помітно відставала від світових стандартів того часу⁴. Низьким технічний рівень їх був й у середині 80-х рр.⁵ У зв'язку з цим республіка зазнавала великих матеріальних та моральних витрат, відставала від ряду промислово розвинутих країн світу.

Далі учням слід розповісти про труднощі й недоліки, що мали місце в сільському господарстві. У постанові квітневого (1965 р.) Пленуму ЦК Компартії України відзначалося, що намальовані березневим (того ж року) Пленумом ЦК КПРС шляхи та засоби піднесення сільського господарства відкривають широкі перспективи для створення достатку сільськогосподарських продуктів у СРСР. Відповідно до цього Президія Центрального Комітету Компартії України розробила організаційно-господарські заходи по забезпеченню виконання постанови ЦК КПРС⁶.

Проте ні ці, ні інші аналогічні заходи, що схвалювалися на наступних пленумах Центрального Комітету, з'їздах Компартії України, на зборах республіканського партійно-господарського активу протягом другої половини 60-х — першої половини 80-х рр., істотних наслідків не давали. Це пояснювалося, зокрема, тим, що вони являли собою декларації, не підкріплені економічними важелями, не зачіпали становища безпосереднього виробника сільськогосподарської продукції — селянина, задовго до цього відчуженого від землі. А діюча в умовах адміністративно-командної системи колгоспно-радгоспна система так і не змогла нагодувати людей.

До цього слід додати безгосподарське використання земельного багатства Української РСР. З 1965 по 1985 рр. посівні площі республіки, що становлять золотий фонд усієї країни, зменшилися більш як на мільйон гектарів⁷. Багатющі землі часто не обдуманно відводилися під індустріальне будівництво. Не завжди всебічно й науково обгрунтовано використовувалися земельні ресурси, здійснювалися хімізація, охорона навколишньої природи, підвищення родючості ґрунтів, складалися та виконувалися грандіозні програми по меліорації. Так, найродючіші у світі заплавні чорноземи вздовж Дніпра зайняли штучні водоймища.

Занедбаною залишалася соціальна й духовна сфера на селі. Відмінності в побутових і культурних умовах життя селян та міського населення у цілому практично не зникали, якщо не сказати навпаки. До

³ Народне господарство Української РСР у 1985 році.— С. 19—21.

⁴ Матеріали XXIII с'їзду Комуністической партії України.— Київ, 1966.— С. 11; Матеріали XXIV с'їзду Комуністической партії України.— Київ, 1971.— С. 197.

⁵ Горбачев М. С. Избранные речи и статьи.— М., 1985.— С. 170; Робіт. газ.— 1986.— 12 лип.

⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977.— Т. 2.— С. 793.

⁷ Народне господарство Української РСР у 1985 році.— С. 135.

цього слід додати складні умови праці, значні обсяги важкої фізичної роботи, яка виконувалася вручну. Все це обумовлювало зростання потягу селян, причому найбільш дієздатної їх частини, до міграції в міста. Протягом 1966—1985 рр. із українського села виїхали 4,6 млн. чол.⁸ Як «неперспективні» припинили своє існування сотні сіл республіки.

На становищі сільськогосподарського виробництва негативно позначилися адміністративно-командні методи керівництва ним. Представники партійного й державного апарату, починаючи з районної ланки, постійно некомпетентно втручалися у діяльність колгоспів і радгоспів, давали безліч командних директив щодо розвитку рослинництва та тваринництва, проявляли повне недовір'я до спеціалістів сільського господарства, які працювали безпосередньо на полях і фермах. Продовжувала діяти прихована форма визиску селян, яку проводила держава, підвищуючи ціни на техніку, автомашини, добрива тощо й водночас залишаючи практично без змін закупівельну вартість вироблюваної сільськогосподарської продукції.

Незважаючи на зазначені проблеми, все ж певні зрушення в розвитку сільського господарства УРСР мали місце. Зросла врожайність деяких культур, збільшилося середньорічне виробництво зерна, овочів, а також продукції тваринництва та птахівництва — м'яса, молока, масла, яєць.

Переходячи до питань соціального розвитку, вчитель повинен підкреслити, що у республіці розроблялися різноманітні заходи щодо підвищення життєвого рівня й побуту трудящих. В результаті цього протягом 1965—1985 рр. середньомісячна заробітна плата робітників та службовців зросла майже вдвоє, мінімальна збільшилася до 70 крб., підвищилася оплата праці колгоспників. Піднесенню життєвого рівня народу сприяли різноманітні виплати із суспільних фондів споживання, що також зросли.

Однак у зв'язку з проблемами, що гальмували економічний прогрес, недооцінкою як центральними, так і місцевими органами влади назрілих питань щодо матеріальної бази соціальної сфери склався залишковий принцип виділення ресурсів для її розвитку. Це обумовило уповільнення темпів зростання народного добробуту. А ослаблення уваги до виробничих умов та побуту трудящих призвело до зниження їх зацікавленості в результатах своєї праці.

Водночас дедалі ширшого розмаху набували приписки на виробництві, казнокрадство, хабарництво й інші форми і шляхи нетрудових прибутків. Внаслідок цього сформувалися цілі верстви людей, які різними нечесними шляхами нагромадили значні суми грошей. Разом з тим у республіці налічувалося чимало людей похилого віку, які ледь жевріли на вкрай низькі пенсії. На їх фоні виглядали несправедливими підвищене пенсійне забезпечення та спеціальне обслуговування тих колишніх номенклатурних працівників, які зробили помітний «внесок» у розвал економіки, й тих осіб, які в сталінські часи чинили кривавий терор проти чесних радянських людей, частина яких вижила і повернулася з таборів. Проте чимало з репресованих страждали від бідності, байдужості, неваги з боку тогочасного суспільства, від побутових невпорядкованостей.

На середину 60-х рр. житлові умови багатьох трудящих УРСР залишалися незадовільними. Тому значна частина матеріальних ресурсів спрямовувалася на будівництво житлових будинків. Загалом у республіці в 1966—1985 рр. було споруджено близько 38 млн. м² житла. Однак середньорічне його введення у дію в названому двадцятиріччі залишалося на тому ж рівні, що й у 1956—1965 рр., хоча чисельність населення Української РСР за той період зросла на 5,5 млн. чол.⁹

⁸ Там же, с. 4.

⁹ Підраховано за: Народне господарство Української РСР у 1985 році.— С. 259.

Підвищення реальних доходів трудящих означало зростання їхньої купівельної спроможності. Це зумовлювало значне збільшення чисельності підприємств торгівлі та громадського харчування й їх товарообороту. Якщо в 1965 р. у республіці на придбання промтоварів і продовольства було витрачено 16,5 млрд. крб., то в 1985 р. — 50,8 млрд. крб.¹⁰ Однак виробництво та продаж товарів народного споживання відставали від запитів населення, залишався збіднений їх асортимент, який не задовольняв зрілі смаки трудящих. Щоправда, у різних містах УРСР зростала мережа закритих спецмагазинів, в яких за помірними цінами певній групі номенклатурних осіб з партійного й державного апарату відпускалися продукти харчування, виготовлені у спеццехах, овочі та фрукти, вирощені в спеціальних господарствах без застосування хімічних добрив.

Порівняно швидкими темпами на Україні зростали кількість медперсоналу і чисельність лікарняних ліжок. За цими показниками у перерахунку на 10 тис. чол. населення республіка випереджала всі розвинуті капіталістичні держави Європи, Азії й Америки та соціалістичної країни¹¹.

Однак наростання негативних явищ у суспільстві не обминуло й систему охорони здоров'я, фінансування якої здійснювалося також за залишковим принципом і становило надто скромні суми. Нестача матеріальних ресурсів спричинила вкрай незначну кількість сучасного медичного обладнання, брак необхідних медикаментів, особливо в сільській місцевості. Сотні лікарень знаходилися у непридатних приміщеннях, а в третині сіл УРСР не було навіть амбулаторій¹². До цього слід додати нерідкі байдужість медперсоналу до хворих, не завжди належну кваліфікацію лікарів.

Як результат усього цього у республіці не зменшувалася кількість багатьох серйозних захворювань, у тому числі онкологічних. Мажорними гаслами прикривалося те, що смертність на Україні, особливо дитяча, переважала її не тільки в капіталістичних, а й у багатьох країнах, які розвиваються¹³.

Названі недоліки були притаманні територіальній та певною мірою відомчій медицині. З останньої помітно виділялися ті медзаклади, які належали четвертому Головному управлінню Міністерства охорони здоров'я УРСР і надавали медичну допомогу насамперед відповідальним працівникам партійного й державного апарату відповідно до їх рангу. Вони розташовувалися в просторих приміщеннях, забезпечених імпортними устаткуванням, апаратурою, інструментарієм, медикаментами, були укомплектовані висококваліфікованим та високооплачуваним персоналом, становили різкий контраст із занедбаною і вбогою територіальною медициною.

Продовжувалася нищівна атака на природні багатства України, у тому числі й на такі перлини природи, як Дніпро та Придніпров'я. Одне за одним на великій річці з'являлися штучні моря, що незабаром перетворювалися на мертві води, позбавлені рибних запасів. Вони знищили заводи, на яких була величезна кількість водоплавної птиці, затопили близько мільйона гектарів найродючіших земель, де розташовувалися ліси, гаї, діброви, пасовиська, луки, сади, городи, які годували трудящих регіону і за його межами. Крім значної народногосподарської шкоди, яка обчислювалася в багато мільярдів карбованців щорічних збитків¹⁴, така наруга над природою призвела й до моральних втрат. Переселення людських мас спричинило особисті трагедії тисяч людей, зігнаних із своїх звичних місць проживання. Під гнилими водами морів

¹⁰ Там же.— С. 305.

¹¹ Там же, с. 47, 48, 358.

¹² Літ. Україна.— 1989.— 21 верес.

¹³ Народне господарство Української РСР у 1985 році.— С. 10, 50.

¹⁴ Літ. Україна.— 1989.— 21 верес.

зникли цінні археологічні пам'ятки, історичні скарби. Чимало діячів літератури та мистецтва, журналістів на всі лади вихваляли це знущення над життєдайною водою і землею. Отак народжувалися бездуховність та байдужість.

Висвітлення питань соціально-політичного життя УРСР слід почати з того, що чимало важливих партійних, державних і господарських ланок у республіці очолили вимогливі й віддані справі комуністи. Підтримуючи зв'язки з масами, вони успішно вирішували завдання, які на них покладалися. Проте в діяльності партійних організацій було і немало упущень. Не останнє місце у цьому відіграло те, що до лав КПРС, до її керівних органів проникали й випадкові люди, а то і пройдисвіти, бо перебувати в партії було «вигідно». Саме це й призвело до певної втрати її авторитету серед народу.

Подібне становище в Українській РСР було відгоміним тих змін, яких зазнавала позиція Л. І. Брежнєва. Спочатку він прислуховувався до думок членів Президії ЦК КПРС, прагнув вникати в господарські та інші проблеми. Однак незабаром у його поведінці дедалі помітніше почали виявлятися байдужість до партійних справ, любов до почестей і розваг — тобто те, що свідчить про не досить високий інтелектуальний рівень людини.

Все це швидко помітило його найближче оточення й взяло курс на створення культу Брежнєва, що він і сам заохочував. Цьому було підпорядковано кампанію славослів'я на його адресу, перетворення на XXIII з'їзді КПРС посади першого секретаря Центрального Комітету на генерального, спроби переглянути постанови XX та XXII з'їздів партії щодо культу Сталіна й бодай частково реанімувати його. Так зародився і розквітнув культ Брежнєва, який дав можливість перетворити його ще живого на пам'ятник самому собі.

Характерною особливістю обстановки непомірного возвеличення Брежнєва була ланцюгова реакція по нисхідному виникненню культів та культиків. Вихваляння останнього з боку першого секретаря ЦК Компартії України П. Ю. Шелеста відбувалися водночас із зміцненням його гіпертрофованого уявлення про своє місце в долі України, що супроводжувалося наростанням амбіційності й пихатості, грубості та неповажного ставлення до підлеглих. Будучи тривалий час опорою брежнєвської системи, П. Ю. Шелест переоцінив у ній свою роль і в 1972 р. був знятий з посади. На його місце обрали В. В. Щербицького, який у минулі роки разом з Брежнєвим працював на Дніпропетровщині. Він став одним з найближчих сподвижників генерального секретаря до останніх його днів. До того ж часу Дніпропетровська область була недо-торканою для критики. Навіть спроба в 1979 р. другого секретаря ЦК Компартії України І. Соколова вказати на недоліки, що мали там місце, не справила належного впливу.

Культівську ідеологію сприймало й місцеве керівництво. На «вождів», «хазяїв» перетворилися чимало секретарів обкомів, міськкомів та райкомів партії, які не стільки займалися політичною роботою, скільки вирішували свої особисті справи і виробляли у себе риси вершителей долі в підлеглих їх людей. Саме такі керівники виступали в ролі стовпів економічного, політичного, соціального й культурного застою. Вони нерідко, порушуючи партійні та моральні норми, розправлялися з негідними їм працівниками, як правило, діловими, компетентними у своїй справі, тими, хто мав свої думки й не боявся їх висловлювати вголос.

Далі вчитель зазначає, що соціальна структура населення України, як і всього радянського суспільства, складається з робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції. На початку 60-х рр. чисельність робітників перевищила половину всіх, зайнятих у народному господарстві республіки, а в 1985 р. становила 60% їх кількості¹⁵. Зростання

¹⁵ Підраховано за: Народне господарство Української РСР у 1985 році.— С. 179, 193, 242, 246.

ролі робітничого класу обумовлювалося не тільки тим, що він був найчисельнішим у суспільстві, відзначався революційністю, організованістю і колективізмом, а й культурно-технічним та професійно-кваліфікаційним рівнем. Щоправда, застійний період не міг не позначитися на суспільній активності робітничого класу. Його голосу проти деформацій соціалістичного будівництва майже не було чути, принаймні на Україні.

Різноманітні кількісні й якісні зміни відбувалися в складі колгоспного селянства. Значна частина його, як і всього сільського населення, залишала села й подавалася до міст або на великі будови у багатьох місцях республіки та країни. В результаті середньорічна кількість колгоспників в УРСР, які працювали в громадському господарстві, з 6,4 млн. чол. у 1960 р. скоротилася до 3,9 млн. чол. у 1985 р. Якщо на початку цього періоду загальна кількість жителів села становила половину населення України, то на кінець — лише третину¹⁶. Міграція населення сіл не могла не позначитися на стані сільськогосподарського виробництва, яке так і не спромоглося достатньо забезпечувати промисловість сировиною, а населення — продуктами харчування.

Причини, які призводили до розлучення селян з їх батьківщиною, полягали насамперед у ще не до кінця подоланих наслідках колективізації, в неправильно вирішуваних проблемах власності, виробничих відносинах на селі, у системі організації й заохочення праці, у вкрай незадовільних соціальних та культурно-побутових умовах життя, які ще значно відрізнялися від міських.

Випереджаючими темпами зростала чисельність інтелігенції. Протягом досліджуваних років вона зросла більше ніж у три з половиною рази¹⁷. Це сприяло поповненню всіх галузей народного господарства спеціалістами з вищою і середньою спеціальною освітою. Водночас відбувалося зниження суспільного престижу інтелектуальної праці, знань, високого професіоналізму. Цим пояснюються деформації соціалізму, некомпетентність кадрів, що за часів брежнєвщини міцно ввійшли в наше життя.

Вищезгадані три великі групи радянського суспільства не відбивають усю різноманітність його соціальної структури. Поряд з тією часткою інтелігенції, яка своєю професійною й громадською діяльністю готувала народ до перебудови, існувала номенклатурна верства людей, що всю енергію спрямовувала на непорушність свого привілейованого становища. Помітно розрізнялися між собою також спеціалісти технічного та гуманітарного профілю, робітники високої кваліфікації й мало-кваліфіковані, торговельні працівники і пенсіонери, трудівники та дармоїди, жителі сіл і городяни, бідні й забезпечені, безробітні та злочинці й т. д. У кожній з цих та інших верств були сформовані своя система поглядів, життєва філософія і моральні норми, що особливо помітно виявилось в наступні роки.

Наступне питання — Конституція СРСР 1977 р. й Конституція УРСР 1978 р. Необхідність розробки нового Основного Закону, вказує вчитель, подавалася громадській думці як потреба, зумовлена тривалим часом, що минув з дня прийняття Конституції СРСР 1936 р., та перетвореннями, здійсненими за той період. Подібне обґрунтування базувалося не стільки на реальних досягненнях, скільки на бажаних. Це знайшло свій найбільш помітний вияв у заяві, яку вперше обнародував Л. І. Брежнєв у 1967 р. в доповіді, присвяченій 50-річчю Жовтня про те, що в нашій країні побудовано розвинуте соціалістичне суспільство. Це положення було близьким до утопії, значним перебільшенням здійсненого.

Готувалася Конституція так, щоб до неї не ввійшло нічого, що могло б хоч якось загрожувати застійним порядкам, які склалися в СРСР.

¹⁶ Народне господарство Української РСР у 1985 році.— С. 4, 179.

¹⁷ Підраховано за: Народне господарство Української РСР у 1985 році.— С. 179, 193, 242, 246.

і, навпаки, вводилося те, що забезпечувало партійному керівництву зверхність у країні, проголошену зокрема в статті шостій¹⁸.

Обговорення проекту Конституції СРСР перетворилося на суцільне вихваляння наших досягнень, хоча й вносилися зауваження і побажання щодо конкретизації та поліпшення його тексту. 7 жовтня 1977 р. депутати Верховної Ради СРСР одногосно проголосували за новий Основний Закон країни. З таким же обговоренням відбувалася підготовка до прийняття й Конституції УРСР. 20 квітня 1978 р. сьома, позачергова, сесія Верховної Ради республіки прийняла Конституцію Української РСР, яка була розроблена на політико-правовій основі Конституції СРСР і мало чим від неї відрізнялася.

Парадні, декларативні положення, зафіксовані у цих документах, значною мірою розходилися з реальним життям, не відбивали його дійсності. Навпаки, реальне повсякдення суперечило багатьом статтям Конституції. Так, в Основному Законі проголошувалася необхідність активного використання госпрозрахунку й інших економічних підойм і стимулів на виробництві, а на практиці за їх впровадження ініціатори цього піддавалися всіляким адміністративним та кримінальним переслідуванням. Самі ж заходи як економічне явище не діяли. Так було, зокрема, з бригадним підрядом, який широко пропагувався по всій країні. Однак як тільки справа доходила до скорочення адміністративно-управлінського апарату, що було одним з основних результатів впровадження цієї форми роботи, численні інструкції звели підряд нанівець.

Конституції проголошували право на житло при реальній його відсутності, право на безплатну освіту при значних її недоліках, право на безплатну кваліфіковану медичну допомогу при майже кризовому стані системи охорони здоров'я, насамперед на селі.

Особливо гомосно проголошувалися наші переваги над світом капіталізму. Однак наш короткий робочий тиждень мирно співіснував з дедалі зростаючим падінням рівня виробництва, зниженням продуктивності праці й якості продукції. Пригноблений імперіалістами робітничий клас за рубежем внаслідок своєї боротьби дечого досяг, у той час як наші робітники, колгоспники, інтелігенція дещо із соціально-політичної та економічної сфери загубили. Заробітна плата їм нараховувалася вкрай несправедливо, а пенсійне забезпечення було значно нижчим у порівнянні з цивілізованими країнами і не забезпечувало багатьом громадянам навіть елементарного рівня життя. Отже, наші досягнення були не стільки реальністю, скільки плодом демагогічної агітаційно-пропагандистської діяльності.

Підсумовуючи виклад теми, слід наголосити, що в ті роки повсюдно проголошувалося здійснення народовладдя, хоча господарем держави залишався адміністративно-бюрократичний апарат виконавських органів, якому були підвладні всі сторони життя радянського суспільства, у тому числі й на Україні. З працівників апарату сформувалася верства, яка діяла поза законом, контролем та критикою. Це створювало сприятливі умови для корупції й користолюбства, злодійства і підлабузництва, кар'єризму та хабарництва на всіх рівнях, сімейності й кумовства. Навіть у такому робітничому центрі, як Донбас, на шахтах існували приписки і побори¹⁹. Трудящі бачили та відчували все це на собі. Про подібне не могло не знати керівництво республіки, але воно майже нічого не робило конкретного й рішучого для подолання таких потворних явищ, не зверталосся за порадою і допомогою до народу.

В повсякденні продовжував проявлятися сталінізм, хоча й без масового терору. Брежньєвський застій виявлявся насамперед у суслівській всезабороненості. Конституційне право на свободу слова значною мі-

¹⁸ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— Ж., 1977.— С. 7.

¹⁹ Комс. правда.— 1989.— 27 лип.

рою не здійснювалося. Нормальну ж демократичну активність багатьох людей, яку започаткував ХХ з'їзд партії, було визнано інакомисленням, що придушувалося різноманітними жорстокими методами, у тому числі шляхом ізолювання від суспільства тих, хто був для офіційних властей «незручним» за своїми поглядами.

Україна в цій кампанії опинилася на одному з перших місць. Немало її громадян були морально зім'яті, перемелені жорнами репресивних заходів, загубили віру у себе, збилися з шляху. За таких умов люди відчужувалися від громадських інтересів, багато з них відходили від активної участі у виробничому та суспільно-політичному житті.

Деякі з тих, хто бажав у повній мірі розкрити свої здібності, залишали країну, поповнюючи колонії емігрантів, у тому числі українські. Багатьох непокірливих на цей шлях офіційна влада штовхала примусово. У результаті країна знову свідомо позбавляла себе частини інтелектуального потенціалу, талановитих учених, лікарів, інженерів, письменників, працівників мистецтва — багатьох яскравих обдарувань, з якими не зуміла обійтися з належним тактом. Не всі ж вони були настроєні антирадянськи. Просто багато з них постали перед вибором: поступитися своєю громадянською совістю та вихвалити недостойне чи мовчати; опинитися за колючим дротом чи виїхати за кордон.

Однак і в умовах наростання негативних явищ у житті суспільства багато людей не поступилися своїми принципами і переконаннями. Вони не могли примиритися з виявами несправедливості, помилковістю тих чи інших діянь офіційних властей. Так, у республіці були господарники, які в інтересах справи ризикували порушувати застарілі інструкції, за що немало з них зазнавали партійного та адміністративного покарання, а то й притягалися до кримінальної відповідальності, як це було в Одеській області з головою колгоспу В. П. Білоконем. Чимало людей прагнули з'ясувати причини невідповідності між марксистською теорією і реальним життям, пізнати суспільство, в якому вони живуть, тощо. Для багатьох з них цей інтерес закінчився суворими випробуваннями, тюрмами та засланням²⁰.

У недовгий андроповський період, що настав після смерті Л. І. Брежнєва в 1982 р., помітно змінилася політична атмосфера на краще, люди почали дихати вільніше, хоча порушення конституційних норм і прав продовжувалося, в тому числі й у нових формах. Так, на Україні стали ретельно вилловлювати прогульників прямо на вулицях чи в громадських місцях. У 1984 р. ті з членів Політбюро ЦК КПРС, хто боявся перемін у партії, наполягли на обранні Генеральним секретарем Центрального Комітету смертельно хворого К. У. Черненко — найпершого проповідника брежнєвських заповідей, аморальності, брехні та лицемірства. Після цього вседозволеність адміністративно-командної системи заявила про себе на повний голос.

Таким був період упущених можливостей, ідеологічного догматизму, застою, який довів суспільство до грані кризи, що завдало серйозної шкоди справі соціалізму. Прикриваючись лєнінським авторитетом, вище партійне керівництво у брежнєвські часи, як і в період сталінщини, свідомо чи через недомислення відходило від лєнінізму, від ідей соціалістичного будівництва.

Одержано 10.03.90

Освещаются такие вопросы, как попытка осуществить хозяйственную реформу, сложности и недостатки, имевшие место в сельском хозяйстве, проблемы социального развития, положение в партийно-политической сфере, изменения социальной структуры населения, Конституция СССР 1977 р. и Конституция УССР 1978 г., свертывание демократии, расширение господства бюрократических сил.

²⁰ Огонек.— 1989.— № 4.— С. 7—8, 9; Комс. правда.— 1989.— 8, 9 авг.; Москов. новости.— 1989.— 22 окт.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

До історії міжнаціональних процесів на Україні

У вирішенні назрілих проблем історичної науки важливе місце належить документальним джерелам, цим невичерпним скарбницям людського досвіду, пам'яті народу. Як відомо, переважна більшість історичних джерел зберігається у державних і партійних архівах. Радянськими істориками та архівістами, в тому числі й українськими, чимало зроблено для введення до наукового обігу значної кількості документів, для ознайомлення з ними наукової громадськості, всіх тих, хто цікавиться історичним минулим.

Можна було б назвати багато широко відомих документальних публікацій, які відіграли помітну роль у розвитку наукових досліджень. Проте справа полягає, мабуть, у тому, що, незважаючи на офіційну доступність основної маси історичних джерел дослідникам, чимало документальних зібрань, особливо з історії радянської доби, перебували на режимі таємного зберігання і не були відомі вченим. А серед тих документів, які публікувалися, багато подавалися у скороченому вигляді. Все це суттєво обмежувало можливості докладного аналізу подій і явищ, зафіксованих у документальних джерелах, приводило нерідко до неповноцінних узагальнень та висновків, негативно впливало на розвиток історичної науки.

Сьогодні, коли завдяки перебудові у суспільстві постійно зростає інтерес до історії, коли послідовно і наполегливо долається синдром надзвичайної заборони й необгрунтованої таємності щодо зберігання та використання документальних джерел, відкривається можливість оперативного довести до широкого кола дослідників невідомі або ж мало відомі матеріали, які зберігаються у державних і партійних архівах України.

З цією метою редколегія журналу спільно з партійним архівом Інституту історії партії при ЦК Компартії України й Центральним державним архівом Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління УРСР розпочинає публікацію найбільш цікавих документів з фондів ЦК Компартії України, Верховної Ради УРСР (до 1936 р.— ВУЦВК), Ради Міністрів УРСР (до 1946 р.— Раднарком України), інших документальних зібрань.

У тематичному відношенні добірки документів будуть відбивати найважливіші події в житті народу України, республіканської партійної організації, висвітлюватимуть діяльність центральних державних, партійних органів, міститимуть дані про життя та діяльність керівних працівників республіки.

Відкриває рубрику добірка документів з питань міжнаціональних процесів, які нині є однією з найактуальніших і найскладніших проблем нашого суспільного життя. Хронологічно публікація охоплює період від грудня 1917 р. до 1925 р., тобто той час, коли за безпосередньою участю В. І. Леніна закладалися підвалини національної політики нашої партії. Вміщені документи правдиво висвітлюють перші кроки національного будівництва, свідчать про ту увагу, яку приділяли Комуністична партія та Радянська держава цим питанням, дають уяву про ті деформації, що відбулись у міжнаціональних відносинах у нашій країні після смерті В. І. Леніна.

Матеріал підготували Р. Я. Пиріг, А. В. Кентій, А. А. Соловійова, Л. В. Яковлева, А. В. Огінська. Документи передаються мовою оригіналу. Стилiстику документiв збережено, виправленi орфографiчні помилки.

Док. № 1

Декрет Ради Народних Комісарів України про карність агітації, спрямованої на підбурювання національної ворожнечі

10 лютого 1919 р.

Бажаючи припинити національне цькування, що збільшилось за останній час, Рада Народних Комісарів України постановляє:

1. Підлягають негайному арешту й віддачі під суд Революційного Трибуналу, як контрреволюціонери, всі особи, що ведуть агітацію, скеровану на розпалювання почуття національної ворожнечі.

2. За зазначений в п. 1-му злочин винні заарештовуються на термін не менший за п'ять років.

3. За агітацію на фронті й у військових частинах винні караються не менш як п'ятьма роками ув'язнення або, по постанові суду, розстрілом; тій же карі підпадає кожний, хто веде агітацію поміж особами, що по посаді перебувають в підлеглому йому стані.

4. За агітацію, поєднану з прямим закликком до гвалтовних чинностей, коли останні сталися безпосередньо внаслідок такого закликку, винуватих розстрілюється.

За Голову Ради Народних Комісарів України
Народний комісар юстиції
Керуючий справами Раднаркому

Артем
А. Хмельницький
М. Грановський

ЗУ.— 1919.— № 1.— С. 114; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 16, арк. 69. Оригінал.

Док. № 2

Повідомлення Бюро друку України про видання постанови Наркомосу УСРР про відміну державної мови й оголошення всіх мов рівноправними

10 березня 1919 р.

Нарком прос [вещания] издал следующее постановление. Считаясь [с] отменой государственного языка как такового [и] объявлением всех местных языков равноправными, нарком прос [вещания] предоставляет право населению на местах определять язык, [на] котором должно вестись преподавание [в] школах. При этом должны быть обеспечены интересы всех национальных групп Украины, где [в] силу развития русской культуры, вследствие проводимой раньше насильственной русификации через школы, запрещение укр [аинского] языка, удушение укр [аинской] печати [в] настоящее время наблюдается своеобразное явление господства рус [ской] культуры при несомненном количестве перевесе украинского населения. Сейчас, когда много-миллионные массы крестьянства сохранили, сами того не сознавая, национальный облик [и] обращаются [из] класса безправных рабов в класс господствующий, совершенно естественно, что укр [аинский] язык, являющийся разговор [ным] языком крестьянских масс, начинает развиваться. Поэтому Наркомпрос ставит своей задачей активно работать [в] сторону развития укр [аинского] языка и укр [аинской] культуры для проведения идей пролетарского интернационализма, социалист [ического] преобразования общества. [С] этой целью нарком просвещения считает необходимым [в]вести [в] школах тех типов [в]

качестве обязательного предмета из мест[ных] языков. [В] школах [с] преподавани[ем] [на] рус[ском] языке должен изучаться или украинский, или польский, или еврейский. [В] районах, населенных немецкими, чешскими и других национальностей колонистами,— немецкий, чешский [или] другие языки по выбору самих учащихся или родителей. Кроме того, признавая, что изучение истории народа, его края необходимо для сбережения народ[ными] массами, Наркомпрос считает необходимым [в]вести [в] качестве обязательных предметов историю [и] географию Украины.

(подпись) *

ЦДАЖР УРСР, ф. 1738, оп. 1, спр. 3, арк. 142. Засвідчена копія.

* Підпис нерозбірливий.

Док. № 3

Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською

21 лютого 1920 р. *

На всей территории Украинской ССР, во всех гражданских и военных учреждениях должен применяться украинский язык наравне с великорусским. Никакое преимущество великорусскому языку недопустимо. Все учреждения как гражданские, так и военные, обязаны принимать заявления и другие дела как на великорусском, так и на украинском языках и за отказ или уклонение в приеме виновные будут привлекаться по всей строгости военнореволюционных законов.

Председатель Всеукраинского ЦИК

Петровский

Секретарь Президиума ЦИК

Синявин

Распубликов. в «Известиях» ВЦИК и Харьков. губревкома от 21 февраля 1920 г. за № 56

ЗУ.— 1920.— № 1.— Ст. 5; ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 129. Засвідчена копія.

* Дата публікації.

Док. № 4

Інструкція ЦК КП(б)У про національні відділи агітації й пропаганди при губкомах партії

15 квітня 1920 р.

1. Существующие при ЦК и губкомах КП Украины бюро национальных секций распускаются.

2. При наличии значительных нерусских или неукраинских групп трудящихся при губкомах организуются отделы пропаганды на том или ином языке.

3. Во главе отдела стоит заведующий. Никаких бюро или коллегий при отделах не допускается. В зависимости от работы по усмотрению губкомов в отделе, кроме заведующего, может быть и технический секретарь.

4. На обязанности отдела лежит: а) следить за партийной работой среди рабочих данной национальности, б) намечать и докладывать комитету о необходимых мерах агитационного и организационного характера в целях усиления работы среди трудящихся масс данной национальности, в) заботиться об издании листовок, брошюр, воззваний и т. п., агитационной литературы на данном языке, г) брать на

себя инициативу по устройству агитационных митингов, лекций и т. п. среди рабочих данной национальности.

5. Никакого самостоятельного аппарата по проведению в жизнь этих заданий отдел не имеет, а пользуется и проводит свою работу через секретариат губкома или соответствующие его отделы. Все предложения отдела агитации должны обязательно пройти утверждение губкома или соответствующего отдела секретариата.

6. Газеты национальных отделов агитации и пропаганды издаются как органы местных губкомов.

7. Национальные отделы агитации и пропаганды при ЦК КПУ существуют на тех же основаниях, как и при губкомках. Заведующего отделом назначает Бюро ЦК.

8. Все отношения национальных отделов ведутся через местные комитеты.

ПА ИП при ЦК Компарті України, ф. 1, оп. 1, спр. 51, арк. 3. Оригінал.

Док. № 5

Постанова Ради Народних Комісарів УСРР про введення української мови в школах і радянських установах

21 вересня 1920 р.

Совет Народных Комиссаров постановляет:

1. Поручить Наркомпросу срочно разработать план широкого развития воспитательных и образовательных учреждений всех ступеней и разрядов с украинским языком преподавания.

2. Немедленно ввести обязательное изучение украинского языка во всех учебно-воспитательных учреждениях с украинским языком преподавания.

3. Обратит внимание на особенно серьезное изучение украинского языка во всех постоянных и временных учреждениях по подготовке работников просвещения, причем часть их надлежит немедленно же перевести на украинский язык преподавания.

4. Вменить в обязанность Государственному издательству озаботиться изданием, по соглашению с Наркомпросом, достаточного количества учебных пособий на украинском языке, равно как художественной литературы и всех прочих изданий.

5. Наркомпроду и Наркомзему свою популярную и пропагандистскую литературу издавать преимущественно на украинском языке.

6. Вменить в обязанность исполкомам иметь в каждом губернском городе не менее одной украинской газеты.

7. Наркомпросу через ее местные органы немедленно же организовать во всех губернских и уездных городах вечерние школы для обучения украинскому языку советских служащих.

8. Вменить в обязанность всем советским учреждениям озаботиться привлечением сотрудников, знающих украинский язык и могущих на нем удовлетворять запросам населения.

9. Вменить в обязанность Рабоче-Крестьянской Инспекции следить за точным исполнением настоящего декрета.

За Председателя Совета Народных Комиссаров
Вр. и. д. Управления делами СНК
Секретарь СНК

Чубарь
Переверзев
Ахматов

Распубл. в «Вістях ВУЦВК» от 25 сентября 1920 г. № 229.

ЗУ.— 1920.— № 24.— Ст. 509; ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 128. Засвідчена копія.

Док. № 6

Звіт латиського відділу ЦК КП(б)У про роботу за період з 5 травня по 5 жовтня 1920 р.

13 жовтня 1920 р.

Ввиду тяжелого положения Украины как в смысле внутренней, так и внешней жизни, руководящим органам приходится приложить громадные усилия, чтобы вывести страну из теперешнего трудного положения. То же самое, до известной степени, отзывается на организационной и прочей работе среди малых народностей, населяющих Украину, в частности латышей. Прошло несколько времени, пока были поставлены на ноги латышские секции, соорганизованы отделы агитации и пропаганды при губпарткомах, местами эту работу прорывало фронтовое положение (Александровск, Екатеринослав, Киев). Это, с одной стороны. С другой — из-за недостатка полит, и школьных работников на местах организационную и пропагандистскую работу и не было возможности держать на должной высоте. Особенно это касается школьных работников, почему латышские школы на Украине стоят в таком бедственном положении. Подразделяя работу, возложенную на латотдел ЦК КПУ, можно указать на сколько и в каком направлении нами отданы все силы и обращено должное внимание:

В области организационной

С приездом представителя латотдела при ЦК РКП 5 мая с. г. тов. Лидака и с согласия ЦК КПУ было приступлено к подготовительным работам по созыву украинской конференции латсекции. Также были приняты меры к изданию газеты «Сарканайс — Карогс». На конференции, которая происходила от 13—17 июня, было избрано бюро отдела из 5 человек и 3-х кандидатов и ревизионная комиссия из 3-х лиц и 2-х кандидатов. В бюро отдела вошли гг. Лидак, Эрис, Цеплис, Пупа, Аболина. Бюро распределило работу в следующем порядке: Лидак — заведующий, Аболина — секретарь, Эрис, Пупа — инструктора, Цеплис — редактор газеты «Сарканайс — Карогс».

Из избранных лиц помимо тов. Лидака начали работать Аболина — 21 июня, Эрис и Цеплис — 22 июня. Тов. Пупа, который был избран в бюро отдела как представитель от стрелков, начал работать с 23 июля с. г. Между тем, ЦК КПУ было разрешено расширить штат инструкторов до 5 человек, поэтому для более регулярного обслуживания латышской секции были приняты следующие гг.: Бредис с 3 июля, Краузе с 12 июля и Буданский с 16 августа. В числе наших инструкторов также работает тов. Ульман, откомандированный как инструктор латотдела ЦК РКП — с 13 мая с. г.

Для того чтобы иметь более тесную связь с местами, а также инструкторировать латотделы при губпарткомах нами были за это время произведены следующие командировки инструкторов отдела: в Екатеринослав — 3 раза, один раз на более продолжительное время, чтобы провести беспартийную рабочую конференцию, которая прошла хорошо и были приняты все резолюции, предложенные представителем латотдела. В Одессу — один раз, в Николаев — 3 раза, в Киев — 3 раза. Здесь надо отметить, что соорганизовать латотдел при Киевском губпарткоме удалось с большими трудностями, так как на месте нет более способных работников, почему нашему инструктору, приехавшему оттуда, было дано поручение вернуться обратно, чтобы там продолжать работу, пока удастся откомандировать кого-либо для ведения постоянной работы. В Ростов — 2 раза, на Северный Кавказ — 3 раза, в латдивизию — 3 раза. Относительно латдивизии надо отметить, что имея ввиду тяжелое и нетерпимое положение последней, нами были приняты меры в смысле представления информационных докладов

соответствующим учреждениям для принятия возможных мер по улучшению ее положения и сохранения боеспособности. И в г. Сумы — один раз, где латышей очень незначительное число, почему латотдел при упаркоме не соорганизован. Для обслуживания харьковских рабочих-латышей мы даем своих работников, сколько их находится в центре местному отделу при Харьковском губпаркоме, дабы возможно было произвести систематически митинги и собрания на всех фабриках и заводах, где работают рабочие-латыши, как это и практикуется.

Между тем, нужно отметить, что 3 товарища откомандированы через ЦК РКП в другие города в распоряжение губпаркомов. Заграничное бюро — 2 товарища. 11 товарищей, прибывших по делам служебных латотделов, откомандированы обратно на места. В общем счете за это время состоялось 34 командировки.

Кроме того, в латдивизию и в секции отправлены письменные сообщения, каких всего — 64, латотделу при ЦК РКП — 17, реввоенсовету Югзапфронта — 2 доклада о положении Латышской стрелковой дивизии. ЦК КПУ — 3. Также отправлено секциям 5 циркулярных писем с соответствующими указаниями и пояснениями. Всего исходящих бумаг — 224. Кроме того, надо отметить, что латотдел ЦК КПУ своей канцелярии не имеет и, что вся прочая переписка проходит через общую канцелярию ЦК.

Получено от латотдела ЦК РКП латотделом Украины, входящих бумаг — 143 в следующем порядке: от латотдела ЦК РКП — 11, от Екатеринославского латотдела — 12, от Одесского — 3, от Киевского — 3, от Николаевского — 5, от Ростовского — 4, от Харьковского — 3.

Как и вся прочая культурно-просветительная работа на Украине находится на низком уровне по случаю недостатка на местах соответствующих работников, тоже самое можно сказать относительно рабочих клубов. Нельзя сказать, что по этому вопросу не было обращено должного внимания, но таких более удовлетворительных результатов не удалось достигнуть.

Пока клубы соорганизованы и работают при следующих отделах: при Харьковском, Екатеринославском, Ростовском и Киевском. При заводах и фабриках рабочие клубы не существуют, что, конечно, совершенно нежелательно, ибо рабочие остаются без необходимого воспитания.

Также существует на Украине организация коммунистической молодежи. Представителем на Украине от ЦК Союза Коммунистической Молодежи России назначена тов. Винниковская. Работа среди рабочей молодежи продвигается медленно из-за отсутствия работников. До сего времени особенно остро стоял школьный вопрос, так как всю организационную работу невозможно было направить в положительное русло из-за отсутствия в нашем распоряжении школьных работников. В последнее время удалось достигнуть кое-каких результатов и в этом поприще. При Наркомпросе Украины соорганизована центральная латышская секция, которая должна вести всю организационную работу по всей культурно-просветительной части и обслуживать по этой части все секции, находящиеся на территории Украины. Заведующим этой секции нами назначен тов. Капус и пока придана одна школьная работница, как инструктор, тов. Вальдон. В будущем предполагается и в этом отношении достигнуть более удовлетворительных результатов.

В области агитации и пропаганды

За это время латотдел обслуживал 5 латотделов. Обслуживание выразилось, главным образом, в посылке инструкторов, которые на местах информировали отделы о деятельности латотдела, а также о наших задачах, внутреннем и внешнем отношениях и о положении советских республик. К этому надо отметить, что больше всего вни-

мания пришлось обращать на вопрос о реэвакуации беженцев, так как этот вопрос стоял гораздо острее прочих, особенно, что касается г. Харькова. К этому вопросу мы остановимся поближе после. Это, с одной стороны.

С другой стороны — о печатной агитации и ее распространении, в этом отношении сильно хромала, даже вовсе не присылали газет для латдивизии. Чтобы урегулировать правильную доставку газет мы обратились в политотдел латдивизии и с его согласия на счет последнего содержатся 3 политкурьера, которые начали уже свою работу. Из Москвы газеты «Кривияс Циня», адресованные на имя латотдела, получаем регулярно и такие же порядком отсылаем в латдивизию. Ощущается острый недостаток в прочей литературе, особенно драматической и учебных пособий. Латотделом приняты меры к изданию сборника статей на 3-ю годовщину Октябрьской революции. Рассмотреть деятельность в этом отношении невозможно по техническим обстоятельствам.

Получено литературы всего 3320 экз., из которых 2545 экз. — из Москвы от латотдела ЦК РКП и 375 экз. — от политотдела латдивизии,

Отправлено в передаточном порядке для латдивизии 1700 экз., латотделом 1620 экз. Получено и разослано в дивизию и латотделам «Кривияс Циня» 34 тыс. экз. «Сарканайс — Карогс» — 90 тыс. В указанных 5 отделах, которые обслуживает латотдел, указывая каждого в отдельности, имеет приблизительно следующее число членов Компартии и латышей (не считая колоний):

в Харьковском	— 102 члена	10 000 латышей
в Екатеринославе	— 48 »	4 000 »
в Николаеве	— 12 »	50 »
в Одессе	— 31 »	3000 »
в Киеве	— 15 »	3000 »
Итого:	208 членов	20 050 латышей

К этому надо отнести состоящую под нашим обслуживанием Донскую область и Северный Кавказ:

в Ростове	— 100 членов	600 латышей
в Екатеринодаре	— 15 »	1000 »
в Новочеркасске	60 »	600 »
в Киске	— »	1000 »
в Пятигорске	— »	1600 »
Итого:	175 членов	4800 латышей

По вопросу о реэвакуации беженцев

Как уже было сказано, мы по этому вопросу уделили больше всего внимания. К этому надо отметить, что рабочие-латыши поистине находились в нетерпимом положении. Некоторые заводы, которые имеют первостепенное государственное значение, и работающие в них рабочие не были причислены к тем категориям, к которым они подлежали. Конечно, это вызвало волнения и лишние недоразумения. Присчитывая их к ударным группам и произведя систематическую агитацию (Всеобщая кампания электричества), положение улучшилось и этот вопрос перестал быть таким острым, к чему надо отметить, что до сего времени определенных постановлений относительно реэвакуаций латышей нет. Из других латотделов сведения получались более удовлетворительные. Но это не исключало то внимание, которое по этому вопросу было обращено.

Принимая во внимание вышеизложенное, нужно присовокупить, что период организационной работы прошел и теперь необходимо и возможно было развить более плодотворную работу не только в области организационной, но и в области агитации и пропаганды, если бы со стороны ЦК КПУ не была бы постановка этой организации раз-

решена в отрицательном смысле, что, конечно, отзывалось в периоде организационной работы, равным образом и при дальнейшей работе. Мы со своей стороны обращаем особенное внимание, чтобы эти взаимоотношения наладить в положительном смысле так, чтобы от этого не пострадала наша организация и продуктивность работы в упомянутых областях.

Зав. латотделом
Секретарь

Лидак
Аболина

ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 341, арк. 18—20. Оригінал.

Док. № 7

Звіт Українського Представництва при Наркоматі в справах національностей про роботу за період з 1 серпня по 1 грудня 1920 р.

1 грудня 1920 р.

Украинское Представительство при Наркомнаце приступило к работе с 1 августа 1920 г., в составе коллегии из председателя тов. Ю. М. Коцюбинского, членов коллегии тт. Х. М. Ауссэма, В. К. Ляха и секретаря Гриценко Д. Ф. Так как во время назначения коллегии в Харькове, для Совнаркома Украины не были ясны ни ближайшие задачи, ни вообще объем деятельности Украинского Представительства, а, с другой стороны, Наркомнац также не имел точных инструкций, определяющих положение Представительства в его организационной структуре, то коллегия Представительства первым делом поставила выработку положения об Украинском Представительстве при Наркомнаце. Проект положения был составлен тов. Ляхом совместно с тов. Гриценко на основании декрета ВЦИК от 22 мая 1920 г. и материалов о деятельности других национальных Представительств при Наркомнаце. При этом в Положении в качестве основной идеи проводилась мысль, что Украинское Представительство, как один из отделов Наркомнаца должен ограничить круг своей деятельности только всесторонним обслуживанием нужд украинцев, живущих вне пределов Украины на территории РСФСР. Функции же Представительства Украины как государства перед представительственными органами РСФСР решительно отвергались, ибо считалось, что Представительство Украинской ССР, если таковое признает необходимым организовать в Москве Совнарком Украины*, то таковое отнюдь не может входить в состав Наркомнаца, а должно существовать как совершенно самостоятельный орган правительства Украины при правительстве РСФСР. Временно из соображений целесообразности впредь до учреждения в Москве полномоченного Представительства Украины, Украинское Представительство при Наркомнаце берет на себя обязанности по выполнению ряда чисто технических заданий Совнаркома Украины по делам украинских наркомов в наркомат РСФСР. Проект положений был обсужден в коллегии Представительства совместно с заместителем наркома по делам национальностей т. Каменским, а затем был передан на утверждение коллегии Наркомнаца. Затем в процессе работы выяснилась полная невозможность как по соображениям принципиального характера, так и по чисто техническим возможностям, Украинское Представительство при Наркомнаце обязать по Представительству Украины, как государства. Ввиду этого коллегия поставила войти в Совнарком Украины с мотивированной докладной запиской о реорганизации Украинского Представительства при Наркомнаце в Центральный украинский отдел при Наркомнаце с возложением на него функций по

* Так в тексті.

обслуживанию всех украинцев, живущих вне пределов Украины, на территории РСФСР.

Второй работой, предпринятой и осуществленной Украинским Представительством, является составление статистических таблиц, характеризующих количество и территориальное распределение украинцев, живущих вне пределов Украины. Необходимость этой работы заключалась в потребности иметь более или менее точные данные об украинских колониях в РСФСР, без которых совершенно невозможно было приступить к созданию плана деятельности Украинского Представительства на местах. Составление статистических таблиц было поручено тов. Гриценко совместно с т. Шафраном П. С. и Татарским В. Д.

Третьей работой, выполненной Представительством, является составление плана деятельности, согласно которого в Москве организуется Центральный украинский отдел при Наркомнаце, а в провинции организуются: 6 областных украинских отделов (Киргизский, Башкирский, Туркестанский, Сибирский, Дальне-Восточный и Северо-Кавказский) с подразделением на 17 губернских отделов, и 9 губернских отделов Европейской России, всего 26 губернских отделов, каковые, согласно прилагаемому при этом плане, в свою очередь разбиваются на уездные отделения, число которых зависит исключительно от местных условий (Подробно об этом см. план организации украинских отделов на территории РСФСР) *.

Далее были составлены и разосланы циркулярные анкеты по местам с запросом о положении здесь украинцев и характере этой работы, которая уже ведется среди них.

Четвертой работой было составление плана редакционно-издательской деятельности Представительства, который находится в неоконченном виде, так как для осуществления его необходимо предусмотреть целый ряд организационных затруднений, связанных с отсутствием бумаги, типографий и получением разрешений на печатание в Москве украинской литературы и т. п. Окончательная выработка плана издательской деятельности поручена заведующему издательским отделом Украинского Представительства тов. Г. А. Чупринке. На очереди стоит организация украинского отдела при Наркомпросе, работа которого, по мысли коллегии, должна явиться основной работой среди украинцев, живущих в пределах РСФСР. Дело тормозится отсутствием подходящих лиц для этой работы. В настоящее время командирован тов. Ляхом в распоряжение отдела просвещения национальных меньшинств при Наркомпросе, прибывший из-за границы тов. Еременко А. Н., которому поручена организация там украинского отдела. Кроме этого, во время пребывания народного комиссара просвещения Украины тов. Гринько в Москве было обещано им командировать для работы в украинском отделе при Наркомпросе двух или трех товарищей из Харькова, с высшим педагогическим образованием, а кроме этого прислать украинских учебников и учебных пособий, что даст возможность украинскому отделу при Наркомпросе широко повести культурно-просветительную работу среди украинских пролетарских масс, живущих на территории РСФСР.

Повседневная работа Украинского Представительства выражалась главным образом в приеме посетителей, искавших в его лице поддержки или защиты по самым разнообразным вопросам. Так как эта отрасль работы совпадала с функциями Представительства Украинской ССР, то по вышеуказанным принципам коллегия в большинстве случаев оставляла эти ходатайства без удовлетворения, как выходящие за пределы ее компетенции. Таким образом, подготовительные работы по организации Украинского Представительства при Нар-

* Не публикуется.

комнаце можно считать законченными. Дальнейшая работа должна развиваться на местах.

Условия работы Представительства были чрезвычайно тяжелы. Прежде всего в течении более месяца Представительство не имело своего помещения, затем таковое ему отведено Наркомнацем в доме № 29 кв. 21 (по Пречистенскому бульвару), а через 2 месяца по распоряжению Наркомнаца Украинское Представительство вынуждено было очистить помещение и переехать в кв. № 22, где ему отведены 3 небольших комнаты, совершенно непригодных для занятий. До сих пор не поставлен телефон и, несмотря на наступившие холода, пока еще не установлены железные печи для отопления помещения, а также отсутствие в Наркомнаце хозяйственных и канцелярских принадлежностей и мебели — все это крайне тормозило работу Представительства. Кроме этого, работа Представительства крайне тормозилась вследствие отсутствия достаточного количества сотрудников. Все попытки Представительства путем обращения в ЦК РКП и ЦК КПУ пока не дали желательных результатов. Пригласить же сотрудников из группы, так называемых беспартийных, не представлялось возможным вследствие крайне тяжелого материального положения служащих Наркомнаца. Своей столовой Наркомнац не имеет, а следовательно и не может улучшить питание своих сотрудников. Что же касается выдач, которые так широко практикуются в других наркомнатах, то таковые в Наркомнаце проводятся крайне нерегулярно и в совершенно незначительном количестве. Приглашение же сотрудников случайных, только через биржу труда, Представительство считало совершенно нецелесообразным. Таким образом, перед Украинским Представительством ярко стал кризис недостатка сотрудников. Изжить же его можно только улучшением материального положения сотрудников Представительства.

В заключении коллегия Представительства полагает, что период наибольших трудностей уже миновал, что при условиях материального улучшения положения сотрудников Представительства, оно сможет действительно осуществить свои задания. В целях организации украинских отделов на местах и установлении связи с ними, Представительство в ближайшее время командировывает ответственных инструкторов на Поволжье, Урал, в Сибирь и Туркестан, а также в губернии, непосредственно прилегающие к Украине.

Председатель коллегии

Ю. Коцюбинский

Члены коллегии: *

В. Лях

Секретарь

Д. Грищенко

ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 296, арк. 3—4 зв. Оригінал.

* Так у тексті.

Одержано 20.03.90.

(Далі буде)

В. М. Волковинський (Київ)

Нестор Махно: звивисті стежки політичного авантюриста

(продовження) *

У цій частині нарису йдеться про масову втечу на початку 1920 р. селянських мас з махновського війська. Настирливі спроби «батька» перешкодити розвалу його «армії» не давали бажаних результатів. Незважаючи на всі зусилля, набатівцям не вдалося підкорити Махна.

1920 рік

Третій рік революції ознаменувався для Країни Рад значними успіхами у боротьбі з Денікіним. Розвиваючи наступ, війська Південного фронту ввійшли на територію Катеринославщини. Махно був безсилий уникнути того, чого так боявся,— зустрічі повстанців з бійцями Червоної Армії. Першим донесенням, яке одержав «батько» у новому році, було повідомлення про те, що 29 грудня 1919 р. в районі Дмухалівських хуторів зустрілися частини 45-ї дивізії Й. Е. Якіра та махновського Новомосковського полку, яким командував відчайдушний анархіст на прізвисько «Диявол». Переважна більшість повстанців висловлювала бажання поповнити лави Червоної Армії.

Однак їх колишній командир, одержавши спеціальну перепустку, вирішив їхати до Махна. Проте комбриг М. В. Голубенко, виконуючи наказ Троцького, заарештував його і направив у штаб 45-ї дивізії. Комдив Й. Е. Якір без особливих вагань наказав розстріляти «Диявола», мотивуючи своє рішення тим, що рано чи пізно той знову став би під стяги Махна. Цей крок радянського командування викликав деяке занепокоєння повстанців. Махно ж його сприйняв із задоволенням, вважаючи, що такі дії командування Червоної Армії остудять гарячі голови повстанців, багато з яких відверто заявляли: Радянська влада, яка повертається, вже не та, що була раніше,— без ЧК, трибуналів, продзагонів тощо.

Невдовзі «батькові» й самому випала нагода віч-на-віч зустрітися з командирами і бійцями Червоної Армії. 5 січня 1920 р. після короткого бою з білогвардійцями Олександрівськ зайняли війська 133-ї бригади, якою командував Ф. Я. Левінзон. Одночасно з правого берега Дніпра в місто почали входити махновці. «Батько» безапеляційно заявив, що Олександрівськ належить до сфери його впливу, і призначив начальником гарнізону Щуся. Таким чином, у місті утворилося двовладдя і склалася досить напружена обстановка.

Махно прагнув з'ясувати причини останніх невдач повстанців і вжити заходів для піднесення боєздатності своєї армії. 3 січня 1920 р. на зборах комскладу він проаналізував причини її відступу на Катеринославському і Кічкаському напрямках, багато уваги приділивши майбутньому повстанській армії і загалом анархомахновщини. Наприкінці промови «батько» сказав: «Я, командарм, в ім'я врятування селянської революції прошу кожного командира бути відданим революціонером, яким є я, щоб у будь-яку хвилину пожертвувати собою в

* Початок див.: Укр. іст. журн.— 1989.— № 7, 9—11; 1990.— № 2, 4, 5.

бою за селянську революцію і довести всьому світу, що наше командування і повстанці вільні, люблять помирати за свою свободу, яку вони добувають».

8 січня 1920 р. Реввійськрада 14-ї армії за розпорядженням члена РВР Південно-Західного фронту Й. В. Сталіна віддала наказ Махнові передислокуватися на польський фронт, вказавши при цьому маршрут руху: Олександрія — Черкаси — Бориспіль — Чернігів — Ковель. Це був привід для ліквідації махновської армії, оскільки Й. Е. Якір заявив: «Я, особисто знаючи Махна, впевнений, що він ні в якому разі на це не погодиться». Хоча Й. Е. Якір висловлював побоювання, що розгромити махновців буде нелегко, командуючий 14-ю армією І. П. Уборевич відповів, що «цей наказ є політичним маневром і тільки»¹. Якщо махновці не виконають його, вони в очах широких мас постануть як зрадники й вороги трудового народу. Так воно й сталося. Наказ суперечив самому духові махновщини, яка існувала як захисниця інтересів селянства півдня України. Загрози ж цьому регіону з боку білополяків у той час ще не було, оскільки військові дії велися у Білорусії, й «батько» ухилився від передислокації своїх військ на польський фронт, висунивши стару вимогу — надання йому повної незалежності.

Радянське командування не могло змиритися з наявністю в своєму тилу махновської армії, готової в умовах небезпеки з боку буржуазно-поміщицької Польщі та військ Денікіна, що перебазувалися до Криму, завдати, як бувало раніше, підступного удару в спину.

У зв'язку з масовим виходом махновців з повстанської армії на початку січня 1920 р. «батько» залишився лише із своїми найближчими спільниками. Тому політвідділ 45-ї дивізії вважав, що на даному етапі є можливість ліквідувати махновщину морально, бо «фізично вона вже ліквідована тим, що розкол відбувся — армія розбігається»².

ЦК КП(б)У погодився з його висновком про те, що «махновщина як збройна сила може вважатися ліквідованою». Водночас відзначалося, що вплив Махна на селі ще досить сильний, і моральну ліквідацію махновщини можна здійснити лише за умови енергійної роботи серед селянства. «Але для цього немає сил ні в губпарткому, ні в повітпарткомах»³. Крім того, комуністи, котрі служили в повстанській армії, прямо заявили, що оточення Махна, за винятком кількох ідейних анархістів, це бандити з дуже багатим минулим, і агітація їх — даремне марнування часу⁴. У зв'язку з цим командування радянських військ вирішило остаточно ліквідувати махновщину найбільш ефективним в умовах громадянської війни способом — шляхом використання збройної сили.

9 січня 1920 р. Всеукраїнський революційний комітет прийняв постанову про оголошення Махна і його оточення поза законом. Було випущено відозву до всіх робітників, червоноармійців і селян України, в якій, зокрема, зазначалося: «Товариші! Нарешті, по неймовірних тяжких жертвах нашої доблесній Червоній Армії вдалося розбити поміщиків і капіталістів і їхнього прикажчика Денікіна.

Але головний ворог українського народу — польські пани — ще не розбиті. Ідучи на допомогу Денікіну, вони зайняли цілий ряд міст і містечок як нашої країни, так і Росії.

Військове командування, всіляко прагнучи до об'єднання усіх бойових сил проти спільного ворога трудового народу — поміщиків та капіталістів, запропонувало махновцям виступити проти поляків і тим підтримати Червону Армію й визволити наші села і міста від ярма польських поміщиків, а робітників — від рабства капіталістів.

¹ Літопис революції.— 1929.— № 4.— С. 275.

² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 228, арк. 28.

³ Там же, арк. 39.

⁴ Там же, спр. 51, арк. 25.

Але Махно не підкорився волі Червоної Армії, відмовився виступити проти поляків, оголосив війну нашій визволительці — Робітничо-Селянській Червоній Армії.

Відтак Махно і його група продали український народ польським панам подібно Григор'єву, Петлюрі та іншим зрадникам українського люду.

Тому Всеукраїнський Революційний Комітет ухвалює:

- 1) Махно з своєю групою оголошується поза законом як дезертери і зрадники;
- 2) Всі, хто підтримує й перековує цих зрадників українського народу, будуть нещадно знищені;
- 3) Трудяще населення України зобов'язується всіляко підтримувати Червону Армію в справі знищення зрадників-махновців»⁵.

Перед 133-ю бригадою було поставлено два завдання: заарештувати Махна та членів його штабу і роззброїти повстанські загони. У цій операції повинні були брати участь і війська 41-ї дивізії. Коли вони рушили до Олександрівська, щоб не дати махновцям можливості тікати, містом рознеслася чутка, нібито 133-я бригада переходить на правий берег Дніпра, а її замінять новоприбулі війська. Раптовий удар кавалеристів Няги застав махновців, які перебували у ближніх селах, зненацька. Але провести операцію у місті так, як планувалося, не вдалося. Махно був попереджений про намір командування радянських частин і, переодягнувшись у селянський одяг, виїхав на возі з Олександрівська, а його штаб з кавалерією, скориставшись розгубленістю в червоноармійських частинах, також вирвався з пастки. Однак махновцям було завдано відчутного удару, оскільки вони втратили значну частину обозу, 200 кулеметів на тачанках, трофейну батарею, багато зброї⁶.

На початку січня 1920 р. Махно провів у Гуляйполі збори командирів, на яких було ухвалено рішення дати повстанцям місячну відпустку. За допомогою цього тактичного ходу «батько» намагався загальмувати масовий перехід повстанців до частин Червоної Армії. Адже, за словами начштабу В. Білаша, майже 50% повстанців були готові стати на бік Радянської влади й боротися з білогвардійцями⁷. 300 чол., які лишилися під проводом Махна, фактично перейшли на нелегальне становище й розпочали боротьбу проти Радянської влади.

У цих умовах командування Червоної Армії почало збирати відомості про Махна, зміну в його діях, поведінці тощо. Реввійськрада 12-ї армії у січні 1920 р. повідомила особовому відділу Південно-Західного фронту: «Сам «батько» — людина великого екстазу і сили волі; здатний на найвідчайдушніші вихватки з карколомною швидкістю. Здатний на красиві справи, але з такою ж швидкістю готовий творити самі згубні справи, не замислюючись наперед. Волею долі він робиться «ореолом», оточивши себе зграєю таких же головорізів, які лествять його витівками, і піддається їх впливу. Заради цієї зграї він готовий порвати в один момент з анархічними групами, з якими до того рахувався. Махно негативно ставиться до петлюрівщини і пишається знешкодженням Григор'єва».

На початку 1920 р. у махновському війську розпочалася епідемія тифу. На цю тяжку недугу захворіло близько 15 тис. повстанців, які розійшлися по селах, сприяючи тим самим її поширенню. 19 січня 1920 р. захворів на тиф і сам «батько». Кинувши напризволяще військо, він виїхав з Гуляйполя до Дібрівки, а звідти у супроводі 10 охоронників — на хутір Білий. Через місяць, коли «батько» став одужувати, він спробував здійснити кілька нападів на червоноармійські

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 5, арк. 7.

⁶ Там же, ф. 493, оп. 2, спр. 87, арк. 53.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 199—200.

частини. Однак селянство не підтримувало махновців, що дуже драгувало «батька». В цей час відбулися події, які привели до відходу від Махна значного прошарку повстанців.

5 лютого 1920 р. Всеукраїнським центром затвердив закон про землю, згідно з яким ліквідувалося відновлене Денікіним поміщицьке землеволодіння. Усі землі, що належали раніше поміщикам, церкві, монастирям, передавалися трудящим селянам України. В новому правовому акті були виправлені помилки, притаманні аграрному законодавству 1919 р., які викликали невдоволення селянства, — сільським трударям передавалися землі радгоспів, створених на базі поміщицьких маєтків. Законом обмежувався розмір куркульського землекористування. Безземельні та малоземельні селяни України одержали 11,8 млн. десятин. Аграрні перетворення сприяли зміцненню союзу робітничого класу і селянства, відіграли значну роль у створенні передумов для початку соціалістичних перетворень у сільському господарстві республіки, повернули тисячі селян з численних антирадянських банд до мирної праці. Прийняття Всеукраїнським центром закону про землю значною мірою обезкровило й махновщину, вирвало з її лав багатьох сільських трудівників.

8 лютого 1920 р. 522-й полк Червоної Армії вибив махновців з їхньої столиці — Гуляйполя. Для підняття морального духу свого війська «батько» вирішив швидко повернутися в село. Він двічі посилав туди розвідку і, встановивши, що у Гуляйполі знаходиться приблизно 200—300 червоноармійців, запланував у ніч з 20 на 21 лютого здійснити наліт на них. Вночі бандити захопили спочатку околицю, а потім тихо попрямували вглиб села. Раптовість удару допомогла їм здобути перемогу. «Батько» та його оточення приділяли їй велике значення. «У кожного повстанця, — записала в щоденнику Г. Кузьменко, — було усвідомлення того, що навіть невелика група людей, фізично слабка, але сильна духом, надихана однією великою ідеєю, може зробити велику справу»⁸.

Після взяття Гуляйполя Махно з дружиною у супроводі свити урочисто в'їхали до села. Вони побували у знайомих та збиралися гучно відзначити перемогу, коли раптом до хати вбіг захеканий охоронець Гаврюша, який повідомив, що з боку Пологів рухається червона кіннота. Махно вискочив з-за столу і, сівши у тачанку, наказав охороні відходити в степ. Прикривати підхід він доручив своєму братові Савці.

«Батько» не знав, чим закінчилася перестрілка між повстанцями на чолі з його братом та червоними кіннотниками, яку він почув ще на околиці села. Через кілька днів до нього дійшли чутки, що Савку вбито. «Батько» наказав своїм вершникам перекрити всі дороги з Гуляйполя та дізнатися у проїжджих про долю брата. І лише 25 лютого один з гуляйпільців підтвердив чутки про загибель Савки. Однак брат Махна загинув не в бою. Він сховався спочатку у своїй нареченої і лише, коли червоноармійці стали підходити до її хати, вирішив тікати. Перебігши городами до іншої хати, він вирішив заховатися там, але господарі не впускали бандита, поки той не пригрозив їм жорстокою розправою. Заховавши у сніні свій револьвер і пояс з вишитим золотом написом «Махно», Савка ліг у ліжко і наказав господарям сказати, що він — їх далекий родич, який захворів тифом. Однак червоні знайшли зброю і пояс і, увірвавшись до хати, застрелили його в ліжку.

Дізнавшись про це, а також, що у Гуляйполі заарештовано ряд бандитів, Махно вилаявся, а потім зловтішно заявив: «Не хотіли воювати, так і на допомогу не підемо. Нехай сволоту розстрілюють»⁹.

⁸ Армия и революция.—1923. — № 1-2. — С. 29; ЦДАРА, ф. 1407, оп. 1, спр. 718, арк. 73.

⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 217.

Ловлячи на собі протягом кількох днів похмурі погляди земляків, він все ж наважився здійснити напад на Гуляйполе. 1 березня вночі раптовим ударом махновці захопили село. У короткому бою був смертельно поранений командир 6-го полку Федюхін. Коли до нього підбігли махновці, червоний командир попросив застрелити його. Це холонокровоно зробив Калашников. Цей епізод не залишила поза увагою дружина Махна, записавши у щоденнику, що, коли повідомили про поранення Федюхіна, «батькові» закортіло побачити командира, і він послав за ним, але посланець швидко повернувся і повідомив, що наші не мали можливості з ним возитися і на його прохання пристрелили»¹⁰.

Щоб реанімувати махновський рух, «батько» вдався до підкупу повстанців. 2 березня він наказав видати всім рядовим бійцям по 1000 крб., а командирам — по 1,5 тис., роздавши таким чином, як підрахувала його дружина, 2 млн. крб.¹¹ Проте це не принесло бажаного результату. Під чорні знамена «батька» ніхто не поспішав. Багато повстанців втомилися від багатомісячної боротьби, мріяли про мирну працю у власному господарстві, зокрема про проведення весняних польових робіт.

Махно пробував умовляти селян, залякувати їх і навіть розправлявся з деякими своїми колишніми бійцями. Про ці дні цікаві щоденникові нотатки залишив В. Білаш. «5, 6, 7 березня. Стояли у Гуляйполі. «Батько» запив ще з Федорівки. Він ходить з хлопцями по знайомих і під гармошку танцює. Селяни сміються, а він злиться і з «біблея» стріляє повстанців, які сидять вдома і не хочуть воювати. Зі своїми «холуями» він сів верхи та об'їжджав повстанців, грубо лаючи їх. Зустрівши на вулиці колишніх махновців, він бив їх нагайкою. Двом навіть розбив голови, а одного загнав у річку на кригу. Той провалився, а потім, видершись, обмерзлий побіг на Богани. На вулиці піймали Коростиліова, побили, а ввечері розстріляли за те, що червоним видав три кулемети. Збирали мітинг, але селяни не з'явилися, а колишні махновці, не бажаючи з червоними воювати, від нас причаїлися»¹².

Аналогічні свідчення містить щоденник Г. Кузьменко. 7 березня вона записала: «Годині о 8 ранку виїхали на Шагарове, а звідти — на Гуляйполе. Дорога неможлива: 6 коней не могли тягти одну тачанку. Ще з Новосілки «батько» почав пити. У Варваровці зовсім напилися і він, і його помічник Каретник. Ще у Шагаровому «батько» вже почав дуріти та лаятися непристойно на всю вулицю. Горлав як скажений, лаявся у хаті при малих дітях та при жінках. Нарешті, сів верхи на коня та поїхав до Гуляйполя. По дорозі ледве не впав у грязюку. Каретник почав дуріти по-своєму — пішов до кулеметів і почав стріляти то з одного, то з іншого. Кулі засвистіли низько над хатами. Почалася паніка. Але швидко з'ясувалося, що стрілянину розпочав здуру п'яний Каретник.

Приїхали до Гуляйполя. Тут під п'яною командою «батька» стали витівати щось неможливе: кавалеристи почали бити нагайками та прикладами всіх колишніх партизанів, яких тільки заставали на вулиці.

Сьогодні неділя, день ясний, теплий, людей на вулиці багато. Усі повиходили з хат, дивляться на приїжджих, а приїжджі немовби божевільна, дика орда несуться верхи, налітають на безвинних людей і ні з того, ні з сього починають їх бити, кажучи: «це тобі за те, що не беріг гвинтівки..» Двом хлопцям розбили голови й загнали одного в річку, де він плаває й кричить. Люди злякалися й розбігаються.

Гуляйпільці стали обурюватися тихенько по кутках, а відкрито бояться висловлювати своє невдоволення проти махновців — такий

¹⁰ Армия и революция.—1923.—№ 1—2.—С. 31.

¹¹ Там же.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 351.

напав на всіх страх... Та й справді, як було забитим, заляканим, знесиленим всілякою владою селянам протестувати проти насильства п'яних махновців — зараз їх сила, їх і воля»¹³.

Червоноармійські загони неодноразово нападали на махновців, і «батькові» доводилося тікати на своїй тачанці по розмитих весняних шляхах, кидаючи не тільки зброю, награбоване майно, а й документи. Так, 29 березня бійці 42-ї дивізії виявили щоденник його дружини Г. Кузьменко.

Одного разу в результаті раптового нападу червоних Махно з дружиною ледь не потрапили в полон. Це було пізно ввечері, коли «батько» грав у карти на гроші з кількома своїми приятелями. Махнові пощастило — він виграв значну суму. Коли на вулиці виникла стрілянина, він розбив лампу, у темряві наспіх зібрав у хустину гроші і вистрибнув у вікно. Галина Кузьменко сховалася з двома револьверами в шафі, щоб у разі необхідності була можливість захищатися, а якщо справи складатимуться кепсько, застрелитися.

Але коли кілька бійців увірвалися в кімнату, вони одразу побачили золотий портсигар, який «батько» забув на столі, забрали його і швидко пішли. Залишивши хату тим же способом, що й Махно, Г. Кузьменко цілу добу переховувалася у погребі врятованого нею свого часу гуляйпільця, син якого був більшовиком.

У цей період своїми навіть незначними бойовими діями Махно добре прислужився білогвардійцям. Ув'язнувши в боях з бандитами, частини 13-ї армії не встигли увірватися на плечач військ Слашова до Криму й тим самим дали можливість білогвардійцям закріпитися там. Боротьба з білогвардійцями на Північному Кавказі, в районі Перекопа, загострення становища на Західному фронті перешкодили Червоній Армії остаточно розгромити махновщину.

На початку 1920 р. віра набатівців у Махна певною мірою похитнулася. На конференції, яка відбулася у лютому в Харкові, вони заявили, що «поряд з визнанням махновщини досить здоровим рухом, здатним з суб'єктивних і об'єктивних причин виконати завдання третьої соціально-безвладної революції, сам Махно в силу відірваності його від анархістських організацій та у зв'язку з сильним моральним падінням був визнаний непридатним керувати цим рухом»¹⁴. У той же час іншої кандидатури, яка б користувалася такою популярністю серед селянства степової України, не було, і анархісти вирішили зайнятися перевихованням «батька».

25 квітня 1920 р. буржуазно-поміщицька Польша розпочала військові дії проти Радянської держави. Основні бої відбувалися на території України. Оскільки значна частина радянських військ була переміщена на фронт, Махно відчув себе спокійніше. Знову в його армії почали збиратися дезертири.

Однак наприкінці квітня — у перших числах травня 1920 р. проти махновців рішуче виступили частини 1-ї кінної армії, які рухалися через Катеринославщину, здійснюючи 1200-кілометровий перехід на польський фронт з Північного Кавказу. Здобувши перші перемоги над розрізненими махновськими бандами, будьонівці заявили: «Махновщину ліквідовано!». 6 травня катеринославська газета «Известия» навіть опублікувала статтю під назвою «Махна взято в полон». Це була перша дезінформація про Махна. Ще не раз, намагаючись видати бажане за дійсне, фронтові кореспонденти напишуть і про загибель, і про здачу в полон демонічного «батька».

Травень 1920 р. приніс нові елементи в життя українського села. 9 травня ВУЦВК та Раднарком УСРР прийняли закон про створен-

¹³ Армия и революция.—1923. — № 1-2. — С. 32.

¹⁴ Тепер (Гордеев) И. Махно: От «единого анархизма» к стопам румынского короля.— Харьков, 1924.— С. 68.

ня комітетів незаможних селян¹⁵, покликаних захищати інтереси бідняків та середняків, боротися із засиллям куркульства та зміцнювати Радянську владу на селі. Махно, як не дивно, не побачив у цій масовій організації селянства могильника куркульства і себе як ватажка сільських багатіїв. Він навіть спочатку вітав їх створення¹⁶, вважаючи, що підкорити організоване селянство буде значно легше, ніж розрізнений натовп. Розраховував «батько» і на те, що КНС працюватимуть в його інтересах.

Проте невдовзі, зрозумівши, що являють собою КНС, які стають господарями на селі, Махно різко кинув: «Рекомендую негайно ліквідувати комітети незаможних селян, бо це бруд»¹⁷. У результаті під час нападів на села махновці жорстоко розправлялись з комуністами, комсомольцями, радянськими працівниками, продзагонівцями і комнезамівцями.

Щоб повернути селянство у свою армію, Махно зробив спробу шляхом кривавих розправ залякати його. За даними розвідки 13-ї армії, у травні 1920 р. «батько» намагався мобілізувати до війська мешканців с. Рождественського. Після їх відмови стати під чорні прапори Махно наказав підпалити село і відкрити по ньому кулеметний вогонь¹⁸.

Член ЦК КП(б)У Я. А. Яковлев, який побував у середині червня 1920 р. на Катеринославщині, зазначав, що Махно, перебуваючи на території губернії, не зміг підняти селянство проти Радянської влади. «Селяни в масі вже не з ним,— розповідав Я. А. Яковлев кореспондентові газети «Коммунист».— Махно був змушений кинутися назад, у Гуляйпільський район, де пробує розправитися з силами, що визнали Радянську владу, суто по-денікінськи»¹⁹.

У травні 1920 р. в «армії» Махна перебували 500 кавалеристів, 77 піхотинців, озброєних 30 кулеметами, 8 гарматами. З цими силами він здійснив рейд з 15 травня до 8 червня по тих повітах, де розраховував на поповнення своїх лав,— Павлоградському, Новомосковському й Бахмутському. За цей час його військо зросло до 6 тис. багнетів, у кавалерії налічувалася понад тисяча чоловік, на тачанках стояло 180 кулеметів.

10 червня махновці захопили Гуляйполе, а через два дні у с. Успенівці відбулася їх зустріч з представниками «Набата» — Бароном, Тепером, Алим та іншими анархістами.

Навесні і влітку командування Червоної Армії не вело цілеспрямованої боротьби з махновцями, покладаючись в основному в цій справі на дрібні гарнізони та червоноармійські загони, що перебували у зоні їх дій, а також на місцеву міліцію, комнезамівців, партійних і радянських працівників. Чимало партійних і радянських діячів розуміло, що такими способами махновщину не викоренити й не налагодити мирного соціалістичного будівництва.

Дізнавшись 10 липня про напад Махна на Новомосковський повіт, голова Катеринославського губпарткому Е. Й. Квірінг, втративши терпець, сів за стіл, взяв першу, що потрапила під руки чорнильницю, де виявилися червоні чорнила, й скорописом написав листа до ЦК КП(б)У, назвавши його «Про махновщину».

«Недавній напад,— писав він,— на Новомосковськ банди Махна і невдале переслідування змушують нас знову поставити питання про Махна. Можна з цілковитою впевненістю сказати, що коли боротьба з

¹⁵ Комітети незаможних селян України (1920—1933) : 36. документів і матеріалів.— К., 1968.— С. 7—9.

¹⁶ Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини // Літопис революції.— 1930.— № 2.— С. 46.

¹⁷ Ник у л и н Л. Гибель махновщини // Звезда.— 1941.— № 3.— С. 182.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 77, арк. 31.

¹⁹ Коммунист.— 1920.— 20 июня.

Махном триватиме таким же способом, як і досі, толку не буде. Випадкові, з різних місць насмикані частини нічого не зроблять.

Губком через т. Межлаука вже повідомляв Південно-Західному фронту й ЦК, що, на нашу думку, для боротьби з Махном треба виділити велику військову частину (дивізію), посиливши її кількома полками кінноти. Цей загін повинен мати свій польовий штаб і командира типу Дибенка. Проти ідеального партизана Махна слід виставити рівноносильного йому командира. 13-а армія, безумовно, не може справитися з Махном.

Адже смішно, що Махно здійснює такі кола, як останнє, і, що особливо погано, територіально обізнаний. Як з'явився Махно в Новомосковському повіті, командир наш, губвійськомом, — новенький, вискочив Махно до Олександрівського повіту — командир знову новий. І все це не випадково. Немає справжньої боротьби і командування, а є безплідна витрата сил.

Якщо всі частини, що діють проти Махна, звести у велику частину, спаявши її, махновщина швидко б зазнала краху. Отже, потрібна спеціальна велика антимахновська частина з окремим командуванням, безпосереднє підпорядкування Південно-Західному фронту на правах окремої групи з підпорядкуванням усіх військових сил на території поширення махновщини.

Прискорюйте цю справу. Інакше не уникнути чехарди.

Трохи подумавши, Квірінг описав кількома абзацами наліт махновців на Новомосковськ. Це, по суті, була перша більш-менш чітка програма організованої боротьби з махновцями в масштабах республіки²⁰.

Судячи з усього, цей лист залишився поза увагою, бо на ньому кимось з працівників апарату ЦК КП(б)У розмашистим почерком написано резолюцію: «В архів».

Тим часом, скориставшись тяжким становищем Країни Рад, яка зосередила основні сили на відбитті агресії буржуазно-поміщицької Польщі, на початку червня 1920 р. на півдні України розпочав наступ барон Врангель. Як і Денікін, він був зятим ворогом махновців не тільки тому, що намагався реставрувати дореволюційні порядки, встановити жорстоку владу, а й тому, що боровся за «єдину і неділиму Русь», і в разі перемоги, зрозуміло, не дозволив би створення ніякої «анархістської республіки». Як і в 1919 р., під час денікінської навали, інтереси Махна співпали з прагненням широких мас трудового селянства боротися проти ворогів революції.

Набатівці висловили припущення, що врятувати махновщину, втілити в життя ідею «вільного радянського ладу» можна лише за умови сильної армії. Найбільш дієвим способом поповнення останньої були нові рейди. Влітку Махно здійснив ще два рейди загальною протяжністю понад тисячу верст.

«Батько» в цей період часто хворів і не брав участі у кривавій вакханалії бандитів. Серед селянства навіть поповзли чутки про те, нібито Махно виступав проти розбою своїх підручних і тому на знак протесту відійшов від активної боротьби і живе в одному з глухих сіл. Інші стверджували, що карні елементи проникли в повстанську армію і вбили Махна і, прикриваючись його ім'ям, творять безчинства і терор²¹.

Насправді ж саме у надрах махновського руху зароджувалася криза, яку одним з перших відчув сам Махно. Влітку 1920 р. від нього відійшли значні верстви найбільшого й середнього селянства.

«Батько» не знав, що набатівці, втретє уклавши союз з повстанцями, вирішили зрадити їх. Шляхом розширення політичного світо-

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 144, арк. 117.

²¹ Известия — Вісті (Катеринослав).— 1920.— 14 трав.

гляду командирів, піднесення їх авторитету серед рядових бійців вони сподівалися ослабити необмежену владу «батька», а згодом замінити його кимось іншим, більш слухняним. Головним натхненником та виконавцем цього плану став Барон, який плекав надію усунути Махна й очолити рух.

Бої між радянськими частинами й махновцями, що відбувалися влітку 1920 р., велися, за спогадами їх учасників, з перемінним успіхом. Існували великі групи червоноармійців, які під час нападу махновців без бою здавалися у полон, поповнюючи лави повстанців, і так само легко переходили на бік Червоної Армії в наступному бою. Махно був настільки роздратований цим, що коли одного разу в бою поблизу села Голубівки неподалік від Кременчука захопив у полон 75 колишніх червоноармійців місцевого гарнізону, які спочатку перейшли до нього, а потім знову повернулися до 2-го маневрового загону, заявив: «Вам все одно — служити в мене чи в червоних. Розстріляти!»²².

Широкому загалу повстанців Махно намагався обгрунтувати необхідність боротьби проти Радянської влади її жорстокістю і підступністю, всіляко силкувався скомпрометувати органи ЧК. Для цього він обрав старий, але випробуваний метод — розкриття уявної чергової змови, спрямованої безпосередньо проти нього.

20 червня 1920 р. махновці прибули до с. Туркенівка. Біля штабу на людному місці до Махна підбіг Федя Глущенко, який працював раніше у контррозвідці повстанської армії, і скоромовкою сказав:

— Батько, я маю надто важливе повідомити.

Махно нібито байдуже поставився до цього і на ходу крикнув, щоб він сказав все, що треба, Куриленкові.

Молодий чоловік повідомив, що разом з ще однією людиною присланий вбити Махна.

Куриленко обережно підкрався до вказаної людини і одразу ж обеззброїв її. Це був Яків Костюхін, відомий карний злочинець на прізвисько «Яшка дурний». Він мав револьвери «маузер» та «браунінг», дві бомби, а Федя — револьвер системи «кольт».

Заарештований Костюхін повідомив, що отримав 13 тис. крб. миколаївськими та радянськими грошима за вбивство «батька». Детальний план операції нібито було розроблено у Катеринославі керівними працівниками ЧК Манцевим, Мартиновим і Глущенком.

Останній також охоче розповів про те, що був заарештований ЧК. Манцев запропонував йому зробити вибір: або негайний розстріл, або співробітництво з ЧК і участь у ліквідації «батька». Звістка про розкриття змови швидко поширилася серед махновського війська і викликала хвилю обурення. Махновці вимагали розстрілу полонених чекістів без суду й слідства. При РВР було створено комісію у складі Василевського, Зінченка та дружини Махна — Г. Кузьменко, якій надавалося право без детального розгляду виносити смертний вирок співробітникам та агентам ЧК, керівникам радгоспів і колгоспів, проагентам, а також комуністам, які «зі зброєю в руках виступали проти махновщини»²³. Першими жертвами стали Глущенко й Костюхін, розстріляні 21 червня 1920 р.²⁴

Заради об'єктивності слід зазначити, що Радянська влада дала привід «батькові» поширювати чутки про організацію змови проти нього. У заклику до селян Катеринославської губернії, підписаному Головою Раднаркому УСРР, членом РВР Південно-Західного фронту Х. Г. Раковським і начальником тилу того ж фронту, наркомом внутрішніх справ РСФРР Ф. Е. Дзержинським, були такі рядки:

²² Романченко Ю. Епізоди з боротьби проти махновщини // Літопис революції.— 1931.— № 4.— С. 124—132.

²³ Аршинов П. История махновского движения (1918—1921 гг.).— Берлин, 1923.— С. 163—164.

²⁴ Тепер (Гордеев) И. Указ. соч.— С. 81—82.

«В минулому році Махно, боячись конкуренції Григор'єва, розпорядився, щоб його вбили. Хіба не знайдеться серед вас досить чесного й мужнього революціонера, який, дізнавшись про цю останню зраду Махна (мається на увазі його зв'язок з Врангелем.— В. В.), не застоосує до нього тієї ж карі»²⁵.

У 1920 р. значно зріс культ особи «батька». Він був доведений близьким оточенням Махна до крайніх меж. Повстанці як офіційний гімн співали під улюблений музичний інструмент — гармошку — пісню про «батька» Махна і «матінку» Галину²⁶.

У 1920 р., як і в роки бутирського ув'язнення, Махно звернувся до церкви. З першого й до останнього дня перебування повстанців у Гуляйполі не змовкали церковні дзвони. Г. Кузьменко заявляла, що вилучення закону божого з шкільної програми негативно впливає на моральне виховання дітей. Оскільки ж думка «матінки» вважалася незаперечною, закон божий став основним предметом у школі Гуляйполя.

9 липня 1920 р. на засідання командного складу повстанської армії, що відбувалося у с. Вереміївка Маріупольського повіту, було доставлено посланця від Врангеля з листом до Махна. Офіцер назвався Іваном Михайловичем, додав, що йому 28 років і він служить ад'ютантом у генерала Слацова. Махно вголос прочитав лист:

«Отаману повстанських військ Махну

Російська армія йде виключно проти комуністів з метою допомогти російському народові позбавитися комуні й комісарів та закріпити за трудовим селянством землі державні, поміщицькі та інші приватно-власницькі. Останнє вже втілюється в життя.

Російські солдати й офіцери борються за народ та його добробут. Кожний, хто йде за народ, повинен йти пліч-о-пліч. Тому тепер посилюте роботу по боротьбі з комуністами, нападаючи на їхній тил, руйнуючи транспорт та всіляко сприяючи нам в остаточному розгромі військ Троцького. Головне командування буде посилено допомагати Вам зброєю, спорядженням, а також спеціалістами. Пошліть свого довіреного до штабу з відомостями, які для Вас є особливо необхідними, та для погодження бойових дій»²⁷.

Текст листа, написаного 18 червня 1920 р. у м. Мелітополі, був складений начальником генерального штабу головнокомандуючого збройними силами півдня Росії, генерал-лейтенантом Шатіловим. Він свідчив про те, що білі добре вивчили позицію і наміри Махна. Зокрема, не випадково в ньому одразу порушується питання про землю, причому Врангель обіцяв всі землі віддати селянам. Знаючи, що Махно постійно проголошує своєю головною метою боротьбу за народні інтереси, Врангель підтримує його благородні прагнення. Пам'ятаючи, що Троцький був кровним ворогом «батька», чорний барон називає Червону Армію «військом Троцького». Махну завжди не вистачало зброї й спорядження. І це врахував Врангель й пропонував «батькові» всіляку підтримку. Барон не розраховував навіть підпорядкувати собі армію Махна, а лише просив погоджувати дії військ. Махнові була дуже приємною така пропозиція, але стати на один бік барикад з чорним бароном він не міг. По-перше, від нього відійшла б значна кількість рядових бійців, які не вірили обіцянкам Врангеля; по-друге, ветерани махновщини ні за які блага не хотіли втрачати свою незалежність і, по-третє, воювати на боці Врангеля означало б відмовитися від втілення основної ідеї — створення безвладної Махновії, тому що барон, як і його попередник — Денікін, воював за єдину й неділиму Русь, де, зрозуміло, не лишилося б ані клаптика території для анархістського експерименту.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 915, арк. 27.

²⁶ Тепер (Гордеев) И. Указ. соч.— С. 76—77.

²⁷ Аршинов П. Указ. соч.— С. 168.

Махнові доля послала чудовий випадок реабілітувати себе в очах рядових бійців як ідейного борця проти поміщиків і офіцерів. Єдина відповідь, яку ми можемо дати на подібні мерзенні листи, заявив він членам Реввійськради, це ухвалити одне: який би делегат не був присланий від Врангеля й взагалі справа, він повинен бути страчений нами, і ніяких відповідей не слід давати²⁸.

Михайлов був прилюдно страчений, а лист вирішено опублікувати у махновській пресі з відповідними коментарями. Отже, баронові Врангелю не вдалося залучити на свій бік Махна, тобто, по суті, заручитися підтримкою селянства.

Махно й більшість його командирів намагалися ще більше зміцнити свою армію. З 29 червня по 9 липня, пройшовши 600 тис. верст, махновці завдали значної шкоди місцевим партійним і радянським органам, розправляючись з сотнями їх працівників, членів комнезамів, продзагонів. «Нашестя Махна та його перебування протягом кількох днів у межах повіту,— повідомляли представники місцевих органів Радянської влади урядові УСРР,— залишило сильні сліди. Зупинилася радянська робота на місцях, зірвано продовольчу заготовлю, розстріляно ряд товаришів та розігнано міліцію. У бою з бандами Махна пали смертю хоробрих 84 червоноармійці»²⁹.

28 серпня 1920 р. під час бою поблизу с. Петрівське, що знаходилося в 30 верстах від Ізюма, Махно та один з його командирів Куриленко скакали на чолі кавалерійського загону, намагаючись оточити червоноармійців. Строчив кулемет, не завдаючи бандитам ніякої шкоди, випадкові кулі із сумним посвистом пропадали в степу. Та ось — чи пристрілявся кулеметник, чи його замінив інший, досвідчений боець — раптом коротка прицільна черга вибила з сідла Махна, а потім і Куриленка. Впали на землю ще кілька махновців. «Батько» був поранений у ногу — куля пройшла нижче коліна. Всім стало зрозуміло, що тепер Махно довго не сяде в сідло і не скоро поведе своїх повстанців у бій. Махновці розгубилися і безладно стріляли в бік червоноармійців, що залягли за насипом, у той час як ад'ютанти «батька» обережно, боячись завдати йому болю, тягли свого командира до найближчої тачанки. Хтось відчайдушно радив везти його до лікаря, і не до простого, а до найкращого; з перекошеним від болю обличчям Махно з жахом дивився на своє оточення і щось бурмотів про те, що не дасть ампутувати ногу.

Подавши Махнові першу допомогу, ад'ютанти потім п'ять днів шукали досвідченого лікаря. І лише 3 вересня у Старобільську місцевий хірург зробив операції Махну й Куриленку, пообіцявши, що, хоча рани й запущені, хворі житимуть, але, очевидно, залишаться кульгавими і навряд чи скоро сядуть верхи на коня³⁰.

У 1920 р. набатівці вирішили перетворити махновщину на авангард анархізму і здійснити на зайнятій армією «батька» території експериментальне будівництво «безвладного» суспільства. Однак у зв'язку з тим, що Гуляйпільський та сусідні райони оточували частини Червоної Армії та війська Врангеля, сподіватися на утворення тут анархістської вольниці було нереально. Тоді набатівці звернули свої погляди до Кримського півострова, який географічно був найзручнішим для їх експерименту.

У 1920 р. РВР повстанської армії вирішила здійснити рейд у тил Врангеля. Це був авантюрний план. Махновські війська, в яких налічувалося 800 чол., зосередилися біля с. Успенівка, звідки повинні були увірватися на захоплену білими територію. У самому селі перебували радянські частини, командування яких навіть не здогадувалося про близькість махновців. Дізнавшись, що у червоних є польові каси з

²⁸ Там же.— С. 169.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 789, арк. 6.

³⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 250.

великими сумами грошей, Махно ігнорував анархістські ідеї і віддав наказ про наступ. Використавши фактор раптовості, махновці захопили каси й одразу почали відступати під прикриттям кулеметного вогню. Перегрупувавши свої сили, червоноармійські частини, обійшовши махновців балками та ярами, завдали їм нищівного удару. Махно ледве не потрапив у полон, а з 800 його бійців залишилися 30—50 чол. Анархісти були обурені авантюрою Махна. Виправдовуючи провал, «батько» поширював чутку про віроломний напад переважаючих сил Червоної Армії.

Невдачі Махна дали привід голові реввійськради анархісту Барону зробити спробу взяти військову та політичну владу в армії в свої руки. Разом з іншими набатівцями він вимагав встановлення контролю над діями повстанців, погодження планів проведення операцій. Це викликало невдоволення Махна, його найближчого оточення, а також рядових, які з недовірою ставилися до набатівців та їхніх теорій.

Збагнувши, що перейшов межу дозволеного, Барон вирішив залишити Махна, інакше йому, як і багатьом іншим претендентам на роль вождя, загрожувала смерть.

Перед від'їздом Барон заявив:

— Краще загинути у радянській в'язниці, ніж нудитись у цій анархічній обстановці³¹.

Таким чином, між Махном та «Набатом» відбувся остаточний розрив. Повернувшись до Харкова, де з 3 по 8 вересня 1920 р. проходила всеукраїнська конференція «Набата», Барон піддав Махна нищівній критиці. Її делегати визнали, що Махно перестав, по суті, бути анархістом і «особисту вередливість» не завжди уміє підпорядкувати загальним інтересам. Ця звістка не дуже засмутила «батька», та й думати тепер йому доводилося про більш реальні речі.

(Далі буде)

Одержано 10.02.89.

В этой части очерка речь идет о массовом бегстве в начале 1920 г. крестьянских масс из махновского войска. Настоячивые попытки «батьки» предотвратить развал его «армии» не дали желанных результатов. Несмотря на все усилия, набатовцам не удалось подчинить Махно.

³¹ Тепер (Гордеев) И. Указ. соч.— С. 99.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепа *

ГЛАВА СЕМНАДЦАТАЯ

(закінчення)

Но русское войско было тогда чрезвычайно истомлено быстрым маршем. Меншиков приказал бить в барабаны, чтобы шведам показалось, что на них идет большая сила, а князь Михайло Голицын позади войска, вдали, поставил несколько сот лошадей с солдатами при них, чтобы издали они могли показаться шведам еще одним наступающим корпусом русских войск. В шведском войске сразу наступило уныние, и Левенгаупт сообразил, что нечего и думать бороться с неприятелем. Он послал к Меншикову генерала Крейца, полковника Дукера, подполковника Трауфетера и капитана Дугласа узнать, не расположен ли русский военачальник, не вступая в бой, заключить какие-либо условия. Меншиков от имени царя объявил им, что они должны сдать на капитуляцию как военнопленные и выдать победителям все запасы и оружие. Шведы, чтобы дать время своему королю уехать подальше, думали тянуть переговоры о сдаче и просили у Меншикова дозволения снестись в таком важном деле с Левенгауптом. Меншиков дозволил Дукеру ехать к Левенгаупту, а Крейца с другими его товарищами задержал. Тогда Крейц, находясь у русских в стане, видел неприятную для него сцену; козаки приводили пленными к Меншикову шведов, бежавших из шведского лагеря, а другие шведы кучками сами являлись в русский стан, заранее избегая возможности сражения, которого не надеялись выиграть. Левенгаупт, получив через полковника Дукера требование Меншикова, собрал военный совет. Шведов было от тринадцати до четырнадцати тысяч, из них тысяч до пяти было нездоровых и раненых, так что годных к бою могло набраться не более, как от восьми до девяти тысяч. Левенгаупт сказал полковникам: «Проезжайте по своим полкам и спросите солдат, будут ли они драться».

Когда сделаны были полковниками такие запросы, три полка объявили, что готовы биться на жизнь и на смерть. Мужественнее всего заявила себя рота Альбедилля, состоявшая из самых опытных солдат. Когда подошли к ним, они лежали на земле и читали молитвенники. Им сделали запрос. «Зачем это нас спрашивают? — сказали они, поднявши головы. — Нас прежде не спрашивали; скажут, бывало, только: вперед! — И мы идем». Но иные не с такою охотой отзывались, хотя и не противились из чувства стыда, чтобы не показаться трусами; некоторые же не дали никакого ответа. Обо всем этом принес Дукер известие Левенгаупту, заметивши тогда же, что те, которые больше обещают и храбрятся, первые убегают. Дисциплины в войске совсем не стало. Солдаты самовольно расхищали багаж.

Между тем, Меншиков, вслед за Дукером, прислал парламентаря к Левенгаупту и торопил шведского военачальника скорейшим ответом. Левенгаупт выпросил еще один час и поехал сам лично обозреть свое войско. Он узнал, что во многих полках недостает уже половины солдат, а многие сдались уже русским, не дождавшись команды. Ясно было,

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1988.— № 8—12; 1989.— № 1—2, 4—9, 11; 1990.— № 1, 3—5.

что Меншиков не станет уже ждать более, и надобно было на что-нибудь решаться. В полдень Левенгаупт, соображая, что король уже отъехал далеко, послал сказать Меншикову, что сдается на капитуляцию. Запорожцы умышленно были изъяты от капитуляции Меншиковым. Узнавши это, они бросались в реку, предпочитая добровольную смерть мукам, которые ожидали бы их, если б они сдались русским. Их примеру последовали некоторые раненые шведы; они не хотели идти в плен к русским, которых считали лютыми варварами. Они срывали с себя повязки и бросались в Днепр. Два шведских офицера прокололи друг друга шпагами. Но большинство вообще было довольно. Сдались в качестве военнопленных: три генерала, 11 полковников, 14 подполковников, 20 майоров, 250 капитанов, 300 поручиков, 320 корнетов и фендрихов и от тринадцати до четырнадцати тысяч рядовых¹. По русским известиям число пленных, по одному² простиралось до 16 275 человек, по другому³ — 15 753, по третьему⁴ всех взятых в Полтавском бою и в Переволочне — 16 947⁵.

Все запорожцы лишены были всякой надежды на сколько-нибудь милостивое и человеколюбивое снисхождение к себе, но не у всех достало отчаянной решимости утопиться в Днепре. Со шведским войском было взято их в плен русскими 220 человек⁶.

Вслед за Меншиковым приехал в Переволочну сам государь. Тогда бывшие с Мазепою малороссияне, не успевшие с ним переправиться, терпя голод, решили отдаться на милосердие государя. По известию Голикова, царь оказал им всем пощаду, ограничивши кару над ними только тем, что приказал их обратить из козаков в посольство, т. е. в мужиков, и запретил им носить оружие⁷. Это, вероятно, были прежние мужики, только недавно поступившие в козаки по приглашению Мазепы, увлекшись давно уже господствовавшей в посольстве страстью окозачиваться. Таких было тогда 2700 человек. Не так милостиво относился царь к запорожцам*, которые со своею Сечею были уже обречены царем на истребление в видах государственной безопасности и спокойствия. Их заковали и более виновных отправили на казнь, а других на вечные времена в Сибирь. Государь принял очень ласково пленного Левенгаупта и всех его офицеров. Узнав от них, что шведский король побежал в Турцию, Петр отправил в погоню за ним бригадира Кропотова и генерал-майора Волконского с четырьмя конными полками.

Шведский король с остатком своей армии и Мазепа с кучкою соумышленников бежали по дикой степи в совершенном бездорожье. Сначала за Днепром почва была болотиста, покрыта кое-где камышом и осокою, но потом беглецы очутились в необозримой степной равнине, в

¹ Фрухел, ч. I, с. 186—192; Adlerfeld, нем. пер., ч. III, с. 296—298; Nordberg, франц. пер., с. 320; Specification 1709 (Specification derer schwedische Truppen so an ihre Durchleucht dem Fürsten Menschikow der 30 Juni 1709 bey Perewoloczna als Kriegsgefangene sich ergeben haben. 1709.— М. К.).

² Голиков. Дополн. к Деян. Петра Вел., т. XVI, с. 23—37.

³ Ригельман, ч. III, с. 83.

⁴ Соловьев. История России, т. XV, с. 379.

⁵ Гос. Арх. Письма Меншикова (Лист Меншикова до царя з Переволочни від 30 червня, де оповідаються подробиці здачі шведського війська, як переказаний у тексті знятий.— М. К.).

⁶ Голиков. Дополн. к Деян. Петра Вел., т. XVI, с. 36.

⁷ Голиков. Дополн. к Деян. Петра Вел., т. XVI, с. 45.

* Свідчення тогочасних джерел, таким чином, спростовують улюблену вигадку націоналістичних істориків, начебто Петро I люто ненавидів усіх українців і винищував, як тільки міг. Навпаки, цар навдивовижу м'яко поставився до «малоросіян»-мазепинців, мабуть, справедливо розсудивши, що їх спритно ошукав колишній гетьман. Вони зовсім не були покарані. Інакше сталося із запорожцями. Цар вважав їх державними зрадниками і політичними злочинцями — та й хіба вони не перекинулись на бік його ворога Карла XII, хоча й вважали себе царськими підданими й були на царській службі?! Покарали їх жорстоко. Але жорстокість, як відомо, взагалі була в характері Петра — згадаймо, як він власноручно рубав голови стрільцям, повинним у бунті,— і то росіянам!

котрою однообразно порушалося кое-де видававшимися із степного рівня возвишеннями. По всім сторонам не мог увидеть глаз ни человеческого жилья, ни людей, ни домашних животных: беглецы увидели только множество дичи в высокой траве, никогда не кошеной и не сжигаемой. Не было ни малейшего признака леса. Туда шел путь в Брацлавское воеводство, — путь, по которому ходили чумаки: там была проложенная последними дорога; там были еще развалины прежнего жительствова, уничтоженного эпохою *руины* *. Беглецы не пошли по этому пути, потому что их там могли удобнее нагнать русские. Они свернули влево и пошли не по проложенной дороге, а по такой девственной степи, что, казалось, нога человека не ходила там с сотворения мира. Идучи по степи, шведы охотились за дичью и за одичалыми овцами, которых встречали там во множестве. У некоторых шведов сохранилась провизия, взятая с собою. По замечанию очевидцев, нужда заставила всех делаться бережливими и скупыми; все припрятавали полученную добычу. Сам король ел овсянку **. Все войско было разделено на две половины: одна шла за королем, другая за Мазепою и его козаками. Конные ехали верхом; у редких (воїнів — М. К.) не было вначале лошадей; пастбища были превосходные, дикая степь для лошадей представляла более удобств, чем для людей. Сам Мазепа ехал в коляске с какой-то козацкою госпожою, которая, как видно, ухаживала тогда за дряхлым стариком. Потрясенный последним поражением, он видимо приближался к своему концу: постоянно лежал в подушках, едва в состоянии был привстать на ноги, и притом находился в ужасающей душевной тревоге, ожидая с минуты на минуту русской погони, от которой отбиться было уже невозможно. Тем не менее, злосчастный изменник приносил еще своим союзникам большую пользу. Ему были известны все пути в этой дикой степи; он ходил по ней много раз и в молодости, и во время своего гетманства, когда воевал турецкие городки. Впрочем, не один Мазепа, а и другие бывшие с ним козаки обладали также знанием примет в безграничной степи, и тем приводили в изумление шведов. Первый день беглецы проколесили по степи под томительным страхом в беспрепятственном страхе появления погони, а к вечеру, руководимые Мазепою, добрались до какого-то болота. Тогда они обрадовались, думали, что после знойного дня могли, наконец, прохладиться и напиться воды. Но вода оказалась дурная, хотя солдаты все таки набирали ее себе во фляги, так как вожди предупреждали их, что на другой день долго не увидят воды. Тут беглецы постояли не более двух часов и притом не выпуская из рук лошадей в опасности заснуть и потерять их, а некоторые, не в силах будучи преодолеть усталости, задремали и лошади ушли от них искать пастбища. Проснувшись, они должны были пешком ловить их, и было несколько таких несчастных, что не успели за отходившими товарищами и остались в степи на произвол диких зверей или русской погони. В два часа пополудни беглецы двинулись далее, не выспавшись и не поевши, как бы

* У вступі до своєї історичної монографії «Руїна» Костомаров так визначив цей термін: «Руїною» називається в історії малоросійського краю время смут, потрясавших этот край во второй половине XVII века, — преимущественно с разделения гетманщины на два гетманства по двум сторонам днепровского побережья. Этот период можно считать со второй половины 1663 по июль 1687 года, в управление трех утвержденных московскою властью один за другим гетманов: Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича — до избрания вместо последнего в гетманы Мазепы. Название «Руина» — не выдуманное; оно осталось в народном воспоминании, особенно по отношению к Правобережной Украине, которая буквально была обращена в «руину»; лишившись своего народонаселения на некоторое время, тамошний край превратился в совершенную пустыню» (Собрание сочинений Н. И. Костомарова: Исторические монографии и исследования. Книга шестая, т. XV. Руина — СПб., 1905, с. 5).

** Аскетизм і спартанська невибагливість Карла XII були відомі всій тогочасній Європі. Його життя було присвячене самій лише війні, і король був добре пристосований до неї. У всьому іншому це була нецікава, інтелектуально нерозвинена, з світоглядом капрала людина.

следовало. На рассвете они стали жаловаться на холод, который, к их удивлению, казался для них почти так же несносным, как дневной зной. С восходом солнца продолжали беглецы спешить, а часам к восьми началась такая же томительная жара, как и прежде, и еще хуже, потому что не утолялась даже и маленьким ветерком. К полудню увидели беглецы воду и сделали привал. Вода здесь была чистая, гораздо лучше той, какую довольствовались на ночлеге, но голод беспокоил многих. Козаки, привыкшие к татарским обычаям, резали лошадей отставших и неспособных к дальнейшему пути, сушили на солнце мясо или клали под седло, чтобы оно там помякло и согрелось; шведы отвращались от такой ествы. На беду здесь не видно было дичи. Простоявши три часа, беглецы отправились снова и продолжали свой путь до полуночи.

В следующий, в третий день своего пути (14 июля нов. ст.) голодные беглецы увидели по сторонам зайцев, диких овец, дроф и стрепетов. Они занялись охотой. Травы были так высоки, что овцы бродили в них как в лесу, а птицы не могли летать высоко, и козаки не только их стреляли, но даже ловили руками. Набрали они немало такой добычи, но у них не доставало дерева развести огонь. Тогда козаки показали шведам туземный, степной способ топлива: они набрали конского навоза, скоро высушили его, благодаря необычному солнечному жару, и, смешавши с сухою травой и камышом, сделали кизяк, развели огонь и приготовили себе жареную баранину и дичь. Шведы научились от них такому неизвестному для них способу. Другие козаки в густой траве нашли кустарники диких вишен, на которых, сообразно времени года, поспевают ягоды. Хотя они были кислы, но зной и жажда мучили всех пуще голода, и эта находка показалась очень пригодною. Следуя далее в путь, шведы, по указанию козаков, беспрестанно бегали в сторону рвать ягоды на вишневых кустах.

На следующий за тем день (15 июля нов. ст.) наткнулись беглецы на дорогу, которая вела из Брацлавского воеводства в Украину. По ней ехали чумаки с солью. Козаки отняли у них соль, чтоб не давать необходимого материала неприятелю, которому соль должна была достаться. Они отняли также и лошадей, которых также, по татарскому обычаю, употребили в пищу. Так повествует современник, хотя для нас странно, что чумаки везли соль на лошадях, а не на волах, как это обыкновенно водилось.

Вот уже проходил четвертый день, а погоня, которой все так боялись, не показывалась. Русский отряд Волконского и Кропотова, посланный царем за Днепр, пустился в степь, не зная хорошо ее примет, и напал на след, оставленный повозкою. Ехал какой-то большой шведский офицер; он отстал от своих и заблудился. Хотя Волконский, как говорили, над этим офицером выместил свой собственный промах, но уже не мог догнать короля; самый швед, которого русские принуждали быть их вожем (провідником — М. К.), не мог указать им пути⁸. Это-то неожиданное событие спасло беглецов в эти опасные дни.

Мазепа, следивший за движением этого похода, объявил, что уже пройдена большая половина расстояния между Днепром и Бугом; по его совету Карл отправил польского генерала Понятовского и своего секретаря Клинстрема к турецкому коменданту Очаковской крепости просить сообщить Дивану о прибытии шведов и распорядиться приготовлением судов для переправы через Буг. «Паша, — говорил Мазепа, — мой давний приятель и все для меня сделает». Понятовский отправился, взявши с собой козаков в путеводители. Доехавши до Буга, он не увидел там никаких признаков переправы и нашел там только пять рыбаков, показавшихся ему по наружному их виду разбойниками. Они за деньги перевезли его на лодке на другой, противоположный берег: это были

⁸ Adlerfeld, нем., пер., ч. III, с. 304. Записка Понятовского.

уже турецькі владення. Там он нашел турецьких рабов, из которых один оказался понимавшим по-французски; с ним мог Понятовский объясниться, не зная турецкого языка. Турецкий раб дал ему лошадь, и Понятовский на ней доскакал до Очакова. Остановившись в городском предместье, Понятовский просил караульных доложить о нем паше, но паша заставил его прождать до 9 часов следующего утра. Когда, наконец, его допустили к паше и он изложил ему просьбу короля дать суда для перевозки, то паша оказался вовсе не таким любезным, каким описывал его Мазепа. Он не прежде согласился, как после предложения ему 2000 дукатов. Тогда паша сказал, что пришлет пять суден с запасами для продажи шведам и на этих судах может переправиться король. Понятовский обратным путем принес известие королю. Между тем, паша очаковский послал дать знать сераскиру в Бендеры.

Тем временем шведы, отправивши вперед Понятовского, шли за ним и вступили в край, несколько отличный от той степи, которую проходили прежде. Они дошли до Великого Ингула—первой реки, встретившейся им после Днепра. Почва была песчана и бестравна. Они перешли Ингул и достигли до Буга. Не доходя за милю от этой реки, пришлось им спать на ночлеге. И людям, и лошадям стало тяжело. Вместо превосходной травы на солонцеватой степи росло плохое зелье. И воды хорошей не было. К счастью, козаки отыскали маленький родник, и когда разнесся об этом слух, все шведы бросились туда и в одну минуту родник мог быть исчерпан, так что к роднику приставили караул, чтобы сохранить свежей воды по крайней мере для короля. На этом ночлеге явилась близ шведского стана стая волков, и своим страшным воем произвела большой переполох. Шведы долго не могли сообразить, что это значит.

Утром 6 июля (15 нов. ст.), после двухчасового пути, беглецы приблизились к Бугу, который в этом месте, уже за несколько миль от своего устья, был шириной около двух верст. У берега стояли турецкие суда с присланными турецкими запасами. Голодные шведы с жадностью бросались покупать их, но, не зная по-турецки, только пальцами указывали на то, что желали купить, а сами развязывали свои кошельки, и продавцы брали из них, что хотели: шведы заметили, что турки с особенною жадностью хватались за червонцы. Всего привезли в изобилии: баранины, говядины, кур, хлеба, сухарей, разных пряностей, крымского и греческого вина, преимущественно красного, смокв, которые, по турецкому обычаю, продавались нанизанными на нитках. Баранина оказалась превосходного качества, хлеба были свежи и вкусны, вино приятное и крепкое. Сам король накупал всего этого для своих солдат, а один турецкий купец представил ему в дар барана, несколько кур и хлеба, за что король отблагодарил его 12 червонцами. Увидя это, другие турки стали подносить Карлу дары, чтоб и себе получить что-нибудь от его щедрот.

Но королю сообщили, что присылают судно только одно, для перевозки его лично, с несколькими господами, а для переправы всего войска нужно подождать разрешения из Константинополя. Ждать было невозможно. Козаки, рыскавшие по сторонам, принесли известие, что уже русская погоня приближается. Волконский, проблудивши в степи, исправил свою ошибку: он потерял время, чтобы нагнать беглецов в степи между Днепром и Бугом, но потом напал на след бегущих и шел к Бугу. Король послал к паше снова, ссылаясь на то, что сераскир уже прежде обещал ему приют в Турции с его войском. Паша остался непреклонен. Он позволял переправиться только королю с приближенными особами, а прочим шведам запретил давать суда. Некоторые тогда же толковали, что очаковский паша потому именно не пускает шведов, что с ними находится Мазепа и козаки: турки мстят теперь козакам за то, что они делали нападение на Очаков. Другие подозревали даже, что турки нарочно хотят задержать шведов и козаков, чтоб их выдать рус-

ским и за то получить награду. Тогда шведы и козаки обратились к купцам, приехавшим с товарами, и обещали им немало денег, лишь бы они дали суда переправиться на другую сторону. Купцы артачились, хотели сорвать с них побольше и отговаривались тем, что не смеют этого сделать без дозволения паши. Так прошел целый день, прошла за ним ночь. Утром 8 июля (18 нов. ст.) шведы самовольно начали хватать суда, бросая, однако, за них деньги хозяевам, и поплыли. В одном судне сел король с Мазепой, генералы и козацкие старшины; запорожцы у них были гребцами. Хозяин судна, увидя, что королевские офицеры и драбанты хотят взять другое судно, поднял крик и требовал, чтобы шведы вернулись назад. Шведы не слушали. Турок кричал: «стрелять!» — шведы стали показывать ему карабины и сабли. Однако все ограничилось взаимною перебранкою. Турки успокоились и даже помогали шведам и козакам в переправе, потому что им заплатили по два червонца за каждого человека. Козаки переправлялись вплавь, держась за хвосты своих лошадей*. За полмили вверх они увидели отмель, поплыли туда и оттуда тем же способом удобнее добрались до противоположного берега.

По вине упрямого очаковского паши, продержавшего беглецов понапрасну на левом берегу Буга, не все шведы и козаки успели благополучно перебраться на турецкий берег. Наскочила русская кавалерия во главе с Волконским, когда еще от 800 до 900 человек шведов не успели отчалить от берега. Часть их была загнана в реку и утонула; другие, числом до пятисот, были взяты в плен и принуждены были совершать обратно пройденный уже ими путь по дикой степи; некоторые из таких не вынесли утомления и умерли. Были такие, что, завидя русских, бросались в реку, но не утопились, подобно своим отчаянным товарищам, а запрятавшись в тростниках, просидели там до тех пор, пока русские не отошли; потом благополучно перешли через реку вплавь и соединились со своими. Удачно избежали беды и козаки, которые не успели прежде переправиться: они как только завидели русских, тотчас пустились бежать в широкую бесприметную степь; она многим из них была известна, а русские не осмеливались искать их там, как в море.

Переправившись через Буг, следовало идти в Бендеры. Путь лежал вблизи Черного моря, вдоль Днестра. «Мы думали,— говорит шведский описатель этого последнего путешествия Карла с Мазепой,— что теперь наши неудобства кончились, мы будем проходить через жилые места, находить везде приют и средства содержания. Но еще не пришел конец всем нашим печалям. Опять пустыня, зной, томительная жажда, бессонница». Теперь, правда, беглецам было что есть, потому что за ними из Очакова ехали торгаши со съестными припасами; они хотя были невысокого достоинства и продавались по высоким ценам, но все-таки и то было хорошо, что шведы могли что-нибудь достать, а не терпеть голод, как прежде. Некоторые закупили себе в Очакове крытые войлоком повозки в одну лошадь, и такие повозки служили им для спасения от зноя, а ночью для спанья. В них сберегали они себе и дорожные запасы.

Два дня простояли шведы близ Очакова. В это время Карл отправил в Константинополь немца Нейгебауэра, который служил некогда в Московском государстве, был в приближении у царя, учил его сына, а потом перешел к шведам. Король вручил ему письмо к падишаху. В этом письме король сообщал о своем несчастье, просил дать ему убежище в султанских владениях и оказать содействие к возвращению в отечество через Польшу. О полтавском поражении и о бегстве шведов падишах уже знал от аги, бывшего недавно у шведского короля и скоро

* Як тут не захоплюватись мужністю, звитягою й воїнським умінням запорожців, які здолали вплав гирло Бугу шириною в дві версти! Здається, вони могли так самопереплисти саме Чорне море...

побежавшего домой, чтобы известить своего государя о том, что случилось под Полтавою.

На другой день после отправки Нейгебауэра (23 июля нового стиля) приехал к Карлу от сераскира посланец из Бендер. Сераскир писал королю разные мудрые утешения и приглашал в Бендеры. Он присылал королю в дар разные турецкие товары и между прочим превосходный шатер, в чем действительно король нуждался. Крымский хан прислал Карлу в подарок коляску, запряженную четырьмя лошадьми. Король подарил обоим посланцам — и ханскому и сераскирову — по тысяче червонцев.

После продолжительного и спокойного пути по знойной аккерманской степи полтавские недобитки достигли, наконец, Бендер 1 августа (10 нового стиля). Там королю сообщили, что царь присылал просить падишаха не принимать под свое покровительство изменника Мазепу и выдать его царю. Падишах отверг такое домогательство. У магометан считалось противным Корану выдавать тех, которые, будучи гонимы судьбою, прибегают под их покровительство. Царский посол Толстой напрасно предлагал великому муфтию (религиозному главе Порты.— М. К.) 300 000 талеров за содействие к выдаче Мазепы. Два раза сряду была повторена царем такая просьба к падишаху (июля 10 и 27 старого стиля). Подобное предложение царь сделал и своему сопернику (Карлові XII.— М. К.). Пока была надежда поймать бежавшего из-под Полтавы шведского короля, Петр задержал присланного к нему генерала Мардефельда; но, узнавши, что соперник перебрался в турецкие владения, царь отпустил Мардефельда и бывшего в плену королевского секретаря Цедергельма и поручил им словесно сообщить шведскому королю, что он, царь, готов заключить мир, если Карл уступит ему всю Ингрию, Карелию с городом Выборгом, Эстляндию с городом Ревелем и Лифляндию, признает Августа польским королем и выдаст царю изменника Мазепу. Такие условия были сообщены Карлу в Бендерах. Король отверг их и особенно раздражился за требование выдать Мазепу. В таком смысле он послал протест графу Пиперу, находившемуся в плену. Когда Петру сообщили этот протест, он заметил, что требование относительно выдачи Мазепы таково, каково было требование Карла от Августа выдать ему Паткуля. Это настойчивое желание гневного царя во что бы то ни стало добыть в свои руки павшего изменника окончательно потрясло старика. Его жизненные силы и без того уже были так надорваны последовательными ударами судьбы, что нужна была необыкновенно твердая, закаленная в бедах, козацкая натура, чтоб эти силы еще держались. Теперь они окончательно исчезли.

Сераскир принял Мазепу ласково, сообщил ему, что падишах приказывал беречь его; но Мазепа хорошо знал нравы и обычаи мусульманского Востока. Он знал, что при оттоманском дворе червонцы пользуются громадным могуществом. Если Петр, которого Мазепа знал всегда бережливым, не щадил уже больших сумм единственно из-за того только, чтобы добыть хилого старика в свои руки, то Мазепа мог опасаться, что еще два-три таких настойчивых домогательства, сопровождаемых подарками, и Диван прикажет его выдать. Этот страх ускориł разрушение одряхлевшего организма.

С прибытия своего в Бендеры Мазепа уже не покидал постели и с каждым днем угасал все более и более. Он умер 22 августа *. Распространяли слух, будто он, от страха быть выданным Петру, отравил себя ядом, но это известие не имеет за собою никакой исторической достоверности. Тело его было, по распоряжению Войнаровского, отвезено Григорием Герциком в Галац и там опущено в землю, вероятно, в та-

* Можно без перебільшення сказати, що страх відплати звів Мазепу в могилу. У нього якраз не було «твердої, загартованої в нещастях козацької натури», про яку тільки-но згадував Костомаров. Колишній всевладний гетьман, що раніше, не вагаючись, губив тисячі людей, виявився боягузом.

мошнем монастыре. По шведским источникам, спустя немного времени перевезли гроб его в Яссы и там совершили торжественные похороны. Карл присутствовал при отдаче последнего долга своему союзнику. Впереди погребального поезда играли королевские трубачи: гроб, обитый красным бархатом с широкими золотыми позументами, везли на повозке, запряженной шестью белыми лошадьми. По обеим сторонам его шли рядами козаки с обнаженными саблями. Перед гробом гетманский бунчужный нес гетманскую булаву, блиставшую жемчугом и драгоценными камнями. За гробом шла толпа малороссиянок, следовавших за мужьями и родными, приставшими к гетману: по народному обычаю они голосили и кричали. Сзади за ними ехали верхом два тогдашние претендента на гетманство: неизменный товарищ и доверенный Мазепы Орлик и более всех родственнолюбимый покойником его племянник Войнаровский. За ними следовали все старшины. Козаки шли с опущенными вниз знаменами и оружием; гроб малороссийского гетмана опустили в могилу, приготовленную в церкви, находившейся за городом, и козаки, в знак почести, в эту минуту дали залп из своих мушкетов.

В Малороссии составилось предание, сохранившееся до сих пор, будто Мазепа не умер и не был погребен в Молдавии, а для вида устроили там фиктивные похороны; сам же бывший гетман тайком пробрался в Киев, принял иночество, а потом и схиму в Печерской Лавре под чужим именем и там окончил свои дни в покаянии. Эта легенда, переходившая из уст в уста, не подтверждается никакими фактами и соображениями, так же точно, как и анекдот, сообщенный фальшивою историею Конисского *, будто Мазепа перед смертью приказал принести к себе все свои бумаги и сжег их с тем, чтобы не открылось участие в замысле таких лиц, о которых никому и в голову не приходило. «Пусть,— говорит он,— я один буду несчастен; я хотел счастья своему отечеству, но судьба решила иначе на непредвиденный конец».

О последних минутах гетмана не осталось нам достоверных известий. Мазепа оставил после себя 160 000 червонцев, из которых король взял себе 40 000 взаймы; по другим известиям⁹, Карл еще прежде занял у Мазепы 240 000 талеров, обещая в случае кончины Мазепы заплатить его племяннику Войнаровскому. Это подало повод к известию, совершенно легендарного свойства, будто Мазепа, собираясь приставать к шведам, послал Карлу 30 возов, наполненных золотыми и серебряными монетами¹⁰. Как бы то ни было, Мазепа успел увезти с собою в изгнание и оставить после своей смерти значительную по тому времени сумму. Все это были ничтожные обломки огромного богатства, которое он приобрел в Украине во время своего гетманства благодаря щедротам искренно любившего его Петра **. Все его имения — и жалованные и купленные, — были конфискованы. Множество движимого имущества и принадлежавших ему денежных сумм отнято русскими. Все нажитое им и правыми и кривыми способами пошло прахом, как и все его планы, замыслы и затеи¹¹.

После смерти Мазепы, по воле короля, козаки должны были выбрать себе нового гетмана. Но голоса разделились. Два соперника стали один против другого: Орлик и Войнаровский. Спор между ними до-

* Идетсья про «Історію Русів», приписувану єпископові Григорію Конисському. Тепер більшість вчених гадає, що цей твір належить батькові й синові Полетикам.

⁹ Scherer. Annales de la Petite Russie, I, 226; Engel. Geschichte der Ukraine, 1796, 322.

¹⁰ Ригельман. Летописн. повесть. о Малой России, т. III, с. 99.

** Не тільки. Як мовилось у вступній статті, Мазепа не робив різниці між власною кишинею і гетьманською — державною! — скарбницею, щедро зачерпуючи з останньої як для власних потреб, так і для обдаровування своїх поплічників.

¹¹ Fugel, нем. пер., ч. I, с. 186—211; Adlerfeld, нем. перев., ч. III, с. 298—342. Дневник, приложенный к сочинению Адлерфельда; Nordberg, франц. перев., ч. III, с. 322—339; Голиков. Деяния Петра Великого, т. III, с. 118 и 166. Дополн. к Деян. Петра Вел., т. XVI, с. 20—44; Ригельман, ч. III, с. 83—84; 96—97; Бантыш-Каменский. История Малой России, т. III, с. 115—116. Примеч., с 157 и 158.

ходил до того, що Орлик підозревав у Войнаровського замісли на свою жизнь¹². Тоді вийшов ще третій претендент — прилуцький полковник Горленко, свійственник Мазепи, по жене последнего¹³. Однак обран був Філіпп Орлик, так як йому покровительствовав король шведський, прежде расположенный к Войнаровскому, но потом увидавший, что Войнаровского за молодостью не хотят выбрать. Нового гетмана в его звании могли признавать только одни чужие люди — шведы, да немногие козаки, которые находились с ним в изгнании, так как во владении у него не было ни одного сажня козацкой земли¹⁴.

Гетман Мазепа как историческая личность не был представителем никакой национальной идеи. Это был эгоист в полном смысле этого слова. Поляк по воспитанию и приемам жизни*, он перешел в Малороссию и там сделал себе карьеру, подделяваясь, как мы видели, к московским властям и отнюдь не останавливаясь ни перед какими безнравственными путями. Самое верное определение этой личности будет сказать, что это была воплощенная ложь. Он лгал перед всеми, всех обманывал — и поляков, и малороссиян, и царя, и Карла, всем готов был делать зло, как только представлялась ему возможность получить себе выгоду или вывернуться из опасности. Он воспользовался существовавшим у малороссиян желанием сохранить автономию своей страны и свою национальность и обманывал старшин, будто у него план — приобрести для Украины самостоятельность. Но на самом деле, как показывает его тайный договор с Лещинским, он думал отдать Украину под власть Польши, — иначе сказать, он в старости делал то, что делал в юности, когда король Ян Казимир посылал его агентом в Украину проводить план возвращения этого отпавшего от Польши края к прежнему господству. Он и не мог добиваться перед королями шведским и польским независимости Украине: Станислав как польский король не мог и не должен был отречься от наследственных прав Речи Посполитой на Украину**; притом сам Мазепа знал хорошо, что народ, ненавидевший его, не будет повиноваться новой династии, которая должна была бы начаться с него, Мазепы. Он благоразумно выговаривал себе владение в белорусском крае, а Малороссию отдавал на жертву междоусобной войны, которая неминуемо вспыхнула бы с поляками, если бы Украина поступила под польскую власть: это Мазепа знал по опыту, разгравшемся уже в Правобережной Украине. Но ему не жаль было того народа, у которого он за 20 лет своего правления не смог приобрести любви. Что он только обманывал своих малороссийских соумышленников призраком независимости, а на самом деле собирался ввергнуть их со всею странюю в рабство — в этом не может быть сомнения, и Петр, обличавший в том Мазепу перед всем малороссийским народом, был совершенно прав: шведский историк, королевский секретарь, близко стоявший к делу и лично видевший Мазепу, сообщает о его коварном замысле без всякой задней цели чернить нового шведского союзника. Не доверять этому источнику нет никакого основания. Ясно, что Мазепа не изменил бы царю Петру, если бы не показалось ему, что, так сказать, акции царя падают, а акции Карла поднимаются. Карл заставил Августа отречься от польской короны. Карл ограбил Саксонию контрибуциями; польские паны один за другим спешили признать королем Станислава; государства европейские присылали Карлу поздравления и благожелания. Карл собирался идти расправляться с царем. Между

¹² Письмо Орлика.

¹³ Рукопись Импер. Публ. Библ. Польская, folio № 39, с. 126. Письмо Тургута к воеводе Бельскому в феврале 1710 года (Цитата знята.— М. К.).

¹⁴ F g u x e l, нем. пер., ч. I, с. 222.

* У цьому, гадаю, слід вбачати загальну нелюбов народу до Мазепи: люди вважали його чужинцем, іновірцем (прихованим католиком), що втерся в довір'я до російського царя й панує над ними.

** Магнатська верхівка Речі Посполитої вважала Україну не те що частиною своєї держави, а безправною колонією, де можна було робити все, що заманеться.

тем, в царській державі проходили внутрішні смути, а царські війська терпели від шведів і поляків поразки за поразками. Уже цар трепетав навіть за свою столицю і збирався увозити звідти все цінне, щоб вони не потрапили в руки ворогів. В таких-то обставинах згойд-гетман не задумався змінити своєму благодетелю і, звичайно, думав, що він здійснює акт мудрої і проникливої політики. Але не минуло і місяця, як Мазепа побачив, що він помилився. І більшість козаків, і весь малоросійський народ — все пішло не за ним, а проти нього. Думаючи надати важливу послугу царському ворогові, він приніс йому тільки зло. І що ж? — Не задумався Мазепа змінити і своєму свіжому союзникові, задумав він, як ми бачили, купити його смертю своє примирення з ображеним царем. Ніколи в свою життя не проявив цей чоловік всієї повноти, як в цьому новому задумі. Але коварство не вдалося. Нить, яку він почав вести так обережно, оборвалася раніше часу. Приходилося, разом з підведеним в беду героєм (Карлом XII.— М. К.), відважитися на остаточну смерть.

Во всій російській історії ні одне боєвіще не мало таких важливих наслідків, як полтавське, і ні одне, окрім Куликовського боєвіща, не відзначалося до такої міри в народній пам'яті. Церква російська освятила його назавжди щорічним вшануванням. І в самому справі для Російського державства було невимірне. Честь Російської держави втрачена була з бездні майже неминувим. Опасність була надмірно велика. Якщо б, як на те сподівався Карл, малоросійський народ вважався обманом свого гетьмана і славою північного переможця, Петру ні за що б не вдалося з його суперником. І якщо хтось був справжнім винуватцем порятунку Російської держави, то це — малоросійський народ, хоча ця сторона справи не відображалася до цих пір історією в справжньому світлі*. В останній час багато було сказано про внутрішній зміст, який проявляє маса народна в важливі моменти свого історичного існування. Ніде це правда не відобразилася так наочно, як в епоху Мазепи. Неможливо сказати, щоб в те часи народ малоросійський мав якусь прив'язаність до Російської держави і до з'єднання з «москалями»; навпаки, ми на кожному кроці натрапляємо, так сказати, на факти взаємного недружелюбства і навіть ворожби між двома російськими народностями**. Неможливо сказати також, щоб народ малоросійський не визнавав своєї народної особливості і не бажав національної незалежності. Багато було умов, сприялих можливому відпаденню малоросіян від вірності до російському царю. І одне вийшло не те. Народ інстинктивно відчував ложь в тих словах свободи, які йому відображали. Він уже і раніше бачив самого Петра і його міністрів розкували свого гетьмана, вважав його ворогом, готовим змінити царю з тим, щоб віддати Україну в рабство Польщі. Будь-які обіцянки змінника, будь-які лживі звинувачення, розкидані йому на московські владу, не змінили до нього народної антипатії. Народ інстинктивно бачив, що його тягнуть до смерті, і не пішов туди. Народ залишився вірним царю навіть не з якоїсь прив'язаності, а з благоговійного почуття до монарха, а просто звідти, що з двох зол краще було вибрати менше. Як би ні було йому важко під гне-

* З надзвичайною проникливістю в сутність тогочасних подій Костомаров виявляє справжню рушійну силу перемоги Росії над Швецією й зрадником-гетьманом, що підтримував останнього.

** Вірний своїй давній тенденції відшукування історичної та культурної різниці між росіянами й українцями (згадаймо його сумно відому статтю «Дві російські народності», де він виявив себе людиною буржуазно обмежених, автономістичних поглядів), Костомаров перебільшує значення сутічок між царськими солдатами й українським населенням, що дійсно не раз мали місце. Адже народ бачив різницю між брутальними військовими і росіянами взагалі. Тому-то, справедливо обурюючись поведінкою російських солдатів і офіцерів на Україні, її народ майже одноставно підтримував Росію в боротьбі проти Карла XII і Мазепи.

том московских властей, но он по опыту знал, что гнет польских панов стал бы для него тяжелее. Под русскою властью по крайней мере оставалось для него всегда духовное утешение — вера его отцов, которую никак уже не могли бы попирать «москали», как бы ни относились они ко всем остальным народным правам. Этого одного уже было достаточно.

Между тем, последующая история показала, что русская власть еще менее, чем русские историки, оценила в этом деле здравый смысл малороссийского народа и заслугу, оказанную им Русскому государству. Измена Мазепы ни в каком случае не могла падать на малороссийский народ, который в продолжение двадцати лет так не любил этого гетмана, что последний должен был охранять свою особу великороссийскими стрельцами и солдатами, присылаемыми ему по царской милости. Малороссийскому народу следовало быть совершенно изъятым от пятна, падавшего на Мазепу: народ за Мазепой не пошел. Память о Мазепе не испарилась совершенно в народе, но осталась никак не в привлекательном виде. В народных песнях и преданиях — это какое-то злое и враждебное существо, это даже не человек, а какая-то лихая, проклятая сила: «Проклята Мазепа!». Более всего сохранилась в народной памяти его борьба с Палием: Мазепа хочет сам свергнуть царя с престола и клеветает на Палия. Палия ссылают или засаживают в тюрьму, но скоро открывается злоба «проклятой Мазепы». Палий, хотя уже дряхлый старик, получает свободу и побеждает Мазепу. Самая полтавская победа, по народному мировоззрению, приписывается Палюю.

Однако измена Мазепы оставила надолго, если не навеки, подозрение русских властей на малороссийскую народность. Во все остальное царствование Петра в отношении к Малороссии замечалась осторожность, переходившая неоднократно в насилие. Преемник Мазепы, Скоропадский, был до того стеснен недоверчивостью верховной власти, что должен был терпеть нарушение своих прав, предоставленных ему законом. После кончины его одно только вполне справедливое и законное ходатайство о выборе нового гетмана повергло Полуботка с его товарищами в заточение и повело к устройству фальшивого отъезда будто бы от всего народа о нежелании иметь гетмана¹⁵. Потом в продолжение многих лет заставляли Малороссию управляться без выборных властей при посредстве особо учрежденной Малороссийской коллегии, состоявшей главным образом из великороссиян, мало знакомых с малороссийским бытом и языком. Появление избранного гетмана в особе Апостола было только кратким промежутком. Так было до избрания в гетманы Разумовского при императрице Елисавете, которая, однако, только по особому расположению к семейству Разумовских, по-видимому, оказала уважение к старинным формам. С вступлением на престол Екатерины II русская государственная политика нашла окончательно несообразным со своими видами удерживать отдельное гетманское устройство. Оно действительно имело рядом с хорошими сторонами и некоторые отжившие, требовавшие коренных изменений. Но предприняты ли были такие изменения в пользу народа? Если и были, то мало, — напротив, из видов политики принято было известное правило: *divide et impera*. Опасались, чтоб уничтожение порядка, к которому страна привыкла уже веками, не возбудило в ней смут; и вот создали небывалое в Малороссии дворянство, которое, как показывает история, всегда бывает язвою там, где не вырабатывается само собою из исторической жизни, а навязывается по теории. Польство закрепощается во власти этого новоизмышленного дворянства, и таким образом народ разбивается на два сословия*, противополож-

¹⁵ Мои «Исторические монографии», т. XIV, статья «Павел Полуботок».

* Костомаров наивно вважає, що до указу Катерини II на Україні не існувало феодально залежних, закріпачених селян. Насправді людей там закріпачували з кінця XV ст., а Катерина II лише законодавчо оформила цей стан.

ные по своим интересам. Правда, зародыши такого строя существовали уже прежде в отношениях между богатыми землевладельцами и селившимися у них бедняками. Но то бывали злоупотребления, всегда сознаваемые как таковые, а с нового порядка вещей они узаконились, и Малороссия наравне со всею остальною Россіею, подверглась надолго всей мерзости крепостничества, от которого облегчилась только в недавнее время. Кроме того, в великорусском народе измена Мазепы, несмотря даже на царские указы, объяснявшие непричастность малороссийского народа к поступку бывшего когда-то гетмана, не забывалась — и память о ней набрасывала всячески тень на все грядущие поколения. Великороссиянин, рассердившись на малороссиянина, первым делом считает помянуть Мазепу, и выражение: хохол-Мазепа остается во всей силе до нашего времени. Даже в последнее, близкое к нам время чему, как не памяти о Мазепе и его измене, можно приписать гонение на «украинофилов», — подозрение, что в намерениях дать малороссийскому народу воспитание с сохранением своей речи и своей индивидуальности, в стремлении поднять путем литературой обработки родное наречие малороссийского края, — кроется какое-то тайное политическое измышление, вредное для государственной цельности Русской империи? Все это — прямое последствие не вполне понятого администрацией и литературой отношения малороссийского народа к самому себе и к своим соседям в эпоху Мазепы. Если в те времена, когда действительно поступки московских властей возбуждали в народе возможность стать враждебно к Русской державе, народ этот из инстинктивного чувства остался верен этой державе, то невозможно подозревать что-нибудь подобное теперь, когда эти два народа настолько сблизились и соединились, что их расторжение уже немислимо в силу освященного опытом сознания обоюдной пользы их соединения.

ПІСЛЯМОВА

От і перегорнуто останню сторінку історичної монографії Миколи Івановича Костомарова «Мазепа». Він завершив її словами схвалення українсько-російського єднання, що виросло з багатовікового досвіду зв'язків і дружби двох споріднених східнослов'янських народів. Разом з автором пройшли ми довгими шляхами життя одного з найвідоміших персонажів нашої історії — гетьмана Івана Степановича Мазепи. Волею долі, завдяки особистим здібностям і зусиллям він опинився в епіцентрі подій, що розгорталися в Східній та Центральній Європі в останній чверті XVII — на початку XVIII ст. і вилилися в грандіозну Полтавську битву, яка знаменувала собою рішучий поворот не лише в житті нашої країни, а й у європейській історії.

Мало не за днями, часом, здавалось би, з надмірною докладністю й неспішно, простежує Костомаров обставини життя свого мало симпатичного героя. І робить це виключно на підставі свідчень тогочасних джерел, строго відібраних і перевічених самим істориком. Тому художня за формою, захоплива за сюжетом книжка є водночас строго документальним відтворенням життєпису Мазепи. Адже кожне слово, кожну оцінку автора можна перевірити — архіви, на які посилається він, збереглися, хоча номери фондів і справ з часом стали іншими. Небагато можна додати сьогодні до розповіді і висновків Костомарова. Він, по суті, вичерпав джерела. Не випадково за сто років, що минули після написання «Мазепи», не з'явилося ще жодної праці про біглого гетьмана, яка заслуговувала б бути поставленою в один ряд з твором Костомарова. На закінчення хочеться поділитися деякими міркуваннями, навіяними заключними розділами «Мазепи».

Вірний своєму методіві всебічного відображення історичних постатей, Костомаров не проходить повз можливості віднайти щось добре, людяне в характері свого персонажа. Але це вдається йому надзвичайно рідко. Винний у тому сам Мазепа, що, попри всі свої низькі моральні якості, був ще й людиною гордовитою, пихатою, грубою в поведженні з тими, хто стояв нижче від нього, і підлесливо-підлабузницькою до вищих осіб. Ці його риси були однією з серйозних причин того, що сучасники вкрай негативно, а то й вороже ставилися до Мазепа. Навіть у листах і щоденнику Пилипа Орлика, найбільш довіреної його людини, зобов'язаної гетьманові своєю швидкою кар'єрою і достатком, переважають осудливі оцінки й характеристики Мазепа. Мабуть, немає мемуариста, котрий би не ганив і не таврував Мазепа. Маємо тут справу із своєрідною тенденційністю, що утруднює виявлення нюансів Мазепаїної вдачі, мотивації тих чи інших його вчинків. Все це необхідно враховувати історикам.

Що ж можна в кінцевому рахунку сказати про Мазепа? Безумовно, то була непересічна особистість. Іван Степанович належав до людей здібних, навіть, гадаю, на свій лад талановитих. Він мав добрі військові здібності, був умілим адміністратором, розпорядливим господарем, спритним дипломатом. Якби всі ці його достоїнства спирались на відповідне моральне підґрунтя, то хто знає, чи не став би Мазепа однією з тих постатей минулого, якими й досі пишається наш народ?! Однак сталося інакше.

Багато сучасників гетьмана говорили про нього: «Ним оволоділа гординя». Або ще категоричніше: «Він забув Бога». Як це не парадоксально звучить, сучасний історик має підстави погодитися з останньою оцінкою — з її суттю, принаймні. Адже Бог для людини тих часів — то висока мораль, доброчесність, додержання слова, взагалі слідування заповідям господнім. Всіх цих рис геть чисто був позбавлений Мазепа. Пригадаймо тільки-но прочитані слова Костомарова: «Він брехав перед усіма, всіх обманював». Така людина просто не могла вчинити щось добре для свого народу.

І український народ це знав і відчував. Загальна ненависть до гетьмана була настільки великою, що той, на відміну від усіх своїх попередників, не довіряв охорону своєї персони українцям, навіть найманцям, компанійцям і сердюкам, а користувався послугами російських стрільців, а потім і солдатів. Царський уряд охороняв свого сатрапа на Україні. Гадаю, що повсюдно поширені в його правління чутки, ніби Мазепа був прихованим католиком, не мають реальних підстав: переконаний, що релігійні питання були гетьманові зовсім байдужі. Він, певно, взагалі не вірив у Бога — інакше, як би міг він постійно, майже щоденно порушувати заповіді господні?!

Варто спинитися ще на одному делікатному питанні: наскільки була популярною в народі ідея самостійної України? Костомаров не раз згадує про те, що у малоросів не було підстав добре ставитися до великоросів. Зроблю до цих слів суттєву поправку — до тих росіян, з якими наш народ зустрічався на Україні: до царських солдатів і офіцерів, адміністраторів, представників панівних верств Російської імперії. А от що стосується *російського народу*, то тут ставлення трудящих українців було зовсім іншим. Обидва народи вважали себе єдинокровними та єдиновірними. У ті часи поняття національності не існувало, його заступало поняття віросповідання, конфесії. Бути православним означало бути руським, тобто українцем, росіянином чи білорусом. Разом з тим українці тоді вже відчували себе цілком сформованим народом.

Так от, про саму ідею самостійності. Українське суспільство тих часів прагнуло до автономії, збереження і розширення прав, наданих Україні за Березневими статтями Богдана Хмельницького і помалу обмежуваних царським урядом. Ідеї автономії, отож, були популярними

і вистражданими. Інша річ — ідеї самостійності. Вони тоді не набули поширення. Народ не мав історичного досвіду державного існування. Характерно, що великий син України Хмельницький не відстоював ідей самостійності, окремої державності. Він шукав сильну державу, під протекторат якої можна було б піти.

Сам Мазепа добре розумів це, коли в таємній угоді з Лещинським обумовлював місце для свого маріонеткового князівства не на Україні, а в Білорусії. І справа тут не лише в розумінні хитромудрим гетьманом своєї непопулярності в народі, а й у непопулярності, нерозвиненості самої ідеї самостійності. І коли, намірившись зрадити цареві, Мазепа як останній козир висунув гасло самостійності, ніхто, за винятком купки прибічників його з козацької верхівки, на те гасло не відгукнувся.

Мазепа не був підтриманий народом не тільки тому, що прості люди, козаки, селяни й міщани, вважали його ляхом, католиком і царським посіпакою водночас. Справа була ще й у тому, що сепаратистські ідеї гетьмана залишились чужими українському суспільству. Ніде правди діти, російський уряд і сам цар Петро багато скоїли, аби полегшити Мазепі його брудну справу, — чого варте саме нелюдське знищення Запоріжжя! Але все одно український народ залишився вірним союзові з Росією. Незважаючи на всі утиски царських сатрапів, народ України волів залишитися в складі держави братнього російського народу. Тому-то й став таким безславним і жалюгідним фінал життя і діяльності гетьмана Мазепи.

Наукове дослідження М. І. Костомарова «Мазепа» друкувалося за виданням: Собрание сочинений Н. И. Костомарова / Исторические монографии и исследования.— СПб., 1905.— Кн. 6.— Т. 16.— С. 379—716.

Підготовка тексту до друку, примітки й післямова М. Ф. Котляра.

До уваги наших читачів!

На цьому завершується публікація твору М. І. Костомарова «Мазепа». У найближчих номерах нашого часопису редакція передбачає розпочати публікацію іншої праці цього вченого — «Мазепинці».

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. Г. Городяненко.

Опыт и проблемы повышения активности трудящихся в управлении производством (На материалах партийных организаций промышленности Украинской ССР).

К.: Вища школа. — 1989. — 210 с.

Демократизація управління народним господарством, широке залучення мас до управління суспільним виробництвом на сучасному етапі розглядається партією як важлива умова успішного розв'язання завдань революційного оновлення соціалізму. При цьому виділяється два напрями дальшого розвитку процесу демократизації в сфері виробництва: розширення господарської самостійності та ініціативи підприємств (об'єднань) в рамках централізованого управління і активізація участі трудящих мас в управлінській діяльності. В зв'язку з цим викликає певний теоретичний і практичний інтерес аналіз і узагальнення досвіду КППРС по розширенню демократичних основ управління виробництвом, залученню трудящих мас до здійснення економічної політики партії, який викладений у рецензованій монографії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють діяльність КППРС по розвитку виробничої демократії в 60-ті — першій половині 80-х рр. Цей історичний проміжок часу був насичений суперечливими процесами в політичному і соціально-економічному житті країни. Його своєрідність полягає в тому, що поруч з позитивним досвідом в роботі партійних організацій по залученню трудящих до управління виробництвом мали місце і негативні, застійні явища, що помітно вплинули на розгортання демократичних засад на виробництві. Якраз ця обставина викликає, на наш погляд, не лише науковий, але й практичний інтерес.

Серйозний теоретичний підхід автора до проблеми полягав в глибокому аналізі лєнінських ідей соціалістичного самоврядування і їх творчому розвитку партією на сучасному етапі. В монографії показана сутність діяльності партії по підвищенню ролі трудящих мас в соціально-економічному розвитку країни. Важливо підкреслити, що автором розглядається, як партія в умовах перебудови і оновлення радянського суспільства втілює в життя ідеї В. І. Леніна про соціалістичне самоврядування народу.

Значну увагу в монографії приділено узагальненню досвіду партійних організацій по залученню трудящих до планування економічного і соціального розвитку трудових колективів. Актуальною вбачається думка автора про те, що поряд з серйозними недоліками участь первинних партійних організацій у розвитку соціального планування була реальною і виявлялася

в появі творчої ініціативи, розширенні виробничої демократії. Підтвердженням цього є проведені автором соціологічні дослідження, результати яких показані в монографії.

Певний інтерес викликає розділ, де розглядається роль профспілок у розвитку демократичних основ управління виробництвом. В ньому показаний деякий досвід роботи постійно діючих виробничих нарад, робітничих зборів, колективно-договірної системи у розв'язанні господарських питань. В той же час розкриваються проблеми, які так і не дозволили цим формам під керівництвом перш за все профспілок проявити себе ефективно. Не можна не погодитись з автором, який справедливо відзначає, що ступінь активності мас в управлінні виробництвом залежить від давно створених і застарілих виробничих відносин, а також однотипності форм власності.

Глибоко проаналізований в книзі як позитивний, так і негативний досвід партійних організацій по розвитку науково-технічної творчості мас як форми залучення їх до управління виробництвом. Вказуючи на велике значення самодіяльних творчих організацій в забезпеченні участі трудящих в управлінні, автор правомірно звертає увагу на необхідність підвищення рівня професіоналізму, компетентності, культури праці робітників і службовців, їх функціональної грамотності.

Дослідження автора показали, що незважаючи на прояви стогнації в економіці в досліджувальний період, потреба трудящих брати участь в управлінні виробництвом була. Проте про масову активність, про стійкий її рівень можна судити лише по рівню усвідомлення робітниками свого становища як господарів виробництва. Лише нині з урахуванням змін у відносинах соціалістичної власності починають складатися реальні можливості для зміцнення господарського становища трудящих на підприємствах.

В монографії В. Г. Городяненка показується, що ігнорування цих та інших факторів, зокрема демократичних основ організації управління соціалістичною економікою, призвело до формування і негативних дій механізму гальмування соціально-економічного розвитку країни. В заключенні автор виносить уроки історичного досвіду 60-х — початку 80-х років стосовно проблеми, що розглядається.

Цілком зрозуміло, що при аналізі такої складної проблеми автор не уникнув окремих недоліків і прорахунків. Інколи без серйозних мотивів багато уваги приділяється узагальненню досвіду по запровадженню різноманітних форм і методів виробничої демократії, які пізніше формалізувались і не набули широкого розповсюдження в республіці.

Також спостерігається і непропорційність в аналізі позитивного і негативного досвіду роботи партійних організацій промислових підприємств по залученню трудящих до управління виробництвом. Недостатньо уваги приділяється проявам механізму гальмування і його впливу на розвиток виробничої демократії, ще менше — пошуку партією шляхів вдосконалення господарського механізму управління на рубежі 70—80-х рр. Подекуди зустрічаються застарілі оцінки рішень з'їздів і пленумів ЦК КПРС.

*М. Н. Вивчарик, П. П. Панченко.
На принципах дружби и взаємодопомощи.
Львов: Вища шк., 1989.—136 с.*

Нинішня ситуація в нашій країні у сфері міжнаціональних відносин залишається складною. Гостро виявилися нерозв'язані питання, помилки і деформації, допущені за багато десятиліть, спалахнули міжнаціональні конфлікти, що тліли роками. Причин цьому багато, проте зрозуміло одне — до розв'язання проблем, які нагромадилися в міжнаціональних відносинах, треба підходити нині по-новому, зважливо, розсудливо, враховуючи інтереси всіх націй і народностей СРСР.

Саме з таких позицій і розглядають автори рецензованої монографії проблеми національної політики партії на сучасному етапі, аналізуючи питання виховання сільських трудівників у дусі дружби народів. Передусім треба відзначити, що сам творчий задум М. М. Вивчарика та П. П. Панченка заслуговує схвалення й підтримки, бо нині виявляється особливий інтерес до досвіду інтернаціонально-патріотичного виховання трудящих. Уже на початку свого дослідження вони підкреслюють, що в оновленні нашого суспільства, здійсненні економічних реформ важливе місце належить агропромислому комплексу, процесам інтеграції у ньому, які є матеріальною основою зміцнення соціальної та інтернаціональної єдності сільських трудівників.

Тим часом на селі нині спостерігається напружена соціально-економічна обстановка, адже рівень життя трудівників села продовжує залишатися набагато нижчим, ніж у місті. До того ж даються взнаки падіння престижності сільськогосподарської праці, складна демографічна ситуація на селі, зниження у селян почуття господаря колективної власності. А соціальні проблеми, як відомо, тісно пов'язані з національними.

На конкретних прикладах і фактах у книзі показано, що нове політичне мислення сприяло виробленню неординарного підходу до розв'язання національних проблем. Так, наприклад, перехід до госпрозрахунку, самофінансування, запровадження орендного підряду на селі викликали далі поглиблення таких форм спів-

Однак книга в цілому справляє позитивне враження. Вона написана на актуальну тему, цікава постановкою проблеми, наявністю узагальненого досвіду з означеної проблеми. В монографії відмічені недоліки, проблеми в роботі партійних організацій по залученню трудящих до управління виробництвом, а також причини, які стримують активність мас у сфері економіки.

Л. М. ГОРДІЄНКО (Київ)

робітництва, як внутріреспубліканське й міжреспубліканське змагання.

Автори аналізують форми і методи роботи партійних, профспілкових, комсомольських організацій по інтернаціональному вихованню сільських трудівників, розглядають його особливості після XXVII з'їзду КПРС.

На думку дослідників, одним з важливих принципів цілеспрямованої й науково обґрунтованої діяльності в цьому напрямі є обов'язкове врахування діалектики національного та інтернаціонального, яку в недалекому минулому розуміли схоластично. За таким осмисленням проблеми виходило, що чим більше інтернаціонального, тим менше національного. Бездумна пропаганда такого псевдоінтернаціоналізму призводила до витіснення національного в його соціально-політичному та культурно-історичному аспекті. Прикро, що національне почало відходити від свого суспільно значущого рівня до патріархальщини, релігії, міщанства. Водночас інтернаціоналізм без опори на національну свідомість нежиттєздатний так само, як і національне позбавлене свого майбутнього без інтернаціонального. Нехтування цієї істини завдавало великої шкоди національній культурі, традиціям, мові. Остання почала втрачати свою роль складової частини духовної культури нації. Не стала винятком з цього правила й українська мова. Тільки після прийняття сесією Верховної Ради УРСР закону про надання їй статусу державної ситуація почала змінюватися на краще.

В книзі порушуються також інші важливі аспекти теми, а саме: недостатня чисельність шкіл для тих націй і народностей, які компактно проживають у ряді регіонів України, відсутність культурно-освітніх центрів для них тощо. Як показує досвід, спільна робота в багатонаціональних колективах вимагає уважного врахування і своєчасного задоволення специфічних запитів представників некорінної національності, особливо в питаннях мови й культури. Цілком слушним, на наш погляд, є застереження авторів монографії про те, що не можна показником інтернаціоналізму вважати наявність у колективі представників десяти—двадцяти національностей. Багатонаціональність це ще не інтернаціоналізм. Переконливим прикладом

цьому стали події в Прибалтиці, Молдавії, Середній Азії, інших регіонах країни.

Досвід політичного виховання трудівників села переконливо свідчить, що інтернаціоналістські почуття формуються у спільній праці представників різних народів та націй. Підтримуючи дружні стосунки на республіканському або міжнародному рівні, здійснюючи ділове співробітництво, культурний обмін, Комуністична партія й Радянська держава тим самим формують ці риси в характері кожної людини. Аналіз стану міжнародних відносин у Радянському Союзі, розуміння динаміки їх розвитку, нерозв'язані проблеми у цій справі дали змогу авторам сформулювати ряд рекомендацій по дальшому вдосконаленню інтернаціонального виховання трудящих.

Книга М. М. Вівчарика і П. П. Панченка справляє в цілому позитивне вра-

ження. Проте не обійшлося у ній і без вад. Так, автори недостатньо висвітлили роль неформальних об'єднань в інтернаціоналізації життя трудівників села. Нового осмислення потребують також роль і місце релігії в міжнародних відносинах, її вплив на самосвідомість народів. Недостатньо висвітлено і значення культурно-освітніх закладів в інтернаціональному вихованні сільських трудівників.

Загалом же дана праця принесе користь науковцям, а також практичним працівникам у проведенні роботи по удосконаленню міжнародних відносин, оновленню політики, спрямованої на зміцнення дружби народів у країні, на сучасному етапі.

Г. І. СУРГАЙ (Київ)

Одержано 24.11.89.

П. Ф. Белый, П. С. Дышлевый.

Единство действий в защиту завоеваний революции: Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920—1922 гг.).

Киев, 1988.—155 с.

Рецензована праця привертає увагу насамперед новизною досліджуваної проблеми. Досі військово-політичне співробітництво радянських республік у перші повоєнні роки пов'язувалося лише з періодом громадянської війни та іноземної інтервенції. П. Ф. Білий і П. С. Дишлевий розширили рамки проблеми й розглянули бойову співдружність трудящих України та Росії з кінця 1920 р. по 1922 р. включно. Правомірність такої постановки питання чітко ними аргументується.

Автори підкреслюють, що й після розгрому Врангеля обстановка як у країні, так і на міжнародній арені була складною. Об'єднані сили світового імперіалізму та білогвардійської контрреволюції, що зазнали поразки у війні проти Радянської влади, вирішили підірвати її зсередини шляхом організації «малої війни», тобто куркульських повстань, і розв'язання дрібнобуржуазної анархічної стихії.

П. Ф. Білому та П. С. Дишлеву вдалося показати, що Махно і Петлюра становили серйозну загрозу для влади трудящих. Це були сильні й підступні вороги, а не купка примітивних бандитів. Боротьба з махновщиною і петлюрівщиною велася в умовах гострої політичної кризи у країні, коли широкі народні маси відкрито висловлювали незадоволення продрозверсткою.

Махно й Петлюра мали значні на той час озброєні сили. Тому виснаженим війною та розрухою республікам необхідно було докласти багато зусиль до того, щоб остаточно розгромити контрреволюцію.

В монографії переконливо показано, що організатором бойової співдружності трудящих усіх національностей була Комуністична партія на чолі з В. І. Леніном, яка створила ідейно-політичні передумови для розгрому озброєної куркульської контрреволюції. Наведені авторами цифри свідчать про те, що вирішальну роль у розгромі останньої відіграли селяни і робітники України і Росії, а не німці й китайці, як твердять наші ідеологічні противники. Сотні тисяч трудящих країни боролися проти махновських та петлюрівських банд у складі частин Червоної Армії, міліції, ЧОП, загонів КНС. Україна, зокрема, потребувала допомоги від інших братніх республік. Без цієї допомоги робітникам і селянам республіки було б набагато важче боротися з ворогом. При цьому автори послідовно проводять думку про те, що Україна становила частину Радянської Федерації, яка створила єдину робітничо-селянську Червону Армію не за національним, а за інтернаціональним класовим принципом. Зокрема, вона зупинила просування Денікіна на Москву. Вони також брали участь у придушенні куркульських заколотів у багатьох районах РСФРР, Білорусії, Казахстану, Середньої Азії й Закавказзя. Тому, якби буржуазні фальсифікатори історії, що пишуть про «російські багнети», з допомогою яких нібито встановлювалася та зміцнювалася влада Рад на Україні, послідовно дотримувалися своєї логіки, їм би довелося говорити про «українські багнети» в РСФРР й інших радянських республіках. Історична правда полягає в тому, що у боротьбі, яка розгорнулася, протистояли одні одному не росіяни та українці, а об'єднані класовими інтересами інтернаціональні сили революції й контрреволюції. Висвітлюючи хід боротьби з махновщиною і петлюрівщиною, автори показали її труднощі, складність та жорстокий характер. При цьому вони не обмежуються констатацією успіху тих, хто захищав за-

воювання революції, а розкривають закономірності її перемоги й краху контрреволюції. Перемога дісталася дорогою ціною. На шляху до неї були невдачі та жорстокі поразки.

Достоїнством книги є те, що в ній названі імена багатьох командирів частин, підрозділів, загонів із з'єднань, а також рядових бійців, які здійснили героїчні подвиги. Праця насичена багатим фактичним матеріалом. Автори провели колосальну роботу по збиранню й систематизації фактів, взятих у партійних, державних, центральних, республіканських, місцевих архівах та з опублікованих джерел.

Проте, книга, на жаль, не позбавлена окремих недоліків. Авторам не вдалося відійти від традиційної односторонньої оцінки характеру махновщини, її соціальної суті. Вони виходять з того, що із самого початку вона набула антирадянського куркульського характеру. Такий під-

хід спрощує суть справи. Поверхово розкрито також питання про участь трудящих України в боротьбі проти куркульського бандитизму у Росії та інших радянських республіках. Одночасно в негативному плані, без врахування останніх публікацій показано роль «ухильницького» ЦК Компартії Грузії.

Крім того, недостатньо критично аналізується література з досліджуваної проблеми.

У цілому рецензована монографія — позитивне явище в нашій історіографії. Вона написана на багатій джерельній базі, що дало можливість авторам розглянути різні аспекти складного питання про бойову співдружність трудящих України й Росії у досліджуваній період.

С. М. КЛЯПЧУК (Київ)

Одержано 20.12.89.

О. В. Тодійчук.

Україна XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских.
Київ: Наукова думка, 1989.—160 с.

Рецензована праця є першим спеціальним дослідженням наукової спадщини Товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті з точки зору історії України періоду пізнього феодалізму. Визначна роль Товариства в розвитку історичної науки в Росії й на Україні загальновідома. Проте наявна бібліографія видань з цієї теми як дореволюційних, так і радянського часу не дає комплексного уявлення про місце, характер і діапазон української проблематики в його багатогранній науковій і видавничій діяльності. Монографія О. В. Тодійчук значною мірою заповнює цю прогалину, відкриває цікаві перспективи на шляху розгортання аналогічних досліджень: з одного боку, з погляду на давньоруську, білоруську, прибалтійську, молдавську й східну проблематику у науковій спадщині товариства, а з іншого — стосовно української тематики в діяльності інших наукових історичних товариств дореволюційної Росії.

Якщо оцінювати книгу в загальному плані, то позитивне враження справляє аналіз роботи Товариства на широкому фоні суспільно-політичного й культурного життя Росії минулого століття. Нетрадиційний підхід до об'єкта дослідження дав змогу О. Тодійчук персоніфіковано розповісти про становлення української проблематики в працях Товариства, висвітлити роль визначних діячів вітчизняної науки і культури у вивченні різних аспектів історії України. Варто відзначити повноцінну джерельну базу рецензованої монографії, що складається практично з усіх дотичних матеріалів, приступних нині вченим.

Цілком умотивованою нам здається архітектоніка праці, яка дозволила всебічно висвітлити роботу Товариства, організаційні принципи його побудови й функціонування, коло проблем з історії України, якими воно займалося. Спочатку мова йде про історію діяльності Товариства. Автор цілком слушно пов'язує причини його виникнення з розкладом феодально-кріпосницької системи, підвищенням суспільного інтересу до минулого країни тощо. На основі першоджерел проаналізовано окремі періоди діяльності Товариства, переконливо розкрито вплив на неї багатьох факторів — урядових субсидій, цензури, особистого ентузіазму членів товариства тощо. О. Тодійчук спеціально розглянула матеріали про зв'язки останнього з Україною, розповсюдження його видань в українських містах, про виявлення й поповнення «редакційного портфеля» документальними та іншими розвідками з питань цієї теми.

Не меншу увагу автор приділила обставинам публікації в «Чтениях ОИДР» джерел з історії України. Вона ретельно збирала й систематизувала за проблемно-хронологічним принципом досить вагомий матеріал, що вказує на пріоритет Товариства в справі друкування багатьох унікальних пам'яток. Серед них — актові джерела XVI—XVIII ст. з архівних, бібліотечних і приватних зібрань, юридичні кодекси — Литовські статuti, пам'ятки російського й українського діловодства XVI—XVIII ст., джерела, що стосуються визвольної війни 1648—1654 рр., гайдамацького руху на Україні, зокрема, Коліївщини 1768 р., літописи Самовидця, Львівський, Київський та Густинський монастиря, щоденники Павла Алеппського та Миколи Ханенка, Реєстр Війська Запорізького 1649 р. тощо.

О. Тодійчук послідовно проаналізувала публікації, що з'явилися на сторінках періодичних видань Товариства: праці уза-

гальнючого характеру, а також історико-краєзнавчого та історико-географічного (на жаль, останній термін авторка не використала у відповідному параграфі своєї книжки на с. 97—103), видання з історії козацтва, визвольної війни й вітчизняної культури XVI—XVIII ст. Оцінюючи праці видатних учених М. К. Любавського, Д. І. Багалія, М. А. Маркевича, Д. М. Бантиша-Каменського, П. О. Куліша, М. О. Максимовича та інших, вона, скориставшись архівними джерелами, розповідає про невідомі та малодосліджені біографічні дані й обставини публікації їхніх книжок, справедливо виділяє виняткове місце професора Московського університету, вченого секретаря Товариства (1845—1848, 1858—1877) О. М. Бодяньського у вітчизняній історіографії, вказує на єдність історіографічного процесу в Росії та на Україні тощо.

Самостійне науково-інформаційне значення мають вміщені в монографії додатки — хронологічний реєстр періодичних видань Товариства, а також перелік опублікованих ним джерел і праць з історії України XVI—XVIII ст. Є в ній й іменний покажчик.

Разом з тим слід сказати, що видання лише виграло б, якби в ньому був алфавітний покажчик згаданих у монографії праць. Використані в книзі й згадані у примітках джерела варто було б проанотувати в окремому переліку, вказавши назви фондів і заголовки справ. Передусім це зауваження стосується фондів, назви яких у праці не наведені (ЦДІА СРСР, ф. 733 та ЦДІА м. Москви, ф. 459—див. с. 127).

На наш погляд, більш серйозним недоліком є штучне обмеження хронологічних рамок дослідження XVI—XVIII ст. Мотивація цього здається не зовсім удаюю, адже поза увагою автора лишається ряд важливих документальних та дослідницьких публікацій Товариства з питань історії України.

Історіографічний аналіз конкретно-історичної тематики праць, надрукованих у

його виданнях, міг би бути значно глибшим. Автор більше уваги приділяє проблемі систематизації історичних творів, аніж оцінці їх історіографічної якості.

На жаль, за межами дослідження залишилися й останні роки існування Товариства (до 1929 р.), характер діяльності, доля його членів у трагічний період кінця 20—30-х років в умовах тотального наступу вульгарної соціології, політизації та ідеологізації історичної науки, цілеспрямованого знищення історичних товариств на Україні й у Росії — носіїв кращих традицій вітчизняної історіографії.

Кілька слів про перспективи дальшої розробки теми. Крім зазначеного вище напрямку досліджень, рецензована монографія може дати поштовх створенню ряду довідково-бібліографічних видань, **вкрай** потрібних нині вченим. На перший план висувається підготовка ґрунтовного путівника по археографічній спадщині Товариства — анотованого покажчика джерел, надрукованих у його періодичних виданнях.

В ньому варто було б розкрити зміст опублікованих документів, встановити сучасні сигнатури й вмістити бібліографічну довідку до кожної пам'ятки. На нашу думку, на часі також перевидання зведеного покажчика змісту всіх видань Товариства С. О. Белокурова (ЧОИДР.—1916.—Кн. 2) з додатком відомостей за два останні роки існування «Чтений».

Отже, є в рецензованій праці, як і в будь-якому серйозному дослідженні, і недоліки, і нерозв'язані проблеми. Проте, звичайно, не вони визначають її значення. Вона, безперечно, сприятиме вивченню й використанню сучасними істориками наукової спадщини історичних товариств до революційної Росії.

В. П. ВАЩЕНКО (Одеса),
Т. М. ПОПОВА (Одеса)

Одержано 11.12.89.

Kaczmarczyk Janusz.

Bohdan Chmielnicki.

Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdanck — Łódź, 1988.—267 s.

Історія українського народу привертає увагу науковців Польської Республіки. За останні два десятиріччя з'явилися узагальнюючі праці з історії України Лешака Подгородецького, Владислава Серчика, колективна праця кравівських істориків під редакцією М. Караса й А. Подрази, тематичні монографії Збігнева Вуйціка, Тадеуша Домбковського, Тадеуша Бернацека, Януша Радзейовського, Мирослави Папежинської — Турек, Ричарда То-

жецького та ін. Над історією західно-українських міст плідно працює Фелікс Кірик. Готується до видання книга В. Серчика «Мазепа».

Серед останніх видань увагу привертає монографія Януша Качмарчика «Богдан Хмельницький», видана у видавництві ім. Осолінських. Книга є свого роду політичною біографією видатного державного і військового діяча України. Написана вона в дусі визнання історичних заслуг козацького гетьмана, його державної мудрості й відданості справі визволення України від польсько-шляхетського панування. Автор книги поділяє погляди ряду істориків, у тому числі й сучасних польських (Збігнев Вуйцік), які прирівнюють Богдана Хмельницького до найвидатні-

ших світових історичних постатей свого часу, зокрема таких, як О. Кромвель і Дж. Мазаріні.

Разом з тим зміст книги свідчить, що вона написана з позиції польського автора. Його оцінки українського гетьмана зроблені часом з позицій захисту політики короля Яна Казимира, поразки якого й досі турбують автора.

Про універсал «Ради Коронної і світської» від 9 червня 1648 р., що вимагав підготовки «посполитого походу» (рушення) з метою придушення козацького повстання, автор пише як про правильне рішення, що мало служити Речі Посполитій (с. 50), про перемоги селянсько-козацьких військ на Брацлавщині і Волині — як про «криваву славу Максима Кривоноса» (с. 68). Не зовсім об'єктивний автор і при опису головних битв Б. Хмельницького. Практично про всі битви, в яких перемогу здобули козацькі війська, розповідається дуже коротко і поверхово. Натомість битва під Берестечком, в якій перемогу здобули польські війська, висвітлена детально.

І все ж, можливо, саме той момент, що книга про Богдана Хмельницького написана з іншої точки бачення історії, ніж та, на якій стоїмо ми, викликає до неї великий інтерес. Власне через це в сюжет монографії ширше, ніж це знаходимо в радянській історіографії, введені аналітичні й ілюстративні матеріали про діяльність і позицію польської правлячої верхівки щодо визвольної війни українського народу та політики Б. Хмельницького. Досить рельєфно в книзі відображені особливості політичних намірів королів Владислава IV і Яна Казимира, коронних канцлерів Єжи Оссолінського і Анджея Лещинського, великого канцлера литовського Альбрехта-Станіслава Радзівілла.

Іноді автор вважає за потрібне наводити домисли про Б. Хмельницького, яких, здається, він і сам не поділяє. Візьмемо, хоча б наклеп про те, що Б. Хмельницький залишив поле бою під Берестечком з переляку (с. 164).

Заслуговує на увагу те, що автор ширше, ніж це робили його польські й радянські попередники, використав джерельні матеріали XVII ст. та спеціальні тематичні дослідження сучасних польських істориків, зокрема про роботу окремих сеймів. Незважаючи на зрозумілу тенденційність «Пам'ятки про історичні дії в Польщі» («Pamiętnik o dziejach w Polsce») А. С. Радзівілла, все, що почерпнув з цієї праці Януш Качмарчик, так чи інакше передає дух часу, засвідчує неабияку здатність великого литовського можновладця дивитися правді у вічі, відчувати логіку боротьби. Такими ж цікавими на фоні в цілому відомого фактологічного матеріалу є посилання на «Історію хана Іслам-Гірея III» Хаджі Мехмета Сенаї з Криму, перекладену на польську мову й опрацьовану З. Абрагамовичем, доповнену коментарями О. Гурки та З. Вуйціка і видану у Варшаві в 1971 р. Позитивно слід оцінити уважне ставлення автора до використання таких давніх польських пам'яток, як «Літописець, або ж Хроніка

Іоахіма Ерліча», «Діаріуш. Збір пам'яток про давню Польщу» Б. Машківчича та ряд інших.

Цього, однак, не можна сказати про посилання на буржуазних авторів Томаша Падурру чи Францішка Равіту-Гавронського, які ненавиділи гетьмана козацько-селянських військ (с. 15). Не випали з поля зору автора й свідчення західноєвропейців П. Шевальє, І. Піноччі, Г. Боплана та ін. І все ж, основною джерельною базою, на основі якої Я. Качмарчик відтворює епоху і постать Б. Хмельницького, є українські й російські вітчизняні видання документів: ювілейний тритомник «Воссоединение Украины с Россией...», серія «Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.», «Документы Богдана Хмельницького», видані І. П. Крип'якевичем, «Літопис Самовидця» та ін.

Відносна спільність історичних джерел, якими користуються як польські, так і радянські історики, не зумовила проте тожності їх підходів до висвітлення питання. І насамперед до таких принципових, як причини повстання під проводом Б. Хмельницького, мета національно-визвольної війни українського народу, зовнішня політика гетьмана, наслідки війни.

Слід зазначити, що Я. Качмарчик добре усвідомлює глибинні причини повстання 1648 р. Час, що настав після придушення козацько-селянських повстань 1637—1638 рр., він характеризує як такий, для якого насамперед було властивим «нестримне посилення колонізаційної акції на українських землях» (с. 40), що відбувалось у створенні величезних магнатських латифундій Вишневецького, Конєпольського, Любомирського, Немирича, Собеського, Тишкевича, Заславських та інших магнатів, які здійснювали жорстоку сваволю. Надзвичайно згубно на економічне становище України, матеріальні умови життя народних мас та їх соціально-політичну психологію впливало викачування доходів з латифундій з допомогою оренди, що опинилася в руках спекулянтів. В кінці другої чверті XVII ст. особливо загострилися релігійні відносини. Великі феодалі, за рідкими випадками, зрадили православ'ю. Масам, як відомо, нав'язувався греко-католицизм.

На жаль, причини спалаху всенародного повстання 1648 р. у монографії поставлені на другий план. Автора ніби більше цікавить читабельність, аніж науковість його праці, і він розпочинає з розповіді про «прекрасну Гелену» з-за якої, мовляв, розгорілася пожежа.

В радянській історіографії післявоєнних років мета національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького в основному зведена до формули «віковичного прагнення до возз'єднання з Росією», та так, що ні Богдану, ні його полковникам, ні козакам і всій посполитій масі й у голову не пришло бодай засумніватися в благородності царя, у «перевагах» російського кріпосного права. Ця думка пронизує багатотомну «Історію Української РСР», вузівські й

шкільні підручники, спеціальні монографії.

Я. Качмарчик не йде за прийнятим українською радянською історіографією стереотипом про «споковичне прагнення» до воз'єднання, про його прогресивне значення. Проте він уважно простежує логіку політичної, дипломатичної і військової діяльності гетьманської України, що обумовила рішення Переяславської ради, намагається знайти джерела українсько-російських зв'язків у розстановці політичних сил у Європі в 1648—1654 рр. І якщо бути об'єктивним, то можна стверджувати, що автор має рацію.

У рецензованій праці добре розкрито дипломатичні стосунки українських повстанців з урядом Речі Посполитої, з Туреччиною і Кримом. У ній широко показано також, як відбувався процес воз'єднання України з Росією.

Не можна не відзначити живий стиль мови та багатотажну джерельної бази дослідження.

Знайомство з книгою Я. Качмарчика, крім усього, настановує на деякі пропозиції. Зокрема, назріла необхідність більш ґрунтовного вивчення персоналії з числа сучасників Б. Хмельницького. Зокрема, мова йде про І. Богуна, А. Киселя, І. Виговського, С. Косова. Сучасні стереотипи останніх трьох, очевидно, надто однобокі й скупі. Дальшої глибокої розробки потребує вивчення соціального змісту національно-визвольної війни 1648—1654 рр. На жаль, автор рецензованої праці фактично обійшов соціально-економічні наслідки війни, в тому числі можливі історичні альтернативи розвитку України. В світлі завдань дослідження епохи феодалізму на Україні гострим залишається питання про поповнення джерельного фонду за рахунок введення турецьких і

кримських ханської канцелярій архівних матеріалів. Пора організувати, якщо не студентську, то бодай аспірантську підготовку істориків із знанням турецької і татарської мов. Інакше на південному напрямку історії українського народу з XIII і до XVIII ст. завжди будуть залишатися «білі плями».

З точки зору історії української народної мови інтерес викликають окремі уривки прямої мови Б. Хмельницького і козаків з польських джерел. Вони, правда, подані у польській транскрипції, але нехтувати ними не можна. І, мабуть, нашим історикам слід було б звернути увагу й на ці джерела.

Звичайно, з наукової точки зору і, зокрема, за широкою використаних джерел праця Я. Качмарчика в цілому поступається відомій монографії радянського історика І. П. Крип'якевича. Але це не значить, що у всьому. Дипломатична діяльність Б. Хмельницького у польського дослідника показана більш вмотивовано, ширше. Перевагою нового дослідження є значно повніше розкриття «польського боку» подій 1648—1657 рр. Цінність становлять його зведені матеріали про склад і командування козацьких полків в 1650 і 1653 рр. (с. 121, 204).

Не просто заперечити Я. Качмарчику, коли він показує безпідставність тверджень про участь Б. Хмельницького у битвах у Фландрії 1645—1646 рр. (с. 21). В значній мірі рецензована праця є певним кроком вперед у питанні критичного вивчення «української» політики уряду Речі Посполитої в XVII ст.

С. А. МАКАРЧУК (Львів)

Одержано 15.03.90

В. Н. Ткаченко.

Интернационализация общественной жизни и буржуазная советология.

Киев: Наук. думка, 1989.—208 с.

Знайомство з рецензованою книгою залишає неоднозначне враження. І в цьому немає, на наш погляд, нічого дивного. Монографія уособлює собою більшість проблем, які нині стоять перед нашим суспільством, ті протиріччя, що характеризують його сучасний стан. До них в першу чергу належать відсутність достатньою мірою переконливо обґрунтованої наукової концепції соціалізму; перегляд наших догматичних поглядів на національне питання; співвідношення інтернаціонального і національного у суспільному житті; нарешті спроби подолати упереджений, конфронтаційний підхід до «погляду з того боку» на наші внутрішні справи, до сучасної радянської і українознавства на Заході.

Саме з огляду на це, на нашу думку,

доцільно оцінити монографію В. М. Ткаченка, присвячену полеміці з немарксистською історіографією з складних і актуальних питань інтернаціоналізації суспільного життя в протилежних суспільно-політичних системах. Звичайно, її автор намагався відійти від стереотипів минулого, але це йому в повній мірі зробити не вдалося, про що, зокрема, свідчить теза, якою визначається головне завдання дослідження: «виявити неспроможність буржуазної радянської в аналізі...», «показати її тенденційність у висвітленні...» і т. д. (с. 6). Виникає логічне питання — для чого писати книгу, якщо з самого початку відомо, що радянська лженаука. Подібний нонсенс до останнього часу знаходив своє обґрунтування важливістю завдань ідеологічної боротьби, необхідністю викриття наших ідейних ворогів.

Не позбавився автор і характерної для відповідної літератури минулих років особливості постійно принижувати у ході викладу матеріалу статус буржуазної

науки, робити наголос на її неповноцінності у порівнянні, зрозуміло, з марксистською. При цьому використовувалися стереотипні вирази на зразок, скажімо, таких: «навіть з точки зору буржуазної науки...» (с. 119). А в тих випадках, коли йшлося про праці радянологів, слово «дослідження» автор брав в лапки. Для чого? Адже подібні прийоми нічого спільного з науковою полемікою не мають і, зрозуміло, знижують рівень відповідних полемічних сюжетів. Анахронізмом вбачаються також твердження на зразок: «уроки історії вчать, що будь-які посягання на основи соціалізму в СРСР...» (с. 116), «краща відповідь «українознавцям», які прогнозують «кризу», — практичні заходи, здійснені у 80-і роки, по ліквідації зазначених диспропорцій...» (с. 123) і т. п.

Важливо зазначити, що автор фактично дотримується точки зору, згідно якій буржуазній науці приписується імманентно притаманний імпульс до упередженої інтерпретації нашої дійсності, фальсифікації її різних сторін, в тому числі і процесу інтернаціоналізації, з єдиною метою — відповідне забезпечення пропагандистських акцій. У монографії зазначається, що «ідейне та фактологічне забезпечення всіляких антирадянських пропагандистських кампаній покладено на радянологію як найбільш політизований за гін буржуазної суспільної науки» (с. 32).

Таке однобічне ставлення до радянології як науки породжує погляд на буржуазних вчених як таких, які тільки тим і стурбовані, щоб сфальсифікувати нашу теорію і практику. Безумовно, є серед них і такі. Але погляди, позиція того чи іншого радянолога потребують конкретно, аргументованого аналізу. В книзі ж, на жаль, все ще дається взнаки комплекс нашої ідеологічної непогримості, який практично не залишає за представниками немарксистської науки можливості дійти до розуміння радянської історії, сучасних проблем розвитку нашого суспільства. Викладаючи позицію радянологів, автор в ряді сюжетів робить висновок, що їх погляди «свідчать про нерозуміння західними теоретиками сутності історичного процесу, формаційних ступенів суспільного розвитку» (с. 79). В зв'язку з цим слід зауважити, що констатація факту розходження радянологів з вченням марксизму, неприйняття його певних постулатів аж ніяк не може бути вирішальним і єдиним аргументом на користь зазначеного вище висновку.

Такі підходи не могли, безумовно, не позначитись на рівні висвітлення проблем, які розглядаються В. М. Ткаченком. Меншою мірою це відчувається у тих сюжетах, в яких висвітлюються причини виникнення і особливості етнічного напрямку у радянології, умови формування і еволюції. Характеризуючи теоретичні засади буржуазної концепції «етнісити», автор виявив, на наш погляд, себе як професіонал, який добре обізнаний з відповідною літературою, досить вільно орієнтується у процесах, які відбуваються в сучасній радянології і західному україноз-

навстві. Хоча у ряді випадків, на наш погляд, не завжди переконливо постають спроби жорстко обмежити різноманітні варіанти «етнісити» на виконанні соціального замовлення правлячих кіл США, зокрема, в плані здійснення різного роду антикомуністичних пропагандистських акцій. Саме тут хотілося б бачити більш ґрунтовну характеристику власне наукової значущості розробок буржуазних вчених, зваженої оцінки їх відповідності реаліям як американського, так і радянського суспільства, тобто, не зводити проблему (хоча і це потрібно робити) лише до виявлення ідейної, класової спрямованості концепції «етнісити». Це дуже важливо, оскільки зв'язки у ланцюгу ідеологія — політика — наука виявляються, як правило, посередньо, часто не однозначно, і, визначаючи їх, навряд чи правомірно спрощувати картину, зображуючи, зокрема, майже усіх немарксистських вчених прибічниками антикомунізму і антирадянщини.

Заслугує на увагу спроба автора монографії акцентувати увагу на такій важливій особливості радянології, як орієнтація її представників на концепції «етнісити» в аналізі процесів інтернаціоналізації в радянському суспільстві. Це дозволило певним чином дослідити особливості методологічних засад буржуазних вчених. В цілому позиція В. М. Ткаченка вбачається досить переконливою. Однак у ряді аспектів вона потребує, на наш погляд, певної корективки. У монографії, зокрема, робиться висновок, що «джерело невдач радянологів часто полягає саме у спробах вимірювати ефективність радянської федеральної системи (і не тільки її) за допомогою буржуазних критеріїв і західного досвіду» (с. 114). Подібна точка зору до недавнього часу вважалась цілком правильною і незаперечною (поділяв її, до речі, і автор цієї рецензії). Але життя вносить суттєві корективи у наше ставлення до західного досвіду розвитку демократії. Нині не підлягає сумніву той факт, що у ньому є чимало такого, що заслуговує на серйозну увагу. А це означає, що більш зваженою і неупередженою має бути наша позиція по відношенню до спроб західних дослідників спиратись на розроблені на основі вивчення буржуазних інститутів влади теорії при інтерпретації нашої дійсності. Вказуючи на «американоцентризм» буржуазних концепцій в тих випадках, де це дійсно має місце, разом з тим бажано було б врахувати той факт, що ми живемо у взаємозв'язаному світі. Ось чому неправомірно і безперспективно будувати китайську стіну між різними цивілізаціями. Унікальність нашого власного досвіду аж ніяк не виключає можливості пошуку у ньому певних спільних з іншими суспільствами тенденцій, явищ. Зрозуміло, що при цьому необхідно всіляко запобігати будь-якої гіпертрофії і однобічності, що, до речі, допускають ряд буржуазних вчених. І ця думка, до речі, простежується у рецензованій монографії.

І ще на одну важливу, на наш погляд, проблему хотілося би звернути увагу.

Мається на увазі питання співвідношення класового і етнічного у процесах інтернаціоналізації. Автор підкреслює, що для буржуазної літератури характерним є «відсутність чіткості» у розв'язанні зазначеної проблеми. А джерелом неспроможності позиції радянологів є «ігнорування» ними класових інтересів при аналізі процесу інтернаціоналізації. «Як тільки справа заходить про пріоритети того чи іншого фактору — соціально-економічного (класового) або етнічного — симпатії буржуазного дослідника незмінно залишаються на боці останнього» (с. 28). І це відбувається, з точки зору автора, тому, що той чи інший буржуазний вчений є свідомим виразником інтересів пануючого класу. На нашу думку, це дещо спрощує картину. Акцентування уваги на етнічних аспектах процесів інтернаціоналізації, національних відносин тим чи іншим автором потребує у кожному окремому випадку предметного розгляду. Зрозуміло, що при цьому не можна не брати до уваги класовий інтерес, соціальне середовище, у якому сформувався радянолог. Але необхідно врахувати і такі моменти, як його фаховий рівень, належність до тієї чи іншої наукової школи, представники якої мають свої особливі погляди на проблему. Адже відомо, що у деяких буржуазних вчених спостерігається так би мовити «багатофакторний підхід» в інтерпретації, який враховує не лише етнічні, але й економічні, класові, політичні, культурні аспекти реальної дійсності.

До того ж, намагаючись відшукати слабкість позиції наших ідейних опонентів у їх прагненнях гіпертрофіювати етнічний момент, важливо врахувати, що у нашому суспільствознавстві до останнього часу мало місце дещо подібне. І виявлялось воно також в односторонності, а саме — в абсолютизації класового підходу до аналізу процесів інтернаціоналізації, певній недооцінці етнічних проблем, які стосуються, наприклад, розвитку національної самосвідомості, особливостей національної психології тощо.

В цілому автор книги залишається на рівні, коли веде мову про характер інтернаціоналізації у нашій країні. Зокрема, відчувається прагнення подолати застарілі стереотипи, врахувати найновіші досягнення суспільствознавства. Однак разом з тим у ряді випадків він не зумів уникнути характерних уявлень, необгрунтованих декларацій на зразок таких: «досвід розв'язання національного питання в СРСР свідчить, що єдино вірним відношенням держави до інтересів націй є їх

максимальне задоволення» (с. 92), «інтернаціоналістська природа соціалізму конкретно виявилась у практичному досвіді ленінської партії в становленні нових відносин між націями, народностями...» (с. 97). Може також розчулити сучасного читача своєю незаперечною розмірковування на зразок такого: «оскільки світова буржуазія експлуатує світовий пролетаріат і експлуатація має інтернаціональний характер, корінні інтереси робітничого класу усіх країн співпадають» (с. 70).

Вказуючи на існуючі у монографії недоліки, необхідно звичайно, зважувати на об'єктивний характер труднощів, які поставали перед автором під час написання книги. Адже, як свідчать результати численних дискусій, що відбулись останнім часом на самих різних рівнях і з найрізноманітнішим складом їх учасників¹, досі чекають поглибленої розробки такі проблеми, як ленінська концепція нації; зміст, який надають сьгодні марксисті класовому підходу до національного питання; співвідношення між теорією і практикою його розв'язання у політичній, економічній, соціальній та ідеологічній сферах і багато інших.

Підсумовуючи сказане, слід підкреслити, що рецензована книга заслуговує на увагу з боку всіх тих, хто цікавиться національними проблемами. В процесі подолання згаданих недоліків вона стане добротною основою для подальшої роботи, зокрема, над край необхідним, на нашу думку, зваженим і в усіх відношеннях науковим ретроспективним аналізом характеру полеміки, яка точилась у 50-і—80-і рр. між марксистською і немарксистською наукою з питань інтернаціоналізації суспільного життя. Результати цього дослідження, а воно цілком відповідає рівню докторської дисертації, стануть важливим етапом процесу інтернаціоналізації суспільних наук, у подоланні відставання від західних розробок деяких важливих питань національної психології, національного характеру і т. п., яким до останнього часу у нас майже не приділялось уваги. Є всі підстави для висновку, що автор книги має всі можливості зробити досить вагомий внесок у розв'язання названої проблеми.

В. Л. САВЕЛЬЄВ (Київ)

¹ Див.: От Кавказа до Казбека: национальные проблемы сегодня // Проблемы мира и социализма.—№ 12.—1988.—С. 49—54.

До питання про переклад партійних кличок на українську мову

Однією з досить складних проблем теорії і практики перекладу є відтворення партійних кличок у близькоспоріднених мовах. Зокрема, йдеться про цю категорію лексики у практиці видання творів В. І. Леніна українською мовою та інших публікацій, пов'язаних з ім'ям засновника Комуністичної партії, у яких спостерігається різнобій у підході до розв'язання цієї неоднозначної проблеми. Треба зазначити, що, наприклад, у Повному зібранні творів В. І. Леніна налічується близько 6000 власних назв — прізвищ, імен, кличок тощо. Отже, питання це серйозне, що вимагає особливої уваги з боку науковців. Як відомо, найближчим часом постане проблема видання нового найповнішого видання творів В. І. Леніна. Це обумовлює актуальність названої проблеми.

Із досвіду видання ленінської теоретичної спадщини звертає на себе увагу певна непослідовність у передачі партійних кличок українською мовою у Повному зібранні творів В. І. Леніна (ПЗТ). Те саме стосується й найновішого видання Вибраних творів у 10-ти томах, а також останнього видання «Спогадів про В. І. Леніна». Якщо, наприклад, партійна кличка М. Ессен Зверька у ПЗТ передається українським словом Звірятко, кличка О. Д. Стасової — Чапля, то партійні клички М. Е. Баумана (Грач), Л. Б. Красіна (Лошадь), О. І. Єрамасова (Монах) та інші залишаються неперекладеними. Водночас кличка Л. Б. Красіна (Никита) раптом набуває українського звучання — Микита. Поряд із транслітерацією¹ (див. рос. Старовер — укр. Старовер, кличка О. М. Потресова, рос. Маловер — укр. Маловер, кличка В. В. Португалова) спостерігаємо і так званий інтерлінгвістичний переклад: кличка відомого революційного діяча В. П. Краснухи (Гражданин) подається як Громадянин. При такій пдутанні і непослідовності не дивує і поява кличок М. І. Ульянової (Медвежа) і (Медвідь). Не наважуючись подати українські відповідники Ведмежа і Ведмідь і боячись відійти від оригіналу, перекладачі вдалися до цих неіснуючих форм. Але такий підхід ні до теорії, ні до практики перекладу ніякого відношення не має. Така строкатість у передачі власних назв значною мірою негативно впливає на загальне позитивне враження від здійсненої

¹ Транслітерація — передача тексту, написаного за допомогою однієї алфавітної системи, засобами іншої алфавітної системи.

у свій час величезної роботи у справі популяризації ленінської спадщини.

Помітною подією у вивченні творів В. І. Леніна на Україні став вихід у світ Вибраних творів вождя у 10-ти томах. Тут послідовно проводиться інтерлінгвістичний принцип перекладу даного типу назв, що дозволяє уникнути помилок, властивих попередньому виданню, але, на жаль, не перешкоджає появі нових. Візьмімо, наприклад, такий факт. Партійна кличка В. П. Краснухи — Громадянин. Так подано її, зокрема, у ПЗТ. А якщо звернутись до «Спогадів...»² сучасників тих далеких подій, то виявляється, що кличку цю В. П. Краснуха дістав через те, що свого часу його паролем були слова «Чи читали Ви «Гражданин» № 47?». Отже, в основу власної назви покладено назву конкретного видання — журналу «Гражданин». Такі факти змушують замислитися, чи маємо ми право перекручувати до такої міри зміст висловлювання, надаючи йому іншого значення? В останньому виданні В. І. Леніна натрапляємо і на псевдонім відомого публіциста Миколи Даніельсона. Російською мовою він виступав у таких формах: Никон, Николай-он. У перекладі псевдонім цей зазнав змін і тепер звучить Микола-он. Чи доцільна така зміна? Питання залишається відкритим. Звичайно, ідеальним був би такий підхід, який би дозволяв враховувати всі екстралінгвістичні фактори, на яких ґрунтувалося формування певної власної назви. Але з цілком зрозумілих причин зробити це неможливо. Навіть з'ясувавши, як з'явилися ті чи інші окремі назви, ми не зможемо розв'язати це питання, оскільки в основу називання, як правило, можуть бути покладені найрізноманітніші принципи. Деякі назви дозволяють «розшифрувати» численні спогади учасників тих далеких подій, багату епістолярну спадщину В. І. Леніна. Саме завдяки вивченню цих матеріалів вдається визначити етимологію цілого ряду власних назв. Подекуди семантика самої назви підказує її становлення як партійної клички. Вивчення багатьох документальних матеріалів дозволяє розкрити значення тих чи інших партійних кличок:

1) Деякі партійні клички з'явилися як похідні від власних імен чи прізвищ людей внаслідок їх скорочення. Так, один із соратників В. І. Леніна Шаповалов О. С. мав партійну кличку Шаповал, Пятницький Й. О. — П'ятниця, Єгоров І. І.

² Воспоминания о В. И. Ленине. — М., 1984. — Т. 1. — С. 256.

— Єгор, Бадаєв О. Є. — Бадаїч. І. Ф. Дубровінський був відомий під ім'ям Інок (похідне від власного імені Інокентій). Можна припустити, що зменшено-пестливе Димка є похідним утворенням від частини прізвища Смідович, прочитаного справа наліво.

2) Кличкою ставало складне слово — аббревіатура від початкових літер імені та прізвища — (Воронцов В. П. — ВВ, або ВеВе).

3) Зустрічається і називання за національною ознакою. Так, відомого революціонера Петра Запорожця у партійному середовищі називали Гуцулом, іскрівця С. І. Радченка — Хохлом³.

4) Партійна кличка може бути похідним утворенням від іншомовного слова. Так, І. Арманд в партійних колах знали як Блоніну. А це, як з'ясувалося, похідне від польського слова łopie (луки). Під час перебування у Польщі Інеса Федорівна любила блукати прекрасними гірськими луками, отже, й обрала собі такий романтичний псевдонім⁴.

5) Подекуди факти біографії дозволяють з'ясувати походження тієї чи іншої власної назви. Так, назва Японці, що закріпилася за Г. Л. Пятаковим і Є. Б. Бош, з'явилася не випадково. У свій час їх прозвали так за те, що вони тікали разом з сибірського заслання через Японію. Цей епізод біографії і був покладений в основу партійної клички, спільної для обох. Вона на тривалий час закріпилася за Г. Л. Пятаковим і Є. Б. Бош⁵.

6) Риси характеру часто яскраво характеризують особу. Наприклад, П. А. Красіков був людиною винахідливою, гострою на язик, ущипливою. Отже, товариші по партії прозвали його Шпилькою⁶. Г. М. Кржижановський мав декілька кличок, одна з них Соловей. Адже відомо, що він був прекрасним оратором, його мова була «багатою і неповторною»⁷. Нам не вдалося з'ясувати, звідки з'явилася інша його партійна кличка — Суслик. Можливо, це зв'язано з характером чи зовнішністю Г. М. Кржижановського. Але похідною від цієї назви виступає кличка Гризуни щодо подружжя Кржижановських. Кличка Суслик вже існувала на той час, коли Леніна було піддано арешту. В одному з листів Володимир Ілліч намагався довідатися про долю однопідданих, але називати імен не мав права. Отже, серед інших він спеціально згадав книжку, нібито написану Бремом, «Про дрібних гризунів». Одержав-

ши листа, товариші абсолютно правильно витлумачили значення слова гризуни і дали В. І. Леніну вичерпну відповідь щодо долі подружжя Кржижановських. Саме з того часу за ними і закріпилася власна назва — партійна кличка Гризуни⁸.

7) Називання здійснювалося і за аналогією. Так, Лалаянц Ісаак Христофорович з легкої руки М. Т. Єлізарова дістав кличку Колумб⁹. З великою мірою ймовірності можна припустити, що основну роль у цьому відіграло ім'я батька Лалаянца — Христофор. Адже Колумба звали Христофором.

8) Місце проживання чи перебування могло також впливати на появу назви того чи іншого діяча. Простежується навіть ускладнена літературно-історична асоціація. А. О. Вансєв і М. О. Сільвін були родом з Нижнього Новгорода. Відомо також, що і купець Мінін був уродженцем цього міста. Звідси й кличка цих діячів: Мінін і Пожарський.

9) Також назви створювалися і за характером діяльності революціонера. Наприклад, той самий М. О. Сільвін був розповсюджувачем «Искры» і багато подорожував. У нього з'явилася ще одна кличка Бродяга. Не приховувалося й те, що народоволець Михайлов дістав партійну кличку Дворник за конспіративну витримку і ретельність. Очевидно, згадані риси характеру свого часу відігравали неабияку роль при призначенні на посаду.

Як бачимо, існує чимало шляхів виникнення тих чи інших власних назв. Вони бувають дуже своєрідними і перекладові не підлягають. У мовознавчій науці досі не вироблено єдиного підходу до розв'язання цього питання. Отже, проблема «перекладності» подібних назв залишається актуальною. Але в цілому простежується активізація тієї точки зору, згідно з якою слід надавати перевагу транслітерації як принципу відтворення в іншій мові власних назв. Щодо власних імен, то ми вже маємо традицію написання цієї групи назв. Так, у російських виданнях натрапляємо на імена відомих наших письменників — білорусів, українців — Алесь Адамович, Олесь Гончар, Микола Бажан, Дмитро Павличко. Звичайно, не можна ставити знаку рівняння між іменем власним і партійною кличкою, проте не варто і заперечувати того, що партійні клички практично виступають у функції імен власних. Тому, на нашу думку, їх так само не слід перекладати. Адже дуже часто при перекладі висловлювання може бути спотвореним, викликати небажані асоціації і призводити до перекручення змісту. Транслітерація — ось такий має бути принцип відтворення партійних кличок у близькоспоріднених мовах.

І. О. АННІНА (Київ)

³ Глеб Максиміліанович Кржижановський. — М., 1964. — С. 18.

⁴ Правда. — 1990. — 20 фев.

⁵ Воспоминания о В. И. Ленине. — Т. 1 — С. 406.

⁶ Там же. — Т. 2 — С. 144.

⁷ Глеб Максиміліанович Кржижановський. — С. 161.

⁸ Воспоминания о В. И. Ленине. — Т. 1. — С. 406.

⁹ Там же. — С. 95.

Є. М. Скляренко (Київ)

Установча конференція Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині

У січні ц. р. відбулася установча конференція Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. В ній взяли участь понад 70 краєзнавців області — викладачі вузів, технікумів, шкіл, працівники наукових та творчих установ, бібліотек, архівів, музеїв.

За основу програми Товариства та статуту взято документи «Товариства дослідників Волині», створеного в 1900 р. прогресивною інтелігенцією краю в Житомирі. Ця організація мала багаті традиції. Під її крилом проводили свою дослідну роботу маститі вчені П. А. Тутковський, В. Г. Кравченко, О. О. Фотинський, Г. Осовський, С. С. Гамченко. З 1902 р. Товариство видавало «Труди», в яких друкувалися статті з етнографії, геології, історії краю. Товариство дослідників Волині користувалося підтримкою таких всевітньовідомих вчених, письменників, громадських діячів, як К. А. Тимірязев, А. Ю. Кримський, В. Г. Короленко, О. П. Карпинський та інших, які були його почесними членами.

Отже, у краєзнавців Житомирщини не виникало сумніву, що слід не створювати нову організацію, а відроджувати колишню. Саме в такому руслі й шла ділова, зацікавлена розмова на установчій конференції.

У ході обговорення програми та статуту було вироблено основні напрями діяльності Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Воно, за задумом присутніх, покликане очолити організаційно-методичну роботу з краєзнавцями області й науково-пошукову та видавничу діяльність. Створено три секції — історичного, гуманітарного та природничого напрямів. Затверджено склад Ради.

Головою Товариства обрано д-ра філолог. наук, проф. Житомирського педінституту М. В. Никончука, заступниками—

канд. географ. наук, доц. Житомирського інституту вдосконалення вчителів М. Ю. Кострицю та досвідченого краєзнавця, житомирського журналіста Г. П. Мокрицького. Вчений секретар товариства— археолог І. Ярошик. До складу Ради увійшли вчені вузів та науково-дослідних установ області, ентузіасти-краєзнавці, архівні, музейні, бібліотечні працівники.

На установчій конференції було одностайно вирішено розпочати з 1990 р. видання краєзнавчого щорічника, який має бути гідним продовженням «Трудов общества исследователей Волини» і за рівнем публікацій, і за різноманітністю тем.

Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині створено при обласному відділенні Українського фонду культури і при активній допомозі його керівництва. З міським управлінням архітектури досягнуто домовленість щодо пристосування будинку, в якому жив в Житомирі видатний український вчений, академік В. І. Липський (вул. К. Лібкнехта, 80), для потреб Товариства.

Тут планується відкрити спеціалізовану обласну краєзнавчу бібліотеку з читальним меморіальним залом, присвяченим академіку В. І. Липському, а також фотолабораторію та методичний відділ.

Нині в раді Товариства розробляються методичні вказівки для підготовки матеріалів, що увійдуть до «Довідника історика-краєзнавця» та «Географічної енциклопедії Житомирської області», яка вийде друком у видавництві «Українська Радянська Енциклопедія».

Сьогодні, коли турбота про збереження, охорону і примноження нашої культурної спадщини стала кровною справою широких верств громадськості, сподіваємося, що відроджене в Житомирі товариство сприятиме цій високій, благородній меті.

О. Д. Брайченко (Кіровоград)

«Круглий стіл» на історичному факультеті Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна

15 грудня 1989 р. в Кіровограді відбулося засідання «круглого столу» за участю заст. головного редактора «Українського історичного журналу», канд. іст. наук В. М. Рички, викладачів та студентів історичного факультету педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна.

У своєму виступі В. М. Ричка відзначив зростаючий вплив публікацій з різноманітних проблем минулого на формування історичної свідомості трудящих, докладно охарактеризував напрями діяльності редакції по підготовці до друку цікавих, оригінальних матеріалів, автори яких висвітлюють недостатньо вивчені, а іноді й замовчувані раніше питання вітчизняної історії, розглядають відомі факти під новим кутом зору.

В ході обміну думками з приводу висвітлення на сторінках журналу різних історичних епох В. М. Ричка підкреслив, що члени редколегії не обмежуються матеріалами, наявними у редакційному портфелі, а переважно замовляють статті з актуальних питань історії Київської Русі, періоду середньовіччя тощо. Підтримавши пропозицію студента П. Постолюка про те, що на сторінках часопису мають бути надруковані незаслужено забыті праці дореволюційних учених, невідомі широкому загалу читачів дослідження зарубіжних авторів, В. М. Ричка зазначив, що є попередня домовленість з рядом дослідників з різних країн, продовжуватимуться публікації творів М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича. Крім того, редакція покладає надії на результати спільної роботи Археографічної комісії АН УРСР і відповідних комісій Українського наукового інституту Гарвардського університету та Міжнародної асоціації українців, які обіцяють розширити не лише джерельну базу, але й тематику досліджень.

В. М. Ричка розповів про коло проблем, які планується висвітлити на сторінках журналу, зокрема з різних аспектів розвитку суспільно-політичної думки на Україні, історії релігії. Висловлена С. Компанійцем думка про необхідність більш широкого розкриття в часописі історичних портретів знаходить відображення в публікаціях з серії історичних біографій відомих діячів, у тому числі й «антигероїв» українського народу.

Викладачі інституту порушили питання про необхідність органічного поєднання фундаментальних публікацій, глибоких теоретичних статей і науково-популярних заміток та розвідок, які стануть у прагоді й професійним історикам, і вчителям, і широкому колу любителів старовини, які чекають відповідей на питання, поставлені самим життям. Адже публіцистичні виступи часто занадто емоційні, але недосить аргументовані. Було наголошено на недостатній кількості в журналі публікацій методологічного характеру, зокрема дискусійних. Висловлювалося занепокоєння викладачів з приводу обмеженої кількості методичних порад, яких особливо потребують учителі — початківці та їх колеги, що працюють у сільській місцевості. В 1990 р. у журналі, підкреслив В. М. Ричка, буде завершено публікацію добірки рекомендацій з проблем шкільного курсу історії УРСР радянського періоду.

Наприкінці засідання В. М. Ричка подякував присутнім за слушні зауваження, які будуть проаналізовані і враховані колективом редакції, порадив надіслати результати своїх наукових досліджень, підкресливши, що і для студентів є можливість надрукувати розвідки, зокрема краєзнавчого характеру.

Одержано 25.03.90.

П. К. Сміян (Луцьк), І. В. Кічий (Луцьк), В. В. Пришляк (Луцьк)

Вшанування доктора іст. наук, професора О. Г. Михайлюка у зв'язку з його 70-річчям

15 березня 1990 р. на засіданні вченої ради Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки відбулося вшанування доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника вищої школи УРСР, зав. кафедрою історії СРСР і УРСР Олексія Григоровича Михайлюка з нагоди 70-річчя від дня його народження.

Він народився 15 березня 1920 р. у с.

Велика Вільшанка Васильківського району Київської області. В 1937 р. закінчив Білоцерківське педагогічне училище. В 1937—1939 рр. працював у середній школі в с. Покашів Ємільчинського району Житомирської області й водночас заочно навчався в Житомирському учительському інституті. У 1939 р. — на дійсній військовій службі. Учасник Великої Вітчизняної війни. Наго-

роджений 6-ма медалями, Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. У 1947 р. закінчив історичний факультет Київського педінституту ім. М. Горького, а в 1950 р.—аспірантуру на кафедрі історії УРСР цього ж вузу. В 1950—1955 рр. працював зав. кафедрою історії, заст. директора по навчально-науковій роботі Кременецького педінституту. З 1955 р. О. Г. Михайлюк — у Луцькому педінституті. Займав різні посади — доц. кафедри історії, декана історичного факультету, проректора по науковій роботі, зав. кафедрою історії СРСР і УРСР. Він — автор близько 160 праць, в тому числі 5 монографій. Вивчає аграрні відносини періоду імперіалізму, зокрема, революційну боротьбу селян України в 1905—1917 рр. У 1968 р. захистив докторську дисертацію. З 1972 р. — професор. У 1980 р. йому присвоєно почесне звання заслуженого працівника вищої школи УРСР.

О. Г. Михайлюк веде й активну громадсько-політичну роботу. 13 років він очолював Луцьку міську організацію товариства «Знання». Двічі обирався депутатом Волин-

ської обласної ради депутатів трудящих, був членом парткому інституту тощо.

Про його життєвий і творчий шлях розповів декан історичного факультету доц. Е. І. Франчук. Ювіляра тепло привітав ректор педінституту канд. іст. наук Б. Й. Заброварний, який вручив йому почесну грамоту Волинського обкому Компартії України і облвиконкому. Його також поздоровили начальник Волинського облуправління народної освіти Е. А. Поліванов, голова обкому профспілки працівників освіти І. І. Самійленко, голова правління обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Л. О. Протас та інші.

На ім'я О. Г. Михайлюка надійшли вітальні телеграми від Львівського видавництва «Світ», Волинського обласного державного історичного архіву, інших установ та окремих осіб. Ювіляр у слові-відповіді подякував за високу оцінку його педагогічної та наукової діяльності.

Одержано 20. 03.90.

Шановні читачі!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

НОВІ КНИГИ

- Визит М. С. Горбачева в Финляндию, 25—27 октября 1989 г.: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1989.— 79 с.
- Горбачев М. С.** Социалистическая идея и революционная перестройка.— М.: Политиздат, 1989.— 31 с.
- Акулов М., Петров В.** 16 ноября 1920. — М.: Мол. гвардия, 1989.— 240 с.
- Альтернативы 1939 года: Документы и материалы.— М.: Изд-во АПН, 1989.— 269 с.
- Анфилов В. А.** Крушение похода Гитлера на Москву, 1941.— М.: Наука, 1989.— 349 с.
- Бочкарев Н. И., Маслин М. А., Федоркин Н. С.** Революционная демократия и марксизм: История, методология исслед. и современность.— М.: Изд-во МГУ, 1989.— 152 с.
- Бухарин Н. И.** Проблемы теории и практики социализма.— М.: Политиздат, 1989.— 512 с.
- В сім'ї єдиній, вольній: (Про екон., соціал. і політ. розвиток Рад. України): Рек. бібліогр. довід.— К.: Політвидав України, 1989.— 86 с.
- Валишевский К.** Роман императрицы: Екатерина Вторая — императрица Всероссийская: Репринт. воспроизведение с изд. А. С. Суворина.— М.: СП «Вся Москва», 1989.— 630 с.
- Валишевский К.** Смутное время: Репринт. воспроизведение изд. 1911 г.— М.: СП «ИКПА», 1989.— 437 с.
- Валишевский К.** Царство женщин: Репринт. воспроизведение изд. 1911 г.— М.: СП «ИКПА», 1989.— 447 с.
- Грибовский А.** Записки о императрице Екатерине Великой: Репринт. воспроизведение изд. 1864 г.— М.: Прометей, 1989.— 95 с.
- Гумилев Л. Н.** Древняя Русь и Великая степь.— М.: Мысль, 1989.— 765 с.
- Источниковедение отечественной истории, 1989: Сб. ст.— М.: Наука, 1989.— 268 с.
- Історичні передумови возз'єднання українських земель.— К.: Наук. думка, 1989.— 398 с.
- Китайская Народная Республика в 1987 году: Политика, экономика, культура.— М.: Наука, 1989.— 360 с.
- Ларина [Бухарина] А. М.** Незабываемое.— М.: Изд-во АПН, 1989.— 365 с.
- Латинская Америка в цифрах.— М.: Наука, 1989.— 204 с.
- Лях С. Р.** Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу: (1917—1929 рр.).— К.: Вища шк., 1990.— 127 с.
- Материальная культура: Вып. 3.— М.: Наука, 1989.— 222 с.
- Мерцалов А. Н.** Великая Отечественная война в историографии ФРГ.— М.: Наука, 1989.— 288 с.
- «Мы даем клятву...»: Сб. ст.— Х.: Прапор, 1989.— 263 с.
- Обедняк Н. И.** Рядовыми через войну; Н. Р. Заяц. К Параду Победы.— К.: Политиздат Украины, 1989.— 287 с.
- Осмыслить культ Сталина: Сб.— М.: Прогресс, 1989.— 651 с.
- Памятники Отечества: Альманах Всерос. о-ва охраны памятников истории культуры, № 2 (20). — М.: Сов. Россия, 1989.— 167 с.
- По пути социального и интернационального единения: О 50-лет. развитии зап. обл. УССР в брат. семье сов. народов.— Львов: Изд-во при ЛГУ, 1989.— 262 с.
- Репин Л.** Открыватели: Отечества Российского сыны.— М.: Мол. гвардия, 1989.— 239 с.
- Романия и Барбария: К этнич. истории народов зарубеж. Европы.— М.: Наука, 1989.— 205 с.
- Россия XVIII в. глазами иностранцев: Сб.— Л.: Лениздат, 1989.— 544 с.
- Социальная политика КПСС на селе: Из опыта работы парт. орг. Украины, Белоруссии, Молдавии в 80-е годы.— К.: Политиздат Украины, 1989.— 287 с.
- Соціальні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939—1989).— К.: Наук. думка, 1989.— 263 с.
- Украинские Карпаты: Культура.— К.: Наук. думка, 1989.— 189 с.
- Успенский В. Д.** Зоя Космодемьянская.— М.: Мол. гвардия, 1989.— 239 с.
- Яворницкий Д. И.** История города Екатеринослава.— Днепропетровск: Проминь, 1989.— 197 с.
- Яворницький Д. І.** Дніпрові пороги: Геогр.-іст. нарис.— Дніпропетровськ: Проминь, 1989.— 142 с.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Колычев В. Г. (Москва). ЦК ВКП(б) в 1938—1941 гг. (окончание) . . .	3
Савушкин Р. А. (Москва). Советская военная наука накануне фашистского вторжения (окончание) . . .	12
Поппе А. (Польша). Византийско-русский союзнический трактат 987 г. . .	20

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Кривошея В. В. В. И. Ленин и большевистские организации Украины (август 1903 г.—февраль 1917 г.)	34

СООБЩЕНИЯ

Малоизвестные страницы истории

Толочко А. П. Петр Акерович — предполагаемый митрополит всея Руси . . .	45
* * *	
Реент А. П., Лысенко А. Е. (с. Гора Киевской обл.). Участие рабочего класса Украины в борьбе против бюрократизма в государственном аппарате (1919—1920 гг.)	54
Борисов В. И. (Ворошиловград), Сердюк А. В. (Ворошиловград). Осуществление большевистской политики товарообмена на Украине (март 1917 г.—февраль 1918 г.)	60
Степанович Е. П. Студенческие научные общества на Украине в дооктябрьский период	68

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Мона Ж. Н. (Симферополь). Особенности колхозного строительства в Крымской АССР в 1933—1934 гг.	76
Русина Е. В. Формирование и содержание топонима «Северская земля» . . .	80
Гуцало С. Е. Лига арабских государств и восстание палестинцев на оккупированных Израилем территориях	88
Куряев А. А. Освещение украинско-французских художественных связей на страницах российских журналов конца XIX ст.	97

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Курносоев Ю. А. Социально-экономическая и политическая жизнь УССР (середина 60-х—начало 80-х гг.)	101

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

К истории межнациональных процессов на Украине	109

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Волковинский В. Н. Нестор Махно: извилистые тропы политического авантюриста (продолжение)	119

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Костомаров Н. И. Мазепа (окончание)	131

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Гордиенко Л. М. В. Г. Городяненко. Опыт и проблемы повышения активности трудящихся в управлении производством	145
Сургай Г. И. М. Н. Вивчарик, П. П. Панченко. На принципах дружбы и взаимопомощи	146
Клапчук С. М. П. Ф. Белый, П. С. Дышлевый. Единство действий в защиту завоеваний революции	147
Ващенко В. П. (Одесса), Попова Т. Н. (Одесса), О. В. Тодийчук. Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских	148
Макарчук С. А. (Львов). Я. Качмарчик. Богдан Хмельницкий	149
Савельев В. Л. В. Н. Ткаченко. Интернационализация общественной жизни и буржуазная советология	151

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

Аннина И. А. К вопросу о переводе партийных кличек на украинский язык . . .	154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Скляренко Е. М. Учредительная конференция Житомирского научно-краеведческого общества исследователей Волыни	156
Брайченко А. Д. (Кировоград). «Круглый стол» на историческом факультете Кировоградского педагогического института им. А. С. Пушкина	157
Смеян П. К. (Луцк), Кичий И. В. (Луцк), Пришляк В. В. (Луцк). Чествование доктора ист. наук, профессора А. Г. Михайлюка в связи с его 70-летием	157

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздруку» без обмежень.
Індекс — 74499. Ціна на рік—10 крб. 80 коп., на півріччя—5 крб. 40 коп.
